

Απομνημονεύματα
για την
Αιτωλία

PAR M. BAZIN

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ

1864

Πίνακας περιεχομένων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι.....	4
ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ.....	9
ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ.....	20
Η ΑΙΤΩΛΙΑ, ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΣΠΡΟ (ΑΧΕΛΩΟ) ΕΩΣ ΤΟΝ ΦΙΔΑΡΗ (ΕΥΗΝΟ).....	20
1. Πεδιάδα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού.....	20
2. Ο Ζυγός και η περιοχή των λιμνών.....	23
3. Ορεινός όγκος του Αραποκέφαλου, του Χελιδονιού και του Κουτούπα.....	27
5. Οι κάτοικοι.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV.....	39
ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΙΚΩΝ ΕΡΕΪΠΙΩΝ.....	39
2. Αποδοτία, Οφιονία.....	47
ΙΙ. ΑΡΧΑΙΑ ΑΙΤΩΛΙΑ.....	56
1. Περιοχή των λιμνών.....	56
α. Αγρίνιο (Agrinium).....	58
β. Θεστία (Thestia).....	59
γ. Κωνώπη (Conopé).....	60
δ. Λυσιμάχεια (Lysimachie).....	61
ε. Τριχόνιον (Trichonium).....	63
στ. Φύταιον (Phytæum).....	63
2. ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΚΑΙ ΣΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ.....	64
α. Κάστρο του Καλουδίου.....	64
β. Κάστρο της Δερβέκιστας.....	64
γ. Κάστρο του Μωρόσκληβου.....	64
δ. Κάστρο του Πετροχωρίου.....	65
ε. Κάστρο του Κεφαλόβρυσου (Θέρμος).....	65
στ. Κάστρο του Σοπονίου.....	66
ζ. Κάστρο του Κρυονέρου (Φίστυον / Phistyum).....	67
η. Κάστρο του Κουβέλου.....	68
θ. Κάστρο του Βλοχού (Θέρμος / Thermus).....	69
3. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ LEAKE ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ.....	73
4. Ο ΖΥΓΟΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΩ ΑΙΤΩΛΙΑ.....	78
α. Ιθωρία (Ithoria).....	78
β. Παιάνιον (Pæanium).....	79
γ. Κάστρο της Σιδερόπορτας (Φανά / Phana).....	81
δ. Κάστρο του Αγίου Γεωργίου (Πρόσχιον / Proschium).....	82

ε. Κάστρο των Τριών Εκκλησιών (Πυλήνη / Pylene).....	83
στ. Κάστρο της Κυρά-Ειρήνης (Νέα Πλευρών / nouvelle Pleuron).....	83
ζ. Ερείπια του Γυφτόκαστρου (Gyfto-Kastro) και του Πετροβουνίου (Petrovouni)..	87
η. Κάστρο του Αγίου Ηλία (Έλαιος / Elaeüs).....	90
θ. Χίλια Σπίτια (Chilia-Spitia / Αλικύρνα / Halicyrne).....	91
ι. Κάστρο της Κούρταγας (Calydon / Καλυδών).....	92
IV. ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΚΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΟΧΘΗ ΤΟΥ ΕΥΗΝΟΥ.....	96
α. Χαλκίς (Chalcis).....	96
β. Μακύνεια (Macynie).....	98
γ. Μολύκρεια (Molycrie).....	99
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	101
ΧΑΡΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.....	104
Hugues Bazin.....	105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι.

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.

Η ιστορία της Αιτωλίας είναι γνωστή. Είναι εντούτοις σημαντικό να χαράξουμε σε γενικές γραμμές τη γέννηση, την ανάπτυξη και την εξάλειψη της αιτωλικής δύναμης: τα ερείπια των αιτωλικών πόλεων θα παρέμεναν βουβά για εμάς ή θα μας μιλούσαν μόνο κατά το ήμισυ, αν δεν ξαναβλέπαμε μέσα από έναν γρήγορο πίνακα τους κατοίκους που μεγάλωσαν και προστατεύτηκαν πίσω από αυτά τα τραχιά και στερεά τείχη. Όταν μιλά κανείς για την Αιτωλία, δεν μπορεί να αρκεστεί στο να αναμιγνύει την ιστορία με την αρχαιολογία και να συνδέει με την περιγραφή των πόλεων την αφήγηση των γεγονότων των οποίων υπήρξαν το θέατρο. Πράγματι, η πολιτική και στρατιωτική ζωή των Αιτωλών δεν περιορίστηκε στα όρια της Αιτωλίας: το πνεύμα της περιπέτειας τους ώθησε ακατάπαυστα έξω από την επικράτειά τους και τους οδήγησε, για παράδειγμα, από την Ακαρνανία στην Πελοπόννησο και από την Πελοπόννησο στη Θεσσαλία. Θα τους παρουσιάσουμε λοιπόν, μετά τις σκοτεινές απαρχές και την οργάνωση του κοινού (της λίγκας) τους, να αναμετρώνται διαδοχικά με την Αχαϊκή Συμπολιτεία, τον Φίλιππο Β' και τους Ρωμαίους: θα αναζητήσουμε στον χαρακτήρα τους, στα έθιμά τους, στη θρησκεία τους και στους θεσμούς τους το μυστικό της εφήμερης μεγαλοσύνης τους και της καταστροφής τους.

Απομονωμένοι στο άκρο του Κορινθιακού κόλπου, οι Αιτωλοί παραμένουν για πολύ καιρό έξω από την υπόλοιπη Ελλάδα και τις συγκρούσεις που τη διαιρούν. Δεν γνωρίζουν τους Μηδικούς Πολέμους παρά μόνο από φήμες, και τον Πελοποννησιακό Πόλεμο μόνο από μια ριψοκίνδυνη εκστρατεία του Δημοσθένη, στον οποίο καταφέρουν ένα σκληρό μάθημα κάτω από τα τείχη του Αιγιτίου. Απέχουν από τον πρώτο ως βάρβαροι που δεν αισθάνονται στους Πέρσες τον κοινό εχθρό όλης της Ελλάδας, και αν δεν συμμετέχουν στον δεύτερο παρά μόνο από σύμπτωση, αυτό οφείλεται στο ότι η νίκη της Σπάρτης ή της Αθήνας δεν θα επέκτεινε την κυριαρχία της μίας ή της άλλης αντιπάλου στην Αιτωλία. Ωστόσο, οργανώνονται: ενώνουν σε μια ομοσπονδία, μαζί με τις φυλές της Αρχαίας Αιτωλίας που ήταν εγκατεστημένες στα παράλια, τις φυλές της Επικτήτου Αιτωλίας, οι οποίες είχαν ανατραφεί στα βουνά, όντας ακόμη άγριες και ισχυρές λόγω της βάνανυσης ανεξαρτησίας τους.

Όταν η υπεροχή περνά από την Αθήνα, τη Σπάρτη και τη Θήβα σε ένα νέο κράτος, τη Μακεδονία, οι Αιτωλοί αναμιγνύονται στις σκοτεινές και περίπλοκες αντιπαλότητες των διαδόχων του Αλεξάνδρου: ο κίνδυνος πλησιάζει τα σύνορά τους και αισθάνονται απειλούμενοι. Αν η Μακεδονία έχει έναν μόνο κυρίαρχο, τον Αντίπατρο, του προβάλλουν αντίσταση, είτε συμμαχώντας με την Αθήνα στον Λαμιακό Πόλεμο είτε με τις δικές τους και μόνο δυνάμεις: αν η Μακεδονία διεκδικείται από αντίπαλους διεκδικητές, ενώνονται με τον λιγότερο επικίνδυνο διεκδικητή, με τον

Περδίκκα εναντίον του Αντιπάτρου, με τον Πολυσπέρχοντα και τον Αντίγονο εναντίον του Κασσάνδρου· όμως, ενώ τους επιτίθενται κατά μέτωπο, οι Μακεδόνες ξεσηκώνουν στα νώτα τους τους φυσικούς και ορκισμένους εχθρούς τους, τους Ακαρνανές. Από το 322 έως το 279, οι Αιτωλοί τρέχουν διαδοχικά από τους Μακεδόνες στους Ακαρνανές και επιδεικνύουν σε αυτή τη διπλή κίνηση ιδιότητες που αναπτύσσονται μέρα με τη μέρα: ενέργεια, επιμονή και μια ορμή που φτάνει μέχρι τα ξεσπάσματα της βαρβαρότητας. Η εκστρατεία των Γαλατών προσφέρει ένα πιο ευγενές πεδίο για τη γενναιότητά τους, και μπορούν, μετά τα αντίποινα που εκδικούνται τις σφαγές του Καλλίου, μετά τα κατορθώματά τους στη μάχη που έσωσε τον ναό των Δελφών, να ιδρύσουν εξ ονόματος των Ελλήνων, προς τιμήν του Σωτήρος Διός και του Πυθίου Απόλλωνος, τα Σωτήρια ή γιορτές της απελευθέρωσης. Η Αιτωλία μόλις είχε κερδίσει το δικαίωμα να εγγραφεί στις τάξεις των ελληνικών εθνών.

Η περηφάνια της δύναμης ξύπνησε ή έθρεψε τη φιλοδοξία των Αιτωλών· ένιωσαν ότι η άθικτη, ή σχεδόν ανέπαφη, ζωτικότητα τους τους καλούσε στον πιο λαμπρό ρόλο ανάμεσα σε έθνη κουρασμένα ή εξαντλημένα από τις μάχες τους, και στην τρομοκρατία που προκαλούσαν οι λεηλασίες τους μέχρι την Αττική, θέλησαν να προσθέσουν την επιρροή των κατακτήσεών τους. Έβαλαν χέρι στη γειτονική Οζολία Λοκρίδα και τη Φωκίδα, συμφώνησαν με την Ήπειρο για τη διανομή της Ακαρνανίας, και, αφού εισήχθησαν στην Πελοπόννησο από παλιούς και πιστούς συμμάχους, τους Ηλείους, ένωσαν στη συμπολιτεία τους την Τεγέα, τη Μαντίνεια, τον Ορχομενό, την Ψωφίδα και τη Φιγαλεία. Η Βοιωτία, παρακμασμένη μετά τον Επαμεινώνδα και τον Πελοπίδα, έπεσε στα χέρια τους με το πλήγμα μιας και μόνο ήττας. Η Αιτωλία άγγιζε στα βόρεια, μέσω της Βοιωτίας, την επικράτεια της Αχαϊκής Συμπολιτείας, η οποία μόλις είχε ενσωματώσει την Κόρινθο και τα Μέγαρα· την απειλούσε στα νότια μέσω των σημαντικών θέσεων που είχε καταλάβει στην Αρκαδία· συμάχησε με τον Κλεομένη εναντίον των Αχαιών: μια σύγκρουση ανάμεσα στις δύο συμπολιτείες ήταν επικείμενη.

Οι λεηλασίες των πραγματικών αρχηγών των ανταρτών, του Δωριμάχου και του Σκόπα, οι οποίες εξωθούν τη Μεσσηνία στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, και η ήττα των Αχαιών στις Καφυές, που οφείλεται κυρίως στην ανικανότητα του Αράτου, προκαλούν τον πόλεμο μεταξύ των δύο συμπολιτειών (Συμμαχικός Πόλεμος). Η συνέλευση των συμμάχων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στην Κόρινθο αντηχεί από τα παράπονα των Βοιωτών, των Φωκίων, των Ηπειρωτών, των Ακαρνανών και των Αχαιών· η ταπείνωση της Αιτωλίας αποφασίζεται, και στο Αίγιο ο κήρυκας διακηρύσσει ενώπιον των συγκεντρωμένων Αχαιών το δικαίωμα λαφυραγωγής κατά των Αιτωλών. Όμως οι Αχαιοί δεν βρίσκουν κανέναν σύμμαχο στην Πελοπόννησο, και ο Σκόπας, ένας από τους κύριους υπαίτιους του πολέμου, διορίζεται στρατηγός. Οι Αιτωλοί ανοίγουν την εκστρατεία με επιδρομές στην Αχαΐα και την Πιερία (219). Ο Φίλιππος, ο ιδιοτελής αλλά πολύτιμος σύμμαχος της Αχαϊκής Συμπολιτείας και άσπονδος εχθρός των Αιτωλών, απαντά στις λεηλασίες τους με μια λαμπρή εκστρατεία στην αιτωλική Ακαρνανία και την κάτω Αιτωλία. Την υποστηρίζει με μια δεύτερη εκστρατεία στην Πελοπόννησο, η οποία αφαιρεί από τους Αιτωλούς οχυρές θέσεις της Αρκαδίας και ολόκληρη την Τριφυλία. Αφού έπληξε την αιτωλική επιρροή στην Πελοπόννησο, θέλει να τους αφαιρέσει τα μέσα για να την επανακτήσουν και να βάλει τέλος στις λεηλασίες τους: πολιορκεί την Κεφαλληνία, η οποία τους προμηθεύει πλοία, και αποτυγχάνει μόνο λόγω της προδοσίας των κυριότερων αξιωματικών του. Οι Αιτωλοί

βρίσκουν βοηθούς ακόμα και μέσα στο ίδιο του το στρατόπεδο. Είναι αλήθεια ότι ο Φίλιππος επανορθώνει για την αποτυχία που υπέστη μπροστά στην Κεφαλληνία με μια παράτολμη εκστρατεία που προκαλεί πανικό στην περιοχή των λιμνών και προελαύνει ως νικητής στον Θέρμο. Το μισό των Αιτωλών είχε ριχτεί πάνω στη Θεσσαλία. Σύντομα ο Φίλιππος περνούσε και ο ίδιος σε αυτή την επαρχία και αφαιρούσε από τους Αιτωλούς τη σημαντική θέση των Φθιωτίδων Θηβών [Θεσσαλικές Θήβες]. Δεν συναινούσε στην ειρήνη παρά μόνο μετά τη μάχη της Τρασιμένης λίμνης, για να ακολουθήσει τις επικίνδυνες συμβουλές που διέγειραν τη φιλοδοξία του και τον ωθούσαν εναντίον της Ιταλίας. Ο Αγέλαος ο Αιτωλός, στις συνδιασκέψεις της Ναυπάκτου, συνιστούσε στους Έλληνες την ομόνοια και τους επεσήμανε το σύννεφο που κατέφθανε από τη δύση. Δεν γνώριζαν ότι ήταν τόσο κοντά και ότι επρόκειτο να καλύψει ολόκληρη την Ελλάδα.

Η προφητική φωνή του Αγέλαου δεν εισακούστηκε: ο Φίλιππος, προκειμένου να αποκτήσει την Ελλάδα, σύναψε συμμαχία με τον Αννίβα, και οι Αιτωλοί, για να υπερασπιστούν την ανεξαρτησία τους απέναντι στον Φίλιππο, ενώθηκαν με τη Ρώμη. Η ανάμνηση των απωλειών τους στην Ακαρνανία, τη Θεσσαλία και την Αρκαδία, τις οποίες δεν είχαν αντισταθμίσει καθόλου οι στείρες επιδρομές ούτε τα προσωρινά αντίποινα, ο φόβος μιας ολοκληρωτικής καταστροφής και οι δελεαστικές υποσχέσεις των Ρωμαίων, ώθησαν τους Αιτωλούς στη μοιραία συνθήκη. Όμως ο πραγματικός ένοχος ήταν ο Φίλιππος, ο οποίος δεν είχε άλλο κίνητρο παρά μόνο τη φιλοδοξία. Οι Ρωμαίοι είχαν πλέον πατήσει πόδι στην Ελλάδα.

Η δράση ξεκίνησε δυναμικά: ο Νάσος και οι Οινιάδες, πόλεις της Ακαρνανίας, παραδόθηκαν στους Αιτωλούς από τους Ρωμαίους, οι οποίοι κρατούσαν για τον εαυτό τους μόνο τα λάφυρα από τις κοινές κατακτήσεις. Όμως η αποφασιστική στάση των Ακαρνανών και η προσέγγιση του Φιλίππου ματαίωσαν μια τρομερή εκστρατεία που διηύθυναν οι Αιτωλοί εναντίον της Ακαρνανίας. Οι Ρωμαίοι, τότε, απέσυραν τις λεγεώνες τους και δεν άφησαν στους Αιτωλούς, για να τους υποστηρίξουν, παρά μόνο τον στόλο τους. Είχαν πετύχει τον σκοπό τους: να φέρουν ξανά τους Αιτωλούς σε σύγκρουση με τον Φίλιππο και να προετοιμάσουν την καταστροφή της Αιτωλίας και της Μακεδονίας, αναζωπυρώνοντας τη φωτιά της έχθρας τους. Για να επιβλέπουν τους Αιτωλούς και να τους κρατούν στη ρωμαϊκή συμμαχία, κάλεσαν τον Άτταλο, τον οποίο οι Αιτωλοί ονόμασαν στρατηγό, από κοινού με τον Πυρρία.

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος ανήκει στον Φίλιππο, ο οποίος συνεχίζει την κατάκτηση των αιτωλικών πόλεων της Θεσσαλίας και διεισδύει για δεύτερη φορά μέχρι τον Θέρμο, ενώ οι Αιτωλοί δεν ξέρουν ή δεν μπορούν παρά μόνο να λεηλατούν την Αχαΐα. Εδώ η Ελλάδα, η οποία κατάλαβε την πολιτική της Ρώμης και είδε τον κίνδυνο, παρεμβαίνει μέσω των απεσταλμένων του Πτολεμαίου, της Χίου, της Μυτιλήνης, του βασιλιά των Αθαμάνων και της Αθήνας, προκειμένου να συμφιλιώσει τους Αιτωλούς και τον Φίλιππο. Όμως οι Αιτωλοί, όντας βάρβαροι και ξένοι προς τους ελιγμούς της πολιτικής, δεν μπορούν να πιστέψουν ότι προδόθηκαν· μια βοήθεια που στάλθηκε εγκαίρως από τη Ρώμη τους κλείνει τα μάτια. Είναι αλήθεια ότι αυτή αποσύρεται σχεδόν αμέσως μόλις δίνεται, και οι Αιτωλοί, απογοητευμένοι, συνθηκολογούν με τον Φίλιππο. Η Ρώμη εκδικείται συνάπτοντας με τη σειρά της μια συνθήκη με τον Φίλιππο, στην οποία δεν συμπεριέλαβε τους Αιτωλούς (211-205).

Η Ρώμη θριάμβευσε στη Ζάμα· δεν ξεχνά ότι ο Φίλιππος πήρε το μέρος του Αννίβα, και συνδέει χωρίς δυσκολία τους Αιτωλούς –των οποίων εκμεταλλεύεται τις τυφλές δυσαρέσκειες– με την εκδίκηση που θέλει να πάρει από τη Μακεδονία. Οι Αιτωλοί πολεμούν λοιπόν για τη Ρώμη στη Θεσσαλία, την ώρα που ο Φίλιππος απωθείται στη Μακεδονία από τον Φλαμινίνο, και το ιππικό τους συμβάλλει δοξασμένα στη νίκη των Κυνός Κεφαλών. Όμως ο Φλαμινίνος δεν θέλει να επιστρέψει στους Αιτωλούς παρά μόνο τις Φθιώτιδες Θήβες. Σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο και τον Πολύβιο, η αλαζονεία των Αιτωλών και η απληστία που, μετά τις Κυνός Κεφαλές, τους είχε ωθήσει να πέσουν πάνω στα λάφυρα του Φιλίππου, είχαν δυσαρεστήσει τους Ρωμαίους και τον στρατηγό τους εναντίον τους. Η αλήθεια είναι ότι η Ρώμη δεν ήθελε να ταπεινώσει τον Φίλιππο προς όφελος της Αιτωλίας (197).

Απορριφθέντες με περιφρόνηση επειδή πλέον ήταν άχρηστοι, οι Αιτωλοί κατάλαβαν επιτέλους την πολιτική της Ρώμης. Όμως έμελλε να καταστραφούν από την ανυπομονησία των παθών τους, την τραχύτητα των διεκδικήσεών τους και την τύφλωση των συμμαχιών τους. Έδειξαν στους Έλληνες τη Ρώμη να τοποθετεί τις φρουρές της στη θέση των μακεδονικών φρουρών στις πόλεις της Ελλάδας (Ωρεός, Χαλκίδα, Δημητριάδα, Κόρινθος) και να υποκαθιστά την τυραννία του Φιλίππου με τη δική της· αποκάλυψαν τα κρυφά κίνητρα του θεατρικού τεχνάσματος που έπαιξε ο Φλαμινίνος στα Ίσθμια και τη ματαιότητα αυτής της δήθεν ελευθερίας· προσκολλήθηκαν στον Φλαμινίνο, τον οποίο κούρασαν με τα παράπονά τους. Ο Φλαμινίνος τους παρέπεμφε στη σύγκλητο και η σύγκλητος στον Φλαμινίνο.

Έπειτα οι Ρωμαίοι, για να καλοπιάνουν την Ελλάδα, απέσυραν τις φρουρές τους από τον Ωρεό, τη Χαλκίδα, τη Δημητριάδα, την Ερέτρια και τον Ακροκόρινθο, και οι Αιτωλοί έπεσαν στην αγκαλιά του Αντίοχου. Οι νέοι σύμμαχοι εξαπάτησαν ο ένας τον άλλον: οι Αιτωλοί υποσχέθηκαν στον Αντίοχο βοηθητικά στρατεύματα που δεν μπορούσαν να του εξασφαλίσουν, και ο Αντίοχος έκανε επίδειξη σημαντικών δυνάμεων που η Ελλάδα δεν είδε ποτέ. Η βιασύνη, η ευπιστία και η ματαιοδοξία προοιωνίζαν στους συμάχους μια γρήγορη καταστροφή. Παρά τις συμβουλές του Αννίβα, αποξένωσαν τον Φίλιππο με τις κατακτήσεις τους στη Θεσσαλία, μετά την κατάληψη της Δημητριάδας και της Χαλκίδας.

Οι Αιτωλοί, διαψευσμένοι στις ελπίδες τους, έγιναν πιο νωθροί απέναντι στον Αντίοχο, ο οποίος σύντομα υπέκυψε στις Θερμοπύλες, και οι ίδιοι δεν ήξεραν παρά μόνο να επιδείξουν μια άχρηστη γενναιότητα πίσω από τα τείχη της Ηράκλειας. Ηττημένοι, απευθύνθηκαν στη σύγκλητο, η οποία τους εξόργισε με τους υπέρογκους όρους της, και τους είδαμε διαδοχικά, στο μεσοδιάστημα των ατυχών διαπραγματεύσεών τους, να υπερασπίζονται τη Ναύπακτο, τη Λαμία και την Άμφισσα εναντίον του Ακίλιου Γλαβρίωνα (191-190)· να εκδικούνται τον Φίλιππο, από τον οποίο ανακατέλαβαν την Αμφιλοχία, την Απεραντία και τη Δολοπία· να παίζουν το τελευταίο τους χαρτί στην Αμβρακία εναντίον του Φουλβίου· και τέλος, μετά την ολοκληρωτική ήττα του Αντίοχου, να αποδέχονται όλους τους όρους, δηλαδή μια πολεμική αποζημίωση πεντακοσίων ταλάντων, ομήρους, νέα σύνορα που τους αφαιρούσαν τις πόλεις που είχαν υποταχθεί από τους Ρωμαίους ή είχαν προσχωρήσει οικειοθελώς στο πλευρό της Ρώμης· και μια απόλυτη εξάρτηση, που τους συνέδεε με τους Ρωμαίους ως ενεργούς συμάχους σε όλους τους πολέμους της Δημοκρατίας. Η Κεφαλληνία, η οποία τους προμηθεύε πλοία, τους αφαιρέθηκε, και οι Αχαιοί τοποθετήθηκαν στην Πλευρώνα και την Ηράκλεια για να επιβλέπουν την Αιτωλία (188).

Αλυσοδεμένοι από τη συνθήκη τους με τη Ρώμη, οι Αιτωλοί στρέφουν εναντίον του ίδιου τους του εαυτού αυτή την ανήσυχη ορμή που τους απαγορεύτηκε να χρησιμοποιούν εναντίον των εχθρών τους. Άγριες φατρίες σχηματίζονται στις πόλεις, και η ρωμαϊκή φατρία, υποστηριζόμενη από τη συνενοχή, την ανοχή ή την αμέλεια της Ρώμης, αποδεκατίζει την αιτωλική φατρία. Κάποιος Βαίβιος δανείζει τους στρατιώτες του για να σφαγιάσουν πεντακόσιους πενήντα Αιτωλούς αρχηγούς, δήθεν εχθρούς της Ρώμης. Ο ίδιος ο Αιμίλιος Παύλος επικυρώνει αυτές τις θηριωδίες. Η κατηγορία για συνεννόηση με τον Περσέα ή για συμπάθεια προς τη Μακεδονία φαίνεται να δικαιολογεί κάθε εκδίκηση. Η Ρώμη τροφοδοτεί ύπουλα τις μανίες του εμφυλίου πολέμου που καταστρέφει τους εχθρούς της· αυτή είναι μια από τις κηλίδες της κυριαρχίας της στην Ελλάδα. Η Αιτωλία πέφτει σύντομα στον λήθαργο της εξάντλησης.

Η ιστορία της έχει πλέον τελειώσει. Τάσσεται υπέρ του Καίσαρα εναντίον του Πομπηίου, και ένα μέρος του πληθυσμού της μεταφέρεται από τον Αύγουστο στη Νικόπολη. Έκτοτε, ακολουθεί τις τύχες της Ελλάδας. Περιλαμβάνεται στην επαρχία της Αχαΐας, λεηλατείται από τους βαρβάρους, είναι ανεξάρτητη υπό τους Κομνηνούς μετά την ίδρυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας, επανενώνεται προσωρινά με την Ανατολική Αυτοκρατορία (Βυζάντιο) προς τα μέσα του 14ου αιώνα, καταλαμβάνεται από τους Αλβανούς, κυβερνάται από τους Τόκκο, κόμητες της Κεφαλονιάς, και τελικά κατακτάται από τους Τούρκους με την υπόλοιπη Ελλάδα. Αρκεί να αναφέρουμε παροδικά αυτές τις περιπέτειες, των οποίων οι λεπτομέρειες στερούνται ενδιαφέροντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ.

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ.

Έχει ειπωθεί ότι ο χαρακτήρας, τα έθιμα, η θρησκεία και οι θεσμοί των Αιτωλών περιείχαν το μυστικό της μεγαλοσύνης τους και της καταστροφής τους. Αρκεί, για να το αποδείξουμε, να συγκεντρώσουμε τα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας τους που βρίσκονται διάσπαρτα στον Θουκυδίδη, στον Πολύβιο και στον Τίτο Λίβιο.

Ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί ότι, ακόμη και στην εποχή του, η λεηλασία ήταν η αγαπημένη απασχόληση των Ακαρνάνων, των Αιτωλών και των Οζολών Λοκρών¹. Τίποτα δεν τους φαινόταν πιο φυσικό από το να λεηλατούν τους άλλους: ήταν μια αμοιβαία πρακτική. Και δεν υπήρχαν μόνο λάφυρα, αλλά και τιμή που μπορούσε κανείς να κερδίσει από αυτό. Όταν δεν αντιλαμβάνεται κανείς άλλη δύναμη πέρα από τη φυσική ρώμη ή τη δόλο (την πονηριά), που σε απαλλάσσει από αυτήν, ο εύρωστος ή επιδέξιος ληστής που φέρνει πίσω κλεμμένα βόδια από μια γειτονική περιοχή φαίνεται ως ο πρώτος των ανθρώπων.

Στους δύο αιώνες που ακολούθησαν, η ιστορία σιωπά για τις λεηλασίες των Ακαρνάνων και των Οζολών Λοκρών· είναι πιθανό να είχαν σταματήσει. Μόνο οι Αιτωλοί παρέμεναν οι αμετανόητοι εκπρόσωποι της ληστείας, και ο Μάξιμος ο Τύριος, απαριθμώντας τις προτιμήσεις των διαφόρων λαών, μπόρεσε να πει: «Τὰ Αἰτωλικά, ληστεῖαι» (η ληστεία, ιδού το πάθος των Αιτωλών)².

Αυτό συνέβαινε επειδή το θράσος και μια ανήσυχη διάθεση αποτελούσαν τη βάση του αιτωλικού χαρακτήρα. Αυτή η ελάχιστη ρυθμισμένη ενέργεια χρειαζόταν μια συνεχή τροφή, και οι Αιτωλοί ρίχνονταν στις περιπέτειες. Αν δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες με μια ανοιχτή μάχη, διέθεταν αυτό το πνεύμα της επιπόνησης (έπινοια) που υποδεικνύει τεχνάσματα για να τις παρακάμπτουν³. Στην ιστορία, τα παραδείγματα αυτών των ριψοκίνδυνων και ικανών αρχηγών, που ξέρουν να παρασύρουν τους λαούς και να φέρνουν σε πέρας επικίνδυνες επιχειρήσεις, δεν είναι σπάνια. Στην Αιτωλία, η ανήσυχη ορμή και η επίμονη θέληση δεν ήταν το προνόμιο των αρχηγών, αλλά το μερίδιο όλου του κόσμου. Ο Τίμαρχος, ένας άγνωστος τυχοδιώκτης, είχε πάει να λεηλατήσει τα παράλια της Ασίας. Αποβιβάζεται μια μέρα κοντά σε ένα πολυάνθρωπο χωριό. Με μια ματιά μέτρησε τον κίνδυνο και, χωρίς να περιμένει, έβαλε φωτιά στα πλοία του. Αναγκασμένοι να μην ελπίζουν πλέον παρά

1 Θουκυδίδης, I, v.

2 Μάξιμος ο Τύριος, Διατριβαί, XXIII, 11.

3 Πολύβιος, II, XLVI.

μόνο στη γενναιότητά τους, οι άνδρες του και ο ίδιος θριάμβευσαν πάνω σε αυτό το πλήθος⁴. Αν είχαμε ακόμη τα Αιτωλικά του Διοκλή του Ροδίου, του Δερκύλλου ή του Δοσιθέου, θα διαβάζαμε ασφαλώς σε αυτά τα κατορθώματα περισσότερων του ενός Τιμάρχων⁵.

Απομονωμένοι στα βουνά τους, οι Αιτωλοί δεν είχαν μάθει ούτε να ρυθμίζουν τον χαρακτήρα τους ούτε να κρίνουν πιο συνετά τις επιχειρήσεις τους. Ακόμη και αν έλειπε η φυσική έλξη, η ληστεία θα είχε σε αυτούς τη δύναμη μιας μακράς παράδοσης. Έκαναν ό,τι είχαν κάνει οι πατέρες τους. Ακόμη και στην τέχνη του πολέμου, παρόλο που είχαν μπορέσει να δοκιμάσουν τα αποτελέσματα της πειθαρχίας και της τάξης, είχαν παραμείνει οι Αιτωλοί του παλιού καιρού. Σε μια πεδιάδα, σε παρατεταγμένη μάχη, δεν θα κρατούσαν τις θέσεις τους· όμως, σε ένα ανώμαλο έδαφος, αρίστευαν στο να επωφελούνται από τις θέσεις και τις περιστάσεις· ήταν τρομεροί σε μια συμπλοκή, όταν μετριούνταν άνθρωπος προς άνθρωπο. Υπήρχε στη φύση τους κάτι το ανεξάρτητο και το άγριο που απεχθανόταν την εκπαίδευση των στρατοπέδων· αν ήθελαν οι αρχηγοί τους να τους υποβάλουν σε αυτήν, θα είχαν θέσει σε κίνδυνο τις επιτυχίες τους. Με τις άτακτες και ορμητικές επιθέσεις τους, οι Αιτωλοί αποδιοργάνωναν τους εχθρούς τους· και, όταν τους έβλεπαν να υποχωρούν, τους τρομοκρατούσαν με κραυγές φοβερές και παρατεταμένες, τις οποίες ο Πολύβιος, ο ιστορικός της Αχαϊκής Συμπολιτείας, μπορούσε να βρίσκει υπερβολικές και κουραστικές. Έτσι, ο πόλεμος, ο οποίος, μέσω της πειθαρχίας στο στρατόπεδο, φέρνει ή στηρίζει μερικές φορές την πειθαρχία στο Κράτος, δεν είχε διορθώσει τους Αιτωλούς⁶.

Η επιτυχία των περιπετειών τους τους εξέπληττε και τους εξήπτε. Είχαν λεηλατήσει την Ακαρνανία, την Αττική, τις ακτές της Πελοποννήσου· είχαν προχωρήσει μέχρι τη Μικρά Ασία, μέχρι τη Βιθυνία, χωρίς να υποστούν ούτε μία από εκείνες τις αναποδιές που αποθαρρύνουν. Αν άκουγαν να γίνεται λόγος για μια εκστρατεία που σχεδίαζε κάποιος παράτολμος αρχηγός, προσέτρεχαν με ενθουσιασμό. Θα έφερναν πίσω λάφυρα και νέους τίτλους δόξας. Σε μια χώρα όπου η ληστεία είναι η προτιμώμενη απασχόληση, είναι φυσικό να θαυμάζουν και η κοινή γνώμη να τοποθετεί στην πρώτη σειρά εκείνους που πετυχαίνουν⁷.

Ως φυσική συνέπεια, η ληστεία στην Αιτωλία, αφού υπήρξε πάθος, έγινε ανάγκη. Είχαν αποκτήσει τη συνήθεια να ζουν σε βάρος των άλλων και δεν μπορούσαν να την εγκαταλείψουν. Ανταλλάσσει κανείς δύσκολα τις συγκινήσεις ενός πολέμου αιφνιδιασμών, τη μέθη της επιτυχίας και τα γρήγορα πλούτη, με τη μονότονη ζωή του γεωργού, τα ισχνά προϊόντα ενός άγονου εδάφους ή τους αβέβαιους υπολογισμούς του εμπορίου. Όμως το πιο ολέθριο αποτέλεσμα ήταν ότι τα πλούτη που εισήχθησαν από τον πόλεμο στην Αιτωλία είχαν δημιουργήσει νέες ανάγκες, ξυπνώντας μια ακόρεστη περιέργεια. Τυραννισμένοι από τις απαιτήσεις μιας παράλογης πολυτέλειας, έπρεπε ή να καταστραφούν από τα χρέη ή να ριχτούν με το κεφάλι στις περιπέτειες. Έβλεπε κανείς έναν Σκόπα, άλλοτε στρατηγό, να περνά στην πιο κερδοφόρα υπηρεσία του Πτολεμαίου, να επιστρέφει στην Αιτωλία με σημαντικά χρηματικά ποσά και να

4 Πολύαινος, Στρατηγήματα, VI.

5 Αποσπάσματα των Ελλήνων Ιστορικών (Fragmente der Griechischen Historiker), τόμ. III και IV, έκδοση Didot.

6 Πολύβιος, IV, VIII, 10; XII, 9.

7 Στο ίδιο έργο, LXII, 5 και 6.

στρατολογεί εκεί έξι χιλιάδες άνδρες για το νέο του αφεντικό. Υποκινούμενοι από την απληστία, οι Αιτωλοί κατατάσσονται μαζικά, και χρειάστηκε ο εν ενεργεία στρατηγός, ο Δαμόκριτος, να χρησιμοποιήσει όλη του την εξουσία για να κρατήσει στρατιώτες στην Αιτωλία (200)⁸.

Όσο πιο πρωτόγονος είναι ένας λαός, τόσο η πολυτέλεια παίρνει σε αυτόν εξωφρενικές διαστάσεις. Ένας τέτοιος λαός δεν έχει την αίσθηση ούτε της ομορφιάς ούτε της κομψότητας· αναζητά μόνο ό,τι εντυπωσιάζει, και, με την περιέργεια και την απληστία των παιδιών, μαζεύει χρυσό, ασήμι και σπάνια αντικείμενα. Για να τα αποκτήσει, τα μέσα του γίνονται αδιάφορα. Ο Πολύβιος, ο οποίος έγινε η παθιασμένη ηχώ των κατηγοριών της Ελλάδας εναντίον των Αιτωλών, τους επικρίνει δριμύτατα επειδή δεν μπορούν να αφήσουν σε ησυχία τους γείτονές τους. Κάθε Κράτος που συνόρευε με την Αιτωλία έστρεφε συνεχώς ανήσυχια βλέμματα προς τα σύνορά του· γνώριζε ότι οι Αιτωλοί επιτίθεντο χωρίς να κηρύξουν πόλεμο, χωρίς να εκθέσουν προηγουμένως τα παράπονά τους· κρατιόταν λοιπόν συνεχώς σε επιφυλακή ή, κουρασμένο από τον πόλεμο, τους άφηνε να κάνουν ό,τι θέλουν.

Ακόμη και οι συνθήκες δεν προστάτευαν πάντα τους συμμάχους του αιτωλικού λαού. Αν η προοπτική πλούσιων λαφύρων δελέαζε πολύ έντονα την απληστία του, του αρκούσε το πρώτο τυχόν πρόσχημα για να τις διαρρήξει. Όμως ένα παράξενο έθιμο είχε εγκαθιδρυθεί στους Αιτωλούς με τη δύναμη νόμου. Αν δύο λαοί, σύμμαχοι και οι δύο της Αιτωλίας, κήρυτταν τον πόλεμο μεταξύ τους, θα πίστευε κανείς ότι οι Αιτωλοί θα παρέμεναν ουδέτεροι ή θα λειτουργούσαν ως μεσολαβητές, ή, αν αποτύγχαναν σε αυτόν τον ρόλο, θα τάσσονταν με το μέρος όπου βρισκόταν το δίκαιο. Εκείνοι τάσσονταν και με τις δύο πλευρές. Πήγαιναν και με τα δύο μέρη δικαιολογούνταν προφανώς με αυτό το θαυμαστό επιχείρημα: ότι, έχοντας συμμάχους και στα δύο στρατόπεδα, είχαν το δικαίωμα να υποστηρίξουν τόσο τους μεν όσο και τους δε. Αφού λοιπόν παραμέριζαν τις τύψεις τους με ένα τόσο ωραίο πρόσχημα, λεηλατούσαν ξεδιάντροπα και τις δύο παρατάξεις. Αυτό ήταν που αποκαλούσαν «**ἄγειν λάφυρον ἀπὸ λαφύρου**», μια έκφραση αμετάφραστη που σημαίνει «να λαφυραγωγείς το λάφυρο», να λεηλατείς δηλαδή παντού όπου μπορείς να λεηλατήσεις. Σύμφωνα με τον Πολύβιο, ο οποίος μας δίνει αυτές τις λεπτομέρειες, ο Φίλιππος και τα άλλα ελληνικά κράτη τους ζήτησαν να παραιτηθούν από ένα τέτοιο έθιμο. Εκείνοι απάντησαν ότι θα προτιμούσαν «να καταργήσουν την Αιτωλία μέσα από την ίδια την Αιτωλία»· με άλλα λόγια, ότι θα συναινούσαν μάλλον στην ολοκληρωτική τους καταστροφή. Οι διαμαρτυρίες που τους απευθύνονταν σπάνια εισακούγονταν. Αν απαντούσαν σε αυτές, δεν το έκαναν με επιχειρήματα, αλλά με απρεπή αστεία⁹.

Ακόμη και οι ναοί δεν ήταν προστατευμένοι από τα πλήγματά τους. Αυτοί, οι Αιτωλοί, που είχαν υπερασπιστεί τον ναό των Δελφών εναντίον των Γαλατών και που, πεθαίνοντας για να τον σώσουν, είχαν διακηρύξει με εξαιρετικό σθένος το απαραβίαστο των ιερών, αυτοεξευτελίστηκαν με τις ίδιες ακριβώς βεβηλώσεις που είχαν καταδικάσει. Τους είδαν να λεηλατούν τον ναό της Ιτωνίας Αθηνάς στη Βοιωτία· της Αρτέμιδος στους Λουσούς της Αρκαδίας· του Ποσειδώνος στο ακρωτήριο Ταίναρο· της Ήρας στο Άργος· του Ποσειδώνος στη Μαντίνεια· εκείνον του Δίου στη Μακεδονία, όπου έκαψαν τις στοές, κατέστρεψαν τα αναθήματα και γκρέμισαν τα αγάλματα των

8 Πολύβιος, IV, XXX, 1; IX, XXXVIII, 6; XIII, 11; Τίτος Λίβιος, XXXI, XLIII.

9 Πολύβιος, IV, LXVII, 4; II, XLVI, 3; XVII, IV και V; IV, XVI, 2-4.

βασιλέων· καθώς και εκείνον της Δωδώνης, όπου έφτασαν στο σημείο να κάψουν το ίδιο το ιερό. Τυφλωμένοι από τις απληστίες τους, δεν θεωρούσαν πλέον τίποτα ιερό. Οι φυχές τους σκληραίνουν όπως και τα σώματά τους, και η κατηγορία της ασέβειας ελάχιστα τους συγκινούσε. Αυτή την περιφρόνηση προς την κοινή γνώμη και τους θεούς, ένας από αυτούς, ο Δικαίαρχος, την έφτασε στο αποκορύφωμά της. Έχοντας περάσει στην υπηρεσία του Φιλίππου, είχε λάβει τη διοίκηση του μακεδονικού στόλου σε έναν άδικο πόλεμο εναντίον των Κυκλάδων. «Σταλμένος, λέει ο Πολύβιος, για να διαπράξει μια έκδηλη ασέβεια, όχι μόνο δεν πίστευε ότι έκανε κάτι αποτρόπαιο, αλλά ήλπιζε, μέσα από την υπερβολή του παραληρήματός του, να καταπλήξει θεούς και ανθρώπους. Όπου αποβιβαζόταν, έστηνε δύο βωμούς: τον έναν στην Ασέβεια και τον άλλον στην Αδικία· πρόσφερε θυσίες σε αυτούς και τους λάτρευε σαν θεούς¹⁰.»

Τόσα πολλά σχέδια, που εκπληρώθηκαν με ατιμωρησία εναντίον των ανθρώπων και εναντίον των θεών, είχαν γεμίσει τους Αιτωλούς με περηφάνια. Αυτή η περηφάνια αποτελούσε ένα μέρος της δύναμής τους. Οι απρόβλεπτες δυσκολίες τους αποδιοργάνωναν μόνο για μια στιγμή· είχαν μέσα τους μια τόσο υπέρμετρη αυτοπεποίθηση, ώστε ανέκτησαν αμέσως το θάρρος τους. Αποτύπωσαν τον εαυτό τους στα νομίσματά τους: μάρτυρας ο αιτωλικός στατήρας, ο οποίος, από τη μια πλευρά, φέρει την κεφαλή της θεάς του πολέμου, της Αθηνάς, και, στην πίσω πλευρά, την Αιτωλία προσωποποιημένη, καθισμένη πάνω σε έναν σωρό από ασπίδες και κρατώντας στο ένα χέρι τη λόγχη και στο άλλο μια Νίκη, σύμβολο που προοριζόταν αποκλειστικά για την παντοδυναμία των θεών¹¹.

Αυτή η περηφάνια εκφυλιζόταν σε αλαζονεία. Στους λόγους τους, υιοθετούσαν πρόθυμα έναν στόμφο πομπώδη και θεατρικό. Σε μια γενική συνέλευση όπου είχε μεταβεί ο Φλαμίνιος, οι Αιτωλοί αποφάσισαν να καλέσουν τον Αντίοχο. Ο Φλαμίνιος ζήτησε ένα αντίγραφο του ψηφίσματος: «Σύντομα, απάντησε ο στρατηγός Δαμόκριτος, θα πάω να μεταφέρω το ψήφισμα και την απάντηση στην Ιταλία, και θα στρατοπεδεύσω στις όχθες του Τίβερη». Ακόμη και οι συμφορές που ταπεινώσαν αργότερα την περηφάνια τους δεν μπόρεσαν να τους περιορίσουν σε μια γλώσσα πιο μετριοπαθή και συνετή. Όταν οι απεσταλμένοι τους πήγαιναν να ζητήσουν ειρήνη από τη σύγκλητο, την εξόργιζαν υπενθυμίζοντάς της ότι χωρίς αυτούς οι Ρωμαίοι δεν θα είχαν νικήσει τον Φίλιππο¹².

Ωστόσο, θα ήταν άδικο να διογκώσουμε την τραχύτητα και την άγνοια των Αιτωλών. Ένα μέρος των παιδιών τους πήγαινε να εκπαιδευτεί στις σχολές των Αθηνών. Έπρεπε μάλιστα η ποίηση να μην τους αφήνει ασυγκίνητους, αφού βρέθηκαν ποιητές για να τους υμνήσουν. Μια ποιήτρια από τη Σμύρνη, η Αμύντα (;) [ή Αμυντία], κόρη του Απίωνος, είχε μιλήσει επάξια στους στίχους της για τον αιτωλικό λαό και τους προγόνους των Λαμιέων· έλαβε ως αντάλλαγμα από την ευγνωμοσύνη της Λαμίας –που ήταν τότε ενωμένη με την Αιτωλία– όλα τα προνόμια που απονέμονται συνήθως στους ευεργέτες των πόλεων. Αν οι τέχνες δεν καλλιεργούνταν στην Αιτωλία, οι Αιτωλοί εντούτοις τις εκτιμούσαν αρκετά ώστε να επικαλούνται το ταλέντο ξένων καλλιτεχνών. Τα αγάλματα των Αιτωλών αρχηγών που είχαν νικήσει τους Γαλάτες, εκείνα της Αρτέμιδος, του Απόλλωνος, της Αθηνάς, της προσωποποιημένης Αιτωλίας,

10 Στο ίδιο έργο, IV, XXV, 2; XVIII, 9; IX, XXXIV, 9-10; IV, LXII, 2; LXVII, 3; XVIII, XXXVII.

11 Πολύβιος, II, III, 3.

12 Στο ίδιο έργο, XVII, IV; Τίτος Λίβιος, XXXV, XXXIII; XXXVII, XLIX.

κοσμούσαν με τιμή τον ναό των Δελφών. Αλλά εκείνο που είναι κυρίως αξιοσημείωτο, είναι ο αριθμός των έργων τέχνης που ομόρφαιναν τον Θέρμο. Οι Μακεδόνες βρήκαν εκεί περισσότερα από δύο χιλιάδες αγάλματα, χωρίς να υπολογίσουμε ένα πλήθος αναθημάτων, πολλά από τα οποία ήταν εξίσου πολύτιμα για την εργασία όσο και για το υλικό τους. Πρέπει να υπενθυμίσουμε όλες αυτές τις λεπτομέρειες προς τιμήν των Αιτωλών, τους οποίους διαφορετικά θα αντιμετωπίζαμε πολύ πρόθυμα, μαζί με τον Πολύβιο, τον εχθρό τους, ως έναν λαό ληστών¹³.

Δυστυχώς, μέσα στη διαρκώς ταραγμένη ύπαρξή τους, οι Αιτωλοί δεν μπόρεσαν να δώσουν στα γράμματα και τις τέχνες παρά μόνο μια φευγαλέα προσοχή. Η ευγένεια των πολιτισμένων λαών, η οποία θα είχε απαλύνει την άγρια διάθεσή τους, τους ήταν άγνωστη. Δεν θα αναρωτηθούμε αν, ελλείψει αυτής της επίδρασης, η θρησκεία αναπλήρωσε το κενό με τη δική της: είδαμε ότι τα ιερά περισσότερες από μία φορές δεν είχαν τίποτα το σεβάσμιο γι' αυτούς. Η θρησκεία τους, εξάλλου, ήταν εκείνη ενός πολεμικού λαού. Οι θεοί που λάτρευαν ήταν η Αθηνά, της οποίας η κεφαλή, στεφανωμένη με περικεφαλαία, φιγουράρει σε αρκετά από τα νομίσματά τους· η Αθηνά, η θεά του πολέμου γι' αυτούς, και όχι της σοφίας· ήταν η Άρτεμις και ο Απόλλων, με τα επώνυμα η μεν Λαφρία, ο δε Λάφριος, δηλαδή οι θεοί που προεδρεύουν στα λάφυρα και οδηγούν πίσω τους στρατιώτες φορτωμένους με λεία, οι θεοί των οποίων το αθάνατο τόξο δεν χαλαρώνει ποτέ και των οποίων τα βέλη δεν χάνουν ποτέ τον στόχο. Στον Βάκχο, έπρεπε να λατρεύουν τον θεό του κρασιού, αυτού του γενναιόδωρου υγρού που δίνει τη δύναμη ή την αποκαθιστά· τα αμπέλια, όπως ακόμη και σήμερα, κάλυπταν ένα μέρος της Αιτωλίας. Αναμφίβολα είχαν στήσει βωμούς στον Ηρακλή, του οποίου η ιστορία βρίσκεται αναμειγμένη με εκείνη της ηρωικής τους εποχής. Δεν ήταν ο Ηρακλής ο ευεργέτης τους με τη νίκη του επί του Αχελώου; Δεν ήταν κυρίως ο δαμαστής των τεράτων, ο πιο ολοκληρωμένος τύπος της φυσικής δύναμης; Το αιτωλικό τετράδραχμο φέρει την κεφαλή του Ηρακλή, καλυμμένη με τη λεοντή (το δέρμα του θηρίου). Μετά την Αθηνά, τον Απόλλωνα, την Άρτεμη, τον Ηρακλή, ερχόταν ο Αχελώος. Τιμούσαν σε αυτόν, μπορεί κανείς να το πιστέψει, την τρομερή και ιδιότροπη δύναμη, η οποία, εδώ, εναπέθετε απαλά στα εδάφη τους μια γόνιμη λάσπη (προσχώσεις), εκεί τα κατέστρεφε, τα διάβρωνε, τα παρέσυρε με βία στην πορεία της. Πιο κάτω ακόμη βρίσκονταν οι ήρωες του παρελθόντος, με τους οποίους συνδέονταν οι πρώτοι τίτλοι δόξας της Αιτωλίας και των οποίων τα κατορθώματα, εξωραϊσμένα από τον μύθο, αποτελούσαν άλλα τόσα πρότυπα. Μόνο αργότερα, όταν συνήφθη μια συμμαχία με τον Αντίοχο, η Αιτωλία δέχτηκε άλλους θεούς, θεούς ξένους. Τότε εμφανίζεται η συριακή Αφροδίτη. Πώς έγινε αντιληπτή αυτή η λατρεία και ποια επίδραση άσκησε στους Αιτωλούς; Μας είναι άγνωστο. Όμως, καθώς εισήχθη σε μια εποχή όπου κυριαρχούσε η τάση για πολυτέλεια και μεγαλοπρέπεια, είναι φόβος μήπως οι Αιτωλοί δεν συνέλαβαν το βαθύτερο νόημά της και μήπως αυτή δεν είχε παρά μια ολέθρια επίδραση στα ήθη τους¹⁴.

13 Αισχίνης, Επιστολαί, XII, 12; Lebas, Inscr. Thessal. n° 1142; Πανσανίας, X, XV, 1; VII, XVIII, 1; Πολύβιος, V, IX, 2-3.

14 Διονύσιος, ο γιος του Καλλιφώντος, V, LIX, Geogr. græci min. έκδοση Didot· Πανσανίας, IV, XXX, 6· VII, XXI, 1· V, XV, 7· Στράβων, X, II, 21· Μάξιμος ο Τύριος, Διατριβαί, VIII, 1.

Οι Αιτωλοί πίστεψαν στους χρησμούς μαζί με την υπόλοιπη Ελλάδα. Παρά την εμπιστοσύνη του στη δική του δύναμη, ένας πολεμικός λαός αρέσκεται να γνωρίζει εκ των προτέρων πώς θα εξελιχθούν οι επιχειρήσεις του, και, όσο λιγότερο φωτισμένος είναι, τόσο περισσότερο υποτάσσεται στη μυστηριώδη εξουσία των χρησμών. Εντούτοις, όταν ήθελαν να συμβουλευτούν τους θεούς, οι Δελφοί δεν ήταν το προτιμώμενο ιερό τους. Μετέβαιναν στο πυκνό δάσος της Δωδώνης, άκουγαν με την αφελή πίστη των παιδιών το θρόισμα της ιερής βελανιδιάς (της φηγού), αναγνώριζαν σε αυτό προφητικές φωνές και τις ανακήρυσσαν ως τους πιο αληθείς ερμηνευτές της θέλησης των θεών¹⁵.

Ο χαρακτήρας των Αιτωλών αντικατοπτριζόταν και στις γιορτές τους. Είχαν αυτή την αγροτική και πρωτόγονη όψη των παραδόσεων που διαρκούν, επειδή ούτε το πνεύμα διευρύνεται ούτε το γούστο τελειοποιείται. Να πώς γιόρταζαν τα Λαφρία, τη γιορτή της Λαφρίας Αρτέμιδος. Έστηναν γύρω από τον βωμό μια πυρά από χλωρά ξύλα και πάνω στον βωμό τοποθετούσαν τα πιο ξερά ξύλα. Τότε ξεκινούσε μια μεγαλοπρεπής πομπή προς τιμήν της Αρτέμιδος. Η ιέρεια ερχόταν τελευταία πάνω σε ένα άρμα που το έσερναν ελάφια. Την επόμενη μέρα, οι κάτοικοι κατέφθαναν κατά πλήθη, φέρνοντας τους καρπούς των δέντρων τους και οδηγώντας θύματα κάθε είδους, αγριογούρουνα, ελάφια, ζαρκάδια, λύκους και αρκούδες. Έπειτα, μια συγκεκριμένη στιγμή, έριχναν πάνω στον βωμό τους καρπούς, τα ζώα ακόμη ζωντανά, και έβαζαν φωτιά στην πυρά. Περισσότερες από μία φορές, η δύναμη της φλόγας εκτίνασσε μερικά ζώα έξω από την πυρά, ενώ άλλα ορμούσαν έξω από αυτήν με βία. Όμως οι κάτοικοι τα έπιαναν ξανά και τα ξαναέριχναν μέσα στη φωτιά, η οποία σύντομα τα είχε καταναλώσει¹⁶.

Παρά την απείθαρχη διάθεσή τους, η οποία φαινόταν να αποστρέφεται κάθε άλλη εξουσία εκτός από εκείνη των αρχηγών του πολέμου, οι φυλές της Αιτωλίας είχαν κατορθώσει από νωρίς να προσεγγίσουν η μία την άλλη και να οργανωθούν. Κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τους είδαμε να προστρέχουν, ακόμη και από τον Μαλιακό κόλπο, για να υπερασπιστούν εναντίον του Δημοσθένη τις αιτωλικές πόλεις που συνορεύουν με τη Λοκρίδα. Οι φυλές αυτές, τότε, κινούμενες προφανώς από το αίσθημα μιας κοινής καταγωγής ή ενός κοινού συμφέροντος, φαίνεται να σχηματίζουν μια ομοσπονδία. Η διάκριση των φυλών (των επιμέρους λαών) παραμένει· καθεμία αυτοδιοικείται με τον δικό της τρόπο, αλλά συνεννοούνται και δρουν από κοινού, μόλις τεθεί σε κίνδυνο η υπόθεση της Αιτωλίας. Αυτή η ομοσπονδία διαρκεί μέχρι την εποχή του Αλεξάνδρου. Κατά τον θάνατο του Φιλίππου, είχαν θεωρήσει τη στιγμή κατάλληλη για να ρήξουν τις σχέσεις τους με τη Μακεδονία· όμως, όταν μαθαίνουν την τιμωρία που επιβλήθηκε στη Θήβα, οι απεσταλμένοι κάθε φυλής συγκεντρώνονται και πηγαίνουν να ζητήσουν τη συγχώρεση του Αλεξάνδρου. Κατά την εκστρατεία του Αλεξάνδρου στην Ασία, συγκροτείται το Αιτωλικό Κοινό (η αιτωλική λίγκα). Οι Αιτωλοί είχαν καταλάβει ότι, για να επεκταθούν ή να αμυνθούν αποτελεσματικά, έπρεπε να αντικαταστήσουν την ασύνδετη συγκέντρωση των φυλών με την οριστική

15 Πausanias, VII, XXI, 1.

16 Πausanias, VII, XVIII, 12. Ο Πausanias αναφέρει αυτή τη γιορτή όταν μιλά για την Πάτρα· όμως η Πάτρα, υιοθετώντας τη Λαφρία Αρτεμη, είχε προφανώς υιοθετήσει και τη λατρεία που της αποδιδόταν στην Αιτωλία.

τους ένωσε υπό έναν ίδιο νόμο. Πράγματι, κατά την εποχή του Λαμιακού Πολέμου, ο Διόδωρος ονομάζει ρητά «**τὸ κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν**» (την αιτωλική συμπολιτεία), και, όταν ο Πausanίας αφηγείται την εισβολή των Γαλατών, μνημονεύει έναν από τους πρώτους στρατηγούς, τον Ευρυδάμαντα¹⁷.

Ο στρατηγός ήταν ο πρώτος άρχοντας της αιτωλικής δημοκρατίας· διοριζόταν από τους Αιτωλούς, συγκεντρωμένους σε συνέλευση. Οι εξουσίες του παραχωρούνταν για ένα έτος και έπρεπε να αναλάβει τα καθήκοντά του την ίδια ημέρα που οι συμπολίτες του τον είχαν εκλέξει. Ένας στρατηγός δεν επανεκλεγόταν ποτέ αμέσως μετά τη λήξη της θητείας του, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Πολύβιος, και του έδιναν αμετάκλητα έναν διάδοχο. Όμως έπρεπε, μετά από ένα μεσοδιάστημα ενός ή περισσότερων ετών, να μπορεί να διοριστεί εκ νέου, αφού βρίσκουμε στις επιγραφές Αιτωλούς να είναι στρατηγοί για δεύτερη ή ακόμη και για τέταρτη φορά. Ο στρατηγός στην Αιτωλία δικαιολογούσε το όνομά του· ήταν πραγματικά αρχηγός του πολέμου· όμως, βάσει μιας σοφής διάταξης η οποία, δυστυχώς, πρέπει να καταστρατηγούνταν συχνά, δεν είχε το δικαίωμα ούτε να προτείνει τον πόλεμο ούτε να εκφέρει γνώμη πάνω σε αυτό το ζήτημα. Ο ρόλος του περιοριζόταν στο να συλλέγει τις γνώμες. Όταν κηρυσσόταν ο πόλεμος, με τα διατάγματά του καλούσε τους πολίτες στα όπλα και τους καθόριζε το σημείο όπου έπρεπε να συγκεντρωθούν. Τέθηκε ο ίδιος επικεφαλής τους. Αν η νίκη κερδιζόταν υπό την καθοδήγησή του, είχε το δικαίωμα να κάνει τη διανομή των λαφύρων.

Η απληστία των Αιτωλών για τη λεία καθιστούσε αυτό το δικαίωμα εξαιρετικά πολύτιμο· είχε στα χέρια του τα μέσα για να κερδίσει την αγάπη ή να προσελκύσει το μίσος όλων. Το μερίδιο των θεών, σύμφωνα με την αρχαία συνήθεια, ξεχωριζόταν πρώτο, και ο στρατηγός είχε ακόμη την τιμή να χαράξει το όνομά του πάνω στα αφιερωμένα όπλα. Η σημασία αυτών των προνομίων ενισχυόταν από την επιρροή και την εκτίμηση που συνδέονταν με το αξίωμά του¹⁸.

Ο στρατηγός συγκαλούσε επίσης τη γενική συνέλευση, αλλά προηγουμένως συνεννοούνταν με τους αποκλήτους. Οι απόκλητοι είναι η δεύτερη εξουσία της αιτωλικής δημοκρατίας. Επιλέγονταν, δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο εκλογής, από τους πιο σημαντικούς και τους πιο διακεκριμένους πολίτες· ήταν αναμφίβολα αρκετά πολυάριθμοι, εφόσον στέλνουν τριάντα αποκλήτους να διαπραγματευτούν με τον Αντίοχο, και σχημάτιζαν ένα είδος συγκλήτου (συμβουλίου). Τα καθήκοντά τους είναι μάλλον ασαφώς καθορισμένα. Όπως φαίνεται, συζητούσαν, σε συνεδριάσεις όπου ο στρατηγός ήταν παρών, τα ζητήματα που επρόκειτο να υποβληθούν στη συνέλευση· σε περίπτωση επείγουσας ανάγκης, αποφάσιζαν μαζί του για τη σκοπιμότητα μιας έκτακτης συνέλευσης. Μπορούσαν να σταλούν κοντά σε έναν ισχυρό σύμμαχο για να ρυθμίσουν τους όρους της συμμαχίας και να συντονίσουν τις κινήσεις. Καθώς οι απόκλητοι ήταν ένα διαρκές συμβούλιο, αυτούς συμβουλευόνταν επίσης στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, σε αυτά τα παράτολμα αιφνιδιαστικά κτυπήματα που άρεσαν τόσο πολύ στην Αιτωλία, και η έγκρισή τους είχε σχεδόν την ίδια ισχύ με τις ψήφους της συνέλευσης. Η επιρροή των αποκλήτων ήταν αισθητή σε όλες τις υποθέσεις της συμπολιτείας.

17 Αρριανός, I, x· Διόδωρος ο Σικελιώτης, XIX, LXVI· Πausanίας, X, XVII, 4.

18 Πολυδεύκης II, II, III, III· Boeckh, Inscr. 2350· Τίτος Λίβιος, XXXV, XXXIV· Πολύβιος, XX, X, 13· XX, 1· IV, V, 7.

Στην τρίτη θέση, ερχόταν η γενική συνέλευση. Οι συνεδριάσεις της ήταν τακτικές ή έκτακτες. Οι πρώτες πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο στον Θέρμο, μετά τη φθινοπωρινή ισημερία. Ονομάζονταν **Παναιτωλικά** (στα λατινικά *panaetolium*). Αποτελούσαν αναμφίβολα ένα από τα μεγαλύτερα γεγονότα στη ζωή ενός Αιτωλού. Καθώς διεξάγονταν σε καθορισμένη ημέρα, όλοι μπορούσαν να προετοιμαστούν με την άνεσή τους και να μεταβούν εκεί από τα πιο απομακρυσμένα σημεία της Αιτωλίας. Έτσι, η δυσκολία των συγκοινωνιών δεν τους σταματούσε και κατέφθαναν κατά πλήθη από τις κορυφές των βουνών τους. Αν άφηναν να περάσει αυτή η μεγάλη ημέρα, θα έβρισκαν άραγε έστω και μία ευκαιρία σε όλο τον χρόνο για να ακούσουν να μιλούν για τις υποθέσεις της χώρας τους, για να αναμιχθούν σε αυτές; Δεν ήταν εξάλλου ούτε η λαμπρότητα ούτε η ελκυστικότητα έλειπαν από αυτές τις συνελεύσεις. Σημαντικές αγορές (εμποροπανηγύρεις), μεγαλοπρεπείς γιορτές, αγώνες, αναμφίβολα, και θρησκευτικές πομπές προς τιμήν του Απόλλωνος, τα πάντα υπό αυτή την περίπτωση συνέβαλλαν στο να καταστήσουν τον Θέρμο τον τόπο συνάντησης ολόκληρης της Αιτωλίας. Με τις απολαύσεις, τις οποίες η σπανιότητά τους καθιστούσε πιο πολύτιμες, αναμιγνυόταν η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Οι Αιτωλοί συνωστίζονταν πάνω στον μακρύ λόφο του Θέρμου και η συνέλευση άρχιζε. Εξέλεγαν τους άρχοντες (τους μαγιστράτους). Ο στρατηγός και οι απόκλητοι (αυτό το προνόμιο δεν μπορούσε να ανήκει σε άλλους) είχαν προετοιμάσει τον κατάλογο των υποψηφίων· τον υπέβαλλαν στον λαό, και σε κάθε όνομα ο λαός εκδήλωνε, πιθανότατα με κραυγές, την έγκρισή του ή την αντίθεσή του.

Οι υποψήφιοι τότε βύθιζαν διαδοχικά το χέρι τους σε μια κάλπη που περιείχε έναν λευκό κύαμο (κουκί) κρυμμένο ανάμεσα σε μαύρους κύαμους· ο υποψήφιος που ανέσυρε τον λευκό κύαμο εκλεγόταν. Έπειτα, ο στρατηγός και οι πρόκριτοι του έθνους έρχονταν για να συζητήσουν με τους Αιτωλούς για τις υποθέσεις τους· τους εξέθεταν την κατάσταση της χώρας· τους μιλούσαν για τον πόλεμο, για την ειρήνη, για τις αναγκαίες ή χρήσιμες συμμαχίες. Μερικές φορές, απεσταλμένοι άλλων λαών ή ένας Ρωμαίος στρατηγός μετέβαιναν στη συγκέντρωση για να παρουσιάσουν τα αιτήματά τους ή να απευθύνουν τις παρακλήσεις τους. Η συνέλευση αποφάσιζε: εκείνη και μόνο κήρυσσε τον πόλεμο, σύναπτε ειρήνη, διόριζε τους πρεσβευτές και τους επέβαλλε τις θελήσεις της.

Όμως, σε όλα αυτά, η εξουσία της ήταν περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική. Δεν διαμόρφωνε γνώμη παρά μόνο βάσει των επιχειρημάτων που της εκθέτονταν από τους ρήτορές της, και ήταν εύκολο για τους τελευταίους να καθοδηγούν και να προσδιορίζουν την ψήφο της. Η πραγματική δύναμη βρισκόταν επομένως στα χέρια της αριστοκρατίας, και το Αιτωλικό Κοινό ήταν ένα κράτος αριστοκρατικό. Οι Ρωμαίοι το γνώριζαν καλά αυτό. Γι' αυτό και οι στρατηγοί τους, όταν ήθελαν να παρουσιαστούν στη συνέλευση, βολιδοσκοπούσαν πρώτα, σε ιδιωτικές συνομιλίες, τις διαθέσεις των κυριότερων αρχηγών: το να κερδίσουν αυτούς σήμαινε ότι κέρδιζαν το έθνος¹⁹.

19 Πολύβιος, IV, XXXVII· V, VIII· Lebas, Inscr. d'Asie Min. 85· Ησύχιος, στη λέξη Κυάμω πατρίω· Τίτος Λίβιος, XXXVI, XXIV, XXVI· XXXV, XXXII· XXXI, XXXII.

Οι έκτακτες συγκεντρώσεις της συνέλευσης πραγματοποιούνταν σε περίπτωση επείγουσας ανάγκης. Τότε οι απόκλητοι έγγραφαν στις πόλεις και τους καθόριζαν την ημέρα κατά την οποία θα διεξάγονταν αυτές οι συγκεντρώσεις. Το σημείο συνάντησης δεν ήταν πλέον ο Θέρμος, αλλά μια άλλη πόλη, της οποίας η επιλογή καθοριζόταν από τις περιστάσεις, για παράδειγμα, η Υπάτη, η Λαμία, η Ηράκλεια ή η Ναύπακτος²⁰.

Γνωρίζουμε, παράλληλα με τον στρατηγό, μερικούς από τους άρχοντες της Αιτωλίας: τον ίππαρχο ή διοικητή του ιππικού –αυτό το αξίωμα έγινε σημαντικό όταν οι Αιτωλοί, κύριοι ενός μέρους της Θεσσαλίας, μπόρεσαν να εξασφαλίσουν εκεί έξοχα άλογα, και το αιτωλικό ιππικό έσωσε ίσως τους Ρωμαίους στις Κυνός Κεφαλές· τον δημόσιο γραμματέα (γραμματέα του κοινού), επιφορτισμένο αναμφίβολα με τη σύνταξη των αποφάσεων της συνέλευσης· το συμβούλιο των συνέδρων (συνεδροι, συνέδριον) με δύο προέδρους, που σχημάτιζε ένα είδος διαιτητικού δικαστηρίου το οποίο, για παράδειγμα, δικάζει τις ζημιές που υπέστησαν σύμμαχοι κατά παράβαση των συμφωνιών και καταδικάζει τους ενόχους σε αποκατάσταση ή σε πρόστιμο· τέλος, τους νομογράφους, επιφορτισμένους να καταγράφουν τις αποφάσεις της συνέλευσης που έχουν ισχύ νόμου ή να λαμβάνουν μέτρα που απαλλάσσουν τη χώρα από τις εσωτερικές της δυσκολίες· έτσι, οι Αιτωλοί, καταχρεωμένοι καθώς ήταν, επιλέγουν ως νομογράφους τον Δωρίμαχο και τον Σκόπα, οι οποίοι μειώνουν τα χρέη ή ακόμη και τα καταργούν²¹.

Κατά τη στιγμή των διενεξιών τους με τον Φίλιππο η δύναμη των Αιτωλών έφτασε στο αποκορύφωμά της. Πόλεις, ολόκληρες επαρχίες είχαν εισέλθει στην ομοσπονδία, οικειοθελώς ή με τη βία. Η Αιτωλία είχε επεκταθεί στην Ακαρνανία, με την Αμβρακία, την Αμφιλοχία, τις παραποτάμιες ή γειτονικές με τον Αχελώο πόλεις, Φοιτίες, Στράτο, Μητρόπολη, Οινιάδες· στην Οζολία Λοκρίδα και τη Φωκίδα· στη Θεσσαλία, με την Υπάτη, στους πρόποδες της υψηλότερης κορυφής της Οίτης, στην κοιλάδα του Σπερχειού· με την Ηράκλεια, που φύλαγε την είσοδο των Θερμοπυλών· με τη Λαμία, τον Εχίνο, τη Λάρισα Κρεμαστή, στον Μαλιακό κόλπο· με τη Μελιταία, στη βόρεια πλαγιά της Όθρου· με τη Φάρσαλο· με τις Φθιώτιδες Θήβες, ένα σημαντικό λιμάνι στον Παγασητικό κόλπο· με τη Λυσιμάχεια στη Θρακική Χερσόνησο, και την Κίο στη Βιθυνία, στον ομώνυμο κόλπο. Ενισχυμένη με όλες αυτές τις σημαντικές κατακτήσεις, ήταν σε θέση να εξισοροποιεί στη βόρεια Ελλάδα τη μακεδονική δύναμη. Η Κεφαλληνία τής προμηθεύε πλοία. Είχε εξασφαλίσει ένα ακόμη μέσο δράσης, την υπεροχή στο δελφικό (αμφικτυονικό) συνέδριο και μια εξουσία χωρίς έλεγχο πάνω στο ιερό των Δελφών.

Είναι γνωστός ο σεβασμός που περιέβαλλε το μαντείο των Δελφών και τα δόγματα των Αμφικτυόνων. Αρχικά, οι Αιτωλοί δεν εκπροσωπούνταν στο αμφικτυονικό συνέδριο· αλλά όταν η εύκολη κατάκτηση της Οζολίας Λοκρίδας τούς άνοιξε τον δρόμο για εκείνη της Φωκίδας, έπρεπε πλέον κανείς να τους υπολογίζει. Ανάμεσα στους ιερομνήμονες ή αντιπροσώπους στο αμφικτυονικό συνέδριο, οι επιγραφές μάς δείχνουν αρχικά τέσσερις Αιτωλούς, την ώρα που οι άλλοι λαοί έχουν μόνο δύο ψήφους ή μία μόνο· έπειτα εννέα, όταν πέντε αντιπρόσωποι εκπροσωπούν τα άλλα κράτη· τέλος, μια επιγραφή που φαίνεται πλήρως ονομάζει τρεις Αιτωλούς ως

20 Πολύβιος, XX, X.

21 Πολύβιος, XXII, XV, 10· XIII, 1· Lebas, Inscr. d'Asie Min. 89· Του ιδίου, Thessalie, 1179· Boeckh, 2350.

τους μοναδικούς ιερομνήμονες. Δεν θα είχαν επομένως αρκεστεί σε μια εξωφρενική πλειοψηφία· θα είχαν θελήσει να συνθέτουν ολομόναχοι ένα συμβούλιο από το οποίο είχαν μείνει για τόσο πολύ καιρό αποκλεισμένοι. Καθώς και οι Δελφοί βρίσκονταν στα χέρια τους, μπορούσαν, απαγορεύοντας την είσοδο σε αυτούς, να εκδικούνται με λαμπρό τρόπο τους εχθρούς τους. Η περηφάνια του Δημητρίου του Πολιορκητού πρέπει να υπέφερε όταν τον εμπόδισαν να πάει να γιορτάσει στους Δελφούς τα Πύθια²².

Οι Αιτωλοί δεν είχαν καταφέρει να πατήσουν πόδι στην Πελοπόννησο με τον ίδιο τρόπο που το είχαν κάνει στη βόρεια Ελλάδα· εντούτοις, είχαν καταλάβει εκεί σημαντικά σημεία. Τοποθετημένοι στην Αρκαδία, στην Τεγέα, τη Μαντίνεια, τον Ορχομενό, την Ψωφίδα και τη Φιγαλεία, μπορούσαν από αυτές τις διάφορες πόλεις να αντιμετωπίζουν τα κράτη της Πελοποννήσου που συσπειρώνονται γύρω από την Αρκαδία σαν γύρω από ένα κέντρο. Ανησυχούσαν ακατάπαυστα την Αχαϊκή Συμπολιτεία, τη φυσική τους εχθρό. Είχαν ως συμμάχους τους Σπαρτιάτες και τους Μεσσηνίους –συμμάχους άστατους, ιδίως τους τελευταίους– αλλά επίσης και τους Ηλείους, των οποίων η πίστη δεν διαφεύστηκε ποτέ²³.

Οι σύμμαχοι δεν ήταν υποχρεωμένοι, όπως φαίνεται, παρά μόνο να προμηθεύουν στρατεύματα σε περίπτωση πολέμου. Οι ενσωματωμένες (συμπεριληφθείσες) πόλεις είχαν άλλες υποχρεώσεις: έπρεπε να υιοθετήσουν τη διακυβέρνηση της Αιτωλίας. Δεν αποφάσιζαν τίποτα το σημαντικό χωρίς να τη συμβουλευτούν. Έτσι, όταν επρόκειτο να καθοριστούν τα σύνορα της Μελιταιίας και της Περαιίας στη Θεσσαλία, είναι τρεις Αιτωλοί επίτροποι που τα προσδιορίζουν, και οι μάρτυρες της πράξης είναι Αιτωλοί άρχοντες ή ιδιώτες. Ως δείγμα της εξάρτησής τους, η Αιτωλία έθετε επικεφαλής των διαταγμάτων τους το όνομα του εν ενεργεία στρατηγού. Εντούτοις, οι Αιτωλοί τους είχαν αφήσει, τουλάχιστον εν μέρει, τις δημοτικές (τοπικές) τους ελευθερίες και τους τοπικούς τους άρχοντες: έτσι, η Ναύπακτος είχε πάντα τους δικούς της θεώρους, και η Λαμία τον δικό της στρατηγό, τον δικό της ίππαρχο και τους τρεις άρχοντές της²⁴.

Είδαμε ότι οι Αιτωλοί είχαν γίνει τρομεροί για την Ελλάδα με τις λεηλασίες τους. Πώς συμβιβάζονταν αυτές οι αταξίες με μια τακτική οργάνωση, όπως ήταν σε τελική ανάλυση εκείνη του Αιτωλικού Κοινού; Αυτό συνέβαινε επειδή τις υποθέσεις τις διαχειριζόταν μια άπληστη αριστοκρατία, της οποίας οι επιθυμίες αυξάνονταν όσο είχε περισσότερες ευκαιρίες να σαγηνευτεί από μια πολυτέλεια και από απολαύσεις που η πρωτόγονη Αιτωλία δεν γνώριζε. Όταν ένας από αυτούς τους διεφθαρμένους αρχηγούς έδινε το σύνθημα για μια επιχείρηση προκειμένου να μαζέψει λάφυρα ή να πληρώσει τα χρέη του, οι ανήσυχoi ή φτωχοί πολίτες τον ακολουθούσαν, χωρίς να του ζητούν λογαριασμό για τα σχέδιά του. Ο στρατηγός έκλεινε τα μάτια, και, αν οι λεηλατημένες πόλεις διαμαρτύρονταν πολύ έντονα, οι ρήτορες της αριστοκρατίας ήξεραν πώς να παραπλανήσουν τη συνέλευση, η οποία δεν ζητούσε τίποτα άλλο παρά να τους πιστέψει.

22 Πολύβιος, IV, XXV, 63, 64, 65· XXII, VIII, 3· V, XIV· Τίτος Λίβιος, XXXVI, XXVI· XXVIII, V· XXVII, XXX· XXXII, XXXIII· Πολύβιος, IX, XLI· III, XIII· XVII, III· Lebas, Inscr. Delph. 833, 841· Boeckh, Inscr. 1694, τόμ. I.

23 Πολύβιος, II, XVI· IV, III, 70.

24 Lebas, Inscr. Thessal. 1143, 1179· Boeckh, Inscr. 2350.

Επιπλέον, η δικαιοσύνη πρέπει να ήταν κακά οργανωμένη σε μια χώρα που δεν φαίνεται να είχε νομοθεσία. Οι νομογράφοι θέσπιζαν τους νόμους μέρα με τη μέρα, ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής, και αυτοί έμοιαζαν σε πολλές περιπτώσεις περισσότερο με τεχνάσματα (σκοπιμότητες) παρά με αποφάσεις δικαιοσύνης.

Αυτά τα τεράστια ελαττώματα στην οργάνωση της συμπολιτείας την εμπόδισαν να γίνει ένα νέο κέντρο για την Ελλάδα. Οι Αιτωλοί τής ενέπνεαν μια δυσπιστία που δεν προσπαθούσαν καθόλου να ξεπεράσουν. Η μόνη πολιτική τους ήταν να επεκτείνονται, και δεν τους αναγνωρίστηκε καμία ευγνωμοσύνη για τον παρατεταμένο αγώνα τους εναντίον της Μακεδονίας, επειδή δεν πολεμούσαν σε αυτήν παρά μόνο έναν εχθρό για τη δική τους μεγέθυνση.

Εξάλλου, ποια δικαιώματα είχαν να υποκαταστήσουν τη Μακεδονία; Η Μακεδονία είχε κάνει περισσότερα από την Αιτωλία για να γίνει δεκτή στις τάξεις των ελληνικών κρατών που ήταν πραγματικά άξια αυτού του ονόματος· για να βγει από τη βαρβαρότητά της, είχε καλέσει κοντά της τα γράμματα, τις τέχνες και την ευγένεια των Αθηνών. Η Αιτωλία, σχεδόν πάντα ξένη προς τον ελληνικό πολιτισμό, δεν κρατούσε τους άμεσους γείτονές της σε εξάρτηση παρά μόνο με τα δεσμά της ανάγκης ή τις υποδείξεις της πολιτικής· ο φόβος για τις επιχειρήσεις της ή η επιθυμία για μια σημαντική συμμαχία τής είχαν δώσει μόνο μερικές πόλεις σε μακρινές ακτές.

Όμως αυτές οι πόλεις πρόσθεταν περισσότερο φαινομενικά παρά πραγματικά στην αληθινή της δύναμη· επιδίωκαν κρυφά να επανενωθούν με το σώμα από το οποίο είχαν αποσπαστεί ή να γίνουν ανεξάρτητες. Η αιτωλική δύναμη δεν ήταν παρά μια βίαιη συγκέντρωση (άθροισμα) που έφερε μέσα της πάρα πολλές αιτίες καταστροφής για να επιβιώσει για πολύ. Έτσι, η απρονοησία που συνοδεύει τη βάνανυση δύναμη, το τυφλό πάθος και οι εσωτερικές διχόνιες παρέδωσαν στη Ρώμη τους Αιτωλούς, όντας ήδη μισηττημένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ.

Η ΑΙΤΩΛΙΑ, ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΣΠΡΟ (ΑΧΕΛΩΟ) ΕΩΣ ΤΟΝ ΦΙΔΑΡΗ (ΕΥΗΝΟ).

1. Πεδιάδα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού.

Όταν μεταβαίνει κανείς στην Αιτωλία μέσω του Κορινθιακού κόλπου και φτάνει απέναντι από το Μεσολόγγι, αγκαλιάζει με μια ματιά τη μακριά πεδιάδα που εκτείνεται από τον Φίδαρη έως τον Άσπρο. Στα βόρεια αναπτύσσεται, παράλληλα με τη θάλασσα, η γυμνή κορυφογραμμή του Ζυγού, η οποία μοιάζει με τείχος υψωμένο για να κλείνει την εσωτερική Αιτωλία· στα ανατολικά υψώνεται ο γιγαντιαίος βράχος της Βαράσοβας, ο οποίος προστατεύει την εκβολή του Φίδαρη· στα δυτικά διακρίνονται στο βάθος η Κεφαλονιά και τα χαμηλά βουνά του νότου της Ακαρνανίας.

Το Μεσολόγγι προεξέχει μέσα στη θάλασσα, προστατευμένο από τις λιμνοθάλασσές του. Για να προσεγγίσει κανείς σε αυτό, πρέπει να διασχίσει τις λιμνοθάλασσες με επίπεδες βάρκες (γαΐτες) και μικρού βυθίσματος: το ατμόπλοιο σταματά εκεί όπου αρχίζουν οι λιμνοθάλασσες. Πάσσαλοι που ορθώνονται έξω από τα νερά σημαδεύουν τη διαδρομή. Δεξιά και αριστερά παρατηρεί κανείς το Ψάμμα [τη λουρολωρίδα], μια στενή και ασυνεχή λωρίδα γης η οποία, εκτεινόμενη από την εκβολή του Φίδαρη έως εκείνη του Άσπρου, σχηματίζει τη σπασμένη ζώνη των λιμνοθαλασσών. Πιο πέρα βρίσκονται οι καλαμωτές, όπου οι ψαράδες πιάνουν τα ψάρια. Από τον μήνα Ιανουάριο έως τον μήνα Μάιο τις αφήνουν ανοιχτές· τις κλείνουν όταν περάσει η εποχή της αναπαραγωγής (του γόνου) ή όταν ο ήλιος θερμαίνει τα ρηχά νερά· έχουν έτσι ένα απόθεμα που αρκεί για το καλοκαίρι και το φθινόπωρο.

Αυτές οι λιμνοθάλασσες έχουν την ιστορία τους: δύο μικρά νησάκια που συναντά κανείς προχωρώντας προς το Μεσολόγγι υπήρξαν το θέατρο ωραίων πολεμικών κατορθωμάτων κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας. Πρόκειται αρχικά για το Βασιλάδι, όπου, από το οχυρό που είχαν χτίσει οι Έλληνες, δεν απομένουν παρά μερικά ερείπια τοίχων. Τον Φεβρουάριο του 1826, την εποχή που ο οθωμανικός στόλος, ενισχυμένος από την άφιξη του Ιμπραήμ πασά, ήταν κυρίαρχος της θάλασσας και των λιμνοθαλασσών, ένας ηλικιωμένος Ιταλός αξιωματικός, ο Τζαχομούτσι (Giacomuzzi), αμύνθηκε εκεί γενναία με εξήντα άνδρες: νικημένος από τον αριθμό, κατάφερε ωστόσο να περάσει μέσα από τα εχθρικά πλοιάρια και να οδηγήσει πίσω στο Μεσολόγγι τα υπολείμματα του μικρού του στρατεύματος.

Στο νησάκι της Κλείσοβας, πολύ κοντά στην πόλη, η επιτυχία των Ελλήνων υπήρξε πλήρης. Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας, σε σχήμα πύργου, αποτελούσε το μοναδικό της οχύρωμα. Οι Τούρκοι, αποφασισμένοι να αφαιρέσουν από το Μεσολόγγι το τελευταίο του προπύργιο από την πλευρά των λιμνοθαλασσών, της επιτέθηκαν τον Απρίλιο του 1826, από στεριά και θάλασσα, με όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις τους. Εκατόν τριάντα Ρουμελιώτες, που την υπερασπίζονταν μαζί με τον Κίτσο Τζαβέλλα, άντεξαν από το πρωί μέχρι το βράδυ στις λυσσαλέες επιθέσεις των Τούρκων, σκότωσαν μεγάλο αριθμό από αυτούς και, όταν ο πασάς διέταξε υποχώρηση, ορμήδησαν έξω από τον πύργο, αιχμαλώτισαν εννέα εχθρικές κανονιοφόρους και έστησαν τελικά ένα τρόπαιο από χίλια διακόσια τουφέκια και ξιφολόγχες. Η ημέρα υπήρξε από τις πιο τρομερές: ο ίδιος ο Ρεσίτ πασάς [Κιουταχής] τραυματίστηκε· δέκα χιλιάδες πτώματα Τούρκων και Αιγυπτίων επέπλεαν στις αιματοβαμμένες λιμνοθάλασσες.

Η πεδιάδα έχει δύο πόλεις κάποιας σημασίας: το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό. Η πρώτη είναι η πρωτεύουσα του νομού Αιτωλίας [και Ακαρνανίας]. Όμως, αν της αφαιρέσει κανείς τον στρατώνα της και το στρατιωτικό της νοσοκομείο, που μοιάζουν κάπως με οικοδομήματα, περιορίζεται σε μια συγκεχυμένη μάζα από κακά σπίτια, την οποία διασχίζουν ακανόνιστοι δρόμοι. Με τις πρώτες βροχές, το υγρό και ελώδες έδαφος πάνω στο οποίο είναι χτισμένη καλύπτεται από μεγάλες λιμνούλες νερού: θα έλεγε κανείς ότι είναι μια πλημμυρισμένη πόλη. Οι κάτοικοι περπατούν τότε πάνω σε ολισθηρά πεζοδρόμια (υπερυψωμένα αναχώματα) που καθιστούν και μόνο τους δρόμους βατούς.

Εντούτοις, ο ταξιδιώτης δεν μπορεί να διασχίσει το Μεσολόγγι βιαστικά: κρατείται εκεί με τη βία από τις αναμνήσεις. Στο Μεσολόγγι βρίσκεται ο τάφος του Μάρκου Μπότσαρη· λυπάται κανείς μόνο που δεν μπορεί πλέον να θαυμάσει εκεί το αριστούργημα που ο Νταβίντ ντ' Ανζέ (David d'Angers) είχε δωρίσει στην Ελλάδα. Ο Μπότσαρης αναπαύεται ανάμεσα στους συμπολεμιστές του. Δεξιά και αριστερά από τον τάφο του, πράσινοι τύμβοι καλύπτουν τα λείψανα γενναίων στρατιωτών, αφανών υποστηρικτών της υπόθεσης που εκείνος υπερασπίστηκε.

Η πολιορκία του Μεσολογγίου βρίσκεται στη μνήμη όλων. Θέλει κανείς να θαυμάσει αυτά τα περίφημα τείχη που αφήφησαν τις προσπάθειες των τουρκικών στόλων και στρατών. Να ακόμα η στενή τάφρος που τα προστάτευε. Τα τείχη έχουν εξαφανιστεί χωρίς να αφήσουν ίχνη. Ποια τύχη διάρκειας μπορούσε να έχει ένα πρόχειρο στηθαίο από πέτρες και χώμα, που είχε ύψος τέσσερα πόδια και πάχος δυόμισι; Ο Λόρδος Βύρων προσπάθησε να το τελειοποιήσει· δεν μπορούσε όμως να το μετατρέψει σε ένα στέρεο έργο. Κι όμως, πίσω από αυτό το στηθαίο, το 1821, οκτακόσιοι τριάντα Έλληνες κράτησαν σε απόσταση από τον Ιούνιο έως τον Νοέμβριο χίλιους Τούρκους και Αλβανούς, την αφρόκρεμα των οθωμανικών στρατευμάτων, και τους ανάγκασαν σε μια επαίσχυντη υποχώρηση με αυτές τις άθλιες άμυνες, μόλις και μετά βίας επισκευασμένες, το 1825, τρεις χιλιάδες Έλληνες, και έπειτα τέσσερις χιλιάδες όταν ο ελληνικός στόλος έγινε κύριος της θάλασσας, εξάντλησαν τους δεκαπέντε χιλιάδες άνδρες του Ρεσίτ Μεχμέτ πασά, ενός από τους καλύτερους Τούρκους στρατηγούς, ανατρέποντας τα στρατηγήματα του εχθρού, τρομοκρατώντας τον με μανιώδεις εξόδους, αφήνοντάς τον να ανέβει πάνω στο ρήγμα για να τον γκρεμίσουν από εκεί με μια φρικτή σφαγή.

Χρειάστηκε, για να τους λυγίσουν, το 1826, ο Ιμπραήμ πασάς να έρθει από τον Μοριά με δεκαπέντε χιλιάδες πειθαρχημένους άνδρες, ένα εκπαιδευμένο πυροβολικό, και οι τουρκικές δυνάμεις να ανέλθουν σε είκοσι πέντε χιλιάδες άνδρες· ένας τουρκικός στόλος από εκατόν τριάντα πέντε ιστία να καταλάβει τη θάλασσα· και η πείνα να εξαντλήσει τις δυνάμεις των κατοίκων. Ανίκανοι να κρατηθούν περισσότερο, και πολύ περήφανοι για να παραδοθούν, οι Έλληνες, αν και προδομένοι από έναν λιποτάκτη, βγήκαν με ορμή από τα τείχη τους (Έξοδος), σκότωσαν τους Τούρκους πυροβολητές πάνω στα κανόνια τους, διέσχισαν τον εχθρικό στρατό και σύρθηκαν εντελώς εξαντλημένοι μέχρι τα Σάλωνα (Αμφισσα). Εκείνοι που δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν το Μεσολόγγι σκοτώθηκαν από τους Τούρκους ή, αφού αποσύρθηκαν σε μερικά ερειπωμένα κτίρια που περιείχαν τα υπόλοιπα πυρομαχικά τους, ανατινάχθηκαν μαζί με τον εχθρό. Με τη γενναιότητα και την επιμονή τους, οι Έλληνες, σε αυτή τη μνημειώδη πολιορκία, έδειξαν ότι είναι τουλάχιστον ίσοι με τους πολυθρύλητους προγόνους τους του Μαραθώνα, των Πλαταιών και των Θερμοπυλών.

Το Αιτωλικό δεν είναι παρά ένας δήμος ή περιοχή που εξαρτάται από τον νομό του Μεσολογγίου. Όταν αντικρίζει κανείς αυτή την πόλη, γοητεύεται από την ευχάριστη όψη της, από τα λευκά της σπίτια που μοιάζουν χτισμένα πάνω στα νερά. Οι κάτοικοι του Αιτωλικού έχουν εγκατασταθεί πάνω σε ένα στενό νησί στη μέση των λιμνοθαλασσών που φέρουν αυτό το όνομα. Η πόλη είναι μικρότερη αλλά πιο κανονική από το Μεσολόγγι· έχει πιο ευθείς δρόμους, σπίτια πιο καθαρά και πιο άνετα. Οι Έλληνες του Αιτωλικού είναι δραστήριοι και εργατικοί· μεριμνούν για την επέκταση του εμπορίου τους σε ψάρια, λάδι, κορινθιακή σταφίδα, για τη βελτίωση της κατάστασης μιας πόλης την οποία δεν μπορούν να επεκτείνουν εδαφικά και, έξω από την πόλη, για την κατασκευή δρόμων (αναχωμάτων) πάνω στα ελώδη εδάφη τους. Μέχρι πριν από όχι πολύ καιρό, δεν μπορούσε κανείς να μεταβεί παρά μόνο με πορθμείο (περαταριά) στο χαμηλό νησί του Αιτωλικού· σήμερα δύο όμορφα γεφύρια το φέρνουν σε επικοινωνία με τη στερεά γη. Η πόλη αναγκάστηκε να πουλήσει μερικές από τις ιδιοκτησίες της για να καλύψει τα έξοδα της κατασκευής: δεν υποχώρησε μπροστά σε αυτή τη θυσία. Στο Μεσολόγγι, οι κάτοικοι αναπολούν με υπερβολική αυταρέσκεια μια ένδοξη πολιορκία· δεν κάνουν τίποτα, επειδή οι πατέρες τους έκαναν πολλά. Η μικρή πόλη του Αιτωλικού είναι πιο συνετή, αν και έχει και αυτή αναμνήσεις για τις οποίες έχει το δικαίωμα να είναι περήφανη. Τον Οκτώβριο του 1822, πεντακόσιοι άνδρες την υπερασπίστηκαν έναντι όλων των δυνάμεων του πασά Ομέρ Βρούνη και, παρόλο που το πυροβολικό τους περιοριζόταν σε μερικά παλιά κανόνια που χειριζόταν ο Άγγλος Μάρτιν (Martin), ανάγκασαν τον πασά σε υποχώρηση. Αντιστάθηκαν μέχρι το 1826 και δεν συνθηκολόγησαν παρά μόνο στην έσχατη ανάγκη.

Η πεδιάδα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού είναι γενικά θλιβερή και ακαλλιέργητη. Αυτά τα υγρά και μετακινούμενα εδάφη, που οι βροχές μετατρέπουν σε απροσπέλαστα έλη, καλύπτονται από βούρλα και καλάμια. Θα χρειάζονταν περισσότερα χέρια, περισσότερη ενέργεια και περισσότερα κεφάλαια από όσα διαθέτουν οι κάτοικοι της περιοχής για να τα κερδίσουν για τη γεωργία. Η όψη τους, πριν από αιώνες, πρέπει να ήταν ακόμη πιο άγρια. Οι Έλληνες αποκαλούν «λόγγο» τους χαμηλούς και μπερδεμένους θαμνώνες που φυτρώνουν ανακάτωμα σε ένα γόνιμο έδαφος που έχει αφεθεί σε αγρανόπαυση· και **Μεσολόγγιον** σημαίνει η πόλη που είναι χτισμένη στη μέση του λόγγου.

Τα πιο στέρεα εδάφη που καλλιεργούν οι κάτοικοι βρίσκονται στους πρόποδες του Ζυγού. Κοντά στο Μεσολόγγι ευδοκίμει το κοινό αμπέλι και, κοντά στο Αιτωλικό, το φυτό που δίνει την κορινθιακή σταφίδα, καθώς και η ελιά.

Όταν βγαίνει κανείς από την πεδιάδα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού και κατευθύνεται προς τον Άσπρο, συναντά το Κεφαλόβρυσσο (Képhalari), τη μόνη πηγή τρεχούμενου νερού που έχουν βρει οι κάτοικοι του Αιτωλικού στη γύρω περιοχή, σε απόσταση μεγαλύτερη από ένα τέταρτο της ώρας από την πόλη. Είναι ένα περιεργό θέαμα ο συνωστισμός που δημιουργείται γύρω από αυτή την πηγή. Σε μια δεξαμενή που δέχεται τα νερά συνωθούνται τα ζώα, πίνοντας ανακάτωμα· οι γυναίκες έρχονται και φεύγουν η καθεμία με τη σειρά της, γεμίζοντας τα βαρέλια τους, φορτώνοντάς τα στην πλάτη τους και, ως καλές νοικοκυρές, απασχολούν τον χρόνο της διαδρομής γνέθοντας.

Η πεδιάδα που εκτείνεται από τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού έως τον Άσπρο μοιάζει με την πρώτη πεδιάδα ως προς τη μικρή συνοχή του εδάφους· διακρίνεται όμως από αυτήν από ένα αρκετά αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό. Απόσταση με απόσταση, σε αυτή την πεδιάδα, ορθώνονται βραχώδη υψώματα, παρόμοια με εκείνα τα ερημικά και γυμνά νησάκια που η φύση έχει σκορπίσει στο Αιγαίο Πέλαγος. Οι πλαγιές τους είναι γενικά απότομες και τα πλάγια τους κομμένα κάθετα. Το έδαφος που τα περιβάλλει δεν έχει τίποτα κοινό με τα στοιχεία από τα οποία είναι σχηματισμένα: είναι μαυριδερό, με μικρή συνοχή, και λασπώνει εύκολα με τη βροχή. Παρατηρώντας αυτή την πεδιάδα, δεν μπορεί κανείς να μην αναγνωρίσει σε αυτήν, για να μιλήσουμε με τα λόγια του Ηροδότου, ένα δώρο του ποταμού, του Άσπρου. Οι βράχοι πρέπει να υπήρξαν νησάκια, και το έδαφος μια λάσπη (προσχώσεις) η οποία, μεταφερόμενη σε αφθονία στην κοίτη του Άσπρου και αποβαλλόμενη στην εκβολή του, συσσωρεύτηκε γύρω από τα γειτονικά νησάκια σαν γύρω από άλλους τόσους πυρήνες. Αν και έχει στερεοποιηθεί με τον χρόνο, αυτό το έδαφος μαρτυρεί ακόμη την καταγωγή του.

Από τον Εύηνο έως τον Άσπρο, το κλίμα είναι ανθυγιεινό: δεν θα έπρεπε να εκπλήσσει αυτό. Ο αέρας είναι μολυσμένος από τις ολέθριες αναθυμιάσεις που ανεβαίνουν από το έδαφος. Το Μεσολόγγι μόνο αποτελεί εξαίρεση: οι λιμνοθάλασσές του είναι αλμυρές, και ο αέρας που αναπνέει κανείς εκεί έχει όλη την καθαρότητα και όλη τη ζωντάνια της θαλασσινής αύρας. Για να εξυγιανθεί αυτή η περιοχή και να αντληθούν από τη γη τα πλούτη που μπορεί να δώσει, θα έπρεπε να χαραχθεί με κανάλια προς όλες τις κατευθύνσεις και να απομακρυνθεί η υγρασία που πλεονάζει. Η πεδιάδα του Αιτωλικού θα συγκαταλεγόταν τότε ανάμεσα στις γόνιμες πεδιάδες της Ελλάδας.

2. Ο Ζυγός και η περιοχή των λιμνών.

Η νότια πλαγιά του Ζυγού δεν παρουσιάζει παντού παρά μόνο απότομες και γυμνές κλιτύες. Για να την εξερευνήσει κανείς, πρέπει να ρισκάρει σε ολισθηρά μονοπάτια, συχνά μόλις χαραγμένα πάνω στην πέτρα· σύντομα όμως κουράζεται κανείς από τη σκυθρωπή φυσιογνωμία της, τις κορυφές της, τα στενά της, τα φαράγγια της, όπου το βλέμμα δεν συναντά παρά τον γκριζο και καμένο βράχο ή το πολύ-πολύ μερικούς ισχνούς θάμνους. Κι όμως, ερείπια μαρτυρούν ότι εκεί υπήρξε ζωή. Είναι ένα αρχαίο κάστρο, χτισμένο ως τόπος καταφυγίου από τους καλλιεργητές της πεδιάδας·

είναι ένα ερειπωμένο μοναστήρι, του οποίου οι ιδρυτές αναζήτησαν για τοποθεσία την πιο τραχιά ερημιά: από πάνω, ο βράχος κομμένος κάθετα· από κάτω, ένα βαθύ φαράγγι, αλλά απέναντι μια θέα προς τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού, τη θάλασσα και τις μακρινές ακτές.

Οι υψηλές κορυφές και η βόρεια πλαγιά του Ζυγού παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Εκεί βρίσκει κανείς δάση με καστανιές, πυκνούς θαμνώνες, βαθιά και καταπράσινα φαράγγια. Εδώ ένας οικισμός έχει εγκατασταθεί κοντά σε ένα καλλιεργήσιμο οροπέδιο· εκεί διάσπαρτες καλύβες ζωντανεύουν τις όχθες ενός απέραντου φαραγγιού· εκεί ένα χωριό έχει καλύψει το ύψωμα με τα ευχάριστα σπίτια του και έχει χτίσει τα καλύβια του (kalyvia) στο κάτω μέρος του βουνού για να βρίσκεται κοντά στα κτήματά του. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο, υπάρχει ένα συνεχές πηγαινέλα από το χωριό στα καλύβια· τον χειμώνα, ένας χείμαρρος, φουσκωμένος από τις βροχές, καταστρέφει τον δρόμο, ξεριζώνει τα δέντρα, κυλά κομμάτια βράχου που αποσπάστηκαν από το βουνό.

Όταν θέλει κανείς να φτάσει από την πεδιάδα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού στην καρδιά της περιοχής των λιμνών, δεν υπερβαίνει τον Ζυγό, αλλά τον διασχίζει μέσω του περάσματος (του στενού) της Κλεισούρας. Είναι ένας από τους ομορφότερους δρόμους της Ελλάδας. Φαίνεται ότι η φύση, με έναν τρομερό κλονισμό, έσχισε το βουνό για να ανοίξει στους ανθρώπους έναν δρόμο μέσα στον Ζυγό. Δεξιά και αριστερά, οι κάθετοι βράχοι ορθώνονται, σαν δύο τείχη, σε ένα απίστευτο ύψος, και οι κάθετες γραμμώσεις που τους διατρέχουν είναι σαν το σημάδι του σχισίματος που τους χώρισε. Προχωρά κανείς, νομίζει ότι έχει εισέλθει σε έναν δρόμο χωρίς διέξοδο, όταν το βουνό ανοίγει προς μια άλλη κατεύθυνση. Μια αρκετά στενή σχισμή χρησιμεύει ως πύλη για αυτό το αξιοσημείωτο πέρασμα και οδηγεί σε ένα όμορφο δάσος, που καλύπτει τις τελευταίες πλαγιές του Ζυγού.

Τα γεφύρια του Αλάμπεη (Alaï-bey) αποτελούν μια αντάξια συνέχεια του στενού της Κλεισούρας. Πριν από διακόσια χρόνια, ένας σχεδόν απροσπέλαστος βάλτος χώριζε μόνο τη λίμνη του Βραχωρίου (Τριχωνίδα) από τη λίμνη του Αγγελοκάστρου (Λυσιμαχία)· για να πάει κανείς στο Βραχώρι, την πρώτη πόλη της περιοχής, έπρεπε να παρακάμψει τη λίμνη του Αγγελοκάστρου. Ένας μπέης της περιοχής είχε τότε τη σκέψη, παράτολμη για την εποχή, να ρίξει πάνω στον βάλτο ένα γεφύρι μήκους σχεδόν δύο χιλιομέτρων· αν πρέπει να πιστέψουμε τον Ληκ (Leake) και τον Πουκεβίλ (Rouqueville), το στήριξε πάνω σε ρωμαϊκά θεμέλια. Οι γέροντες, στους οποίους οι πατέρες τους είχαν αφηγηθεί τα έργα του γεφυριού, δεν μιλούν καθόλου για αυτά τα θεμέλια· και σήμερα όχι μόνο οι βάσεις έχουν εξαφανιστεί μέσα στη λάσπη, αλλά επιπλέον σχεδόν όλες οι καμάρες (τα τόξα) είναι φραγμένες. Μερικές φαίνονται ακόμη να είναι έργο στέρεο, αν και χοντροκομμένο, και αφήνουν να φανεί το νερό της λίμνης του Βραχωρίου, το οποίο, με μια ανεπαίσθητη κίνηση, ρέει στη λίμνη του Αγγελοκάστρου. Το στενό της Κλεισούρας ήταν μιας ομορφιάς επιβλητικής και άγριας· το πέρασμα (το ανάχωμα) του Αλάμπεη είναι μιας χάρης γοητευτικής. Ένας αέρας δροσερός, λίγο υγρός, κυκλοφορεί εκεί μέσα στις μεγαλύτερες ζέστες και νομίζει κανείς ότι διασχίζει μια μακριά δενδροστοιχία (καμάρα). Βελανιδιές, πλατάνια, αγριελιές, ιδιότροπα ανακατεμένα, λυγίζουν και πλησιάζουν τα κλαδιά τους πάνω από

τα γεφύρια· πάνω σε αυτά τα όμορφα δέντρα το άγριο αμπέλι παίζει με χίλιες περιελίξεις ή μερικές φορές τα καλύπτει σχεδόν ολόκληρα σαν με μανδύα. Δεν υπάρχει ταξιδιώτης που να μην διασχίζει αυτό το πέρασμα με αργά βήματα και να μην το βλέπει να τελειώνει με λύπη.

Βγαίνοντας από τα γεφύρια του Αλάμπεη, ανακαλύπτει κανείς τις δύο λίμνες: στα δεξιά είναι η λίμνη του Βραχωρίου. Έχει περίπου πενήντα ένα χιλιόμετρα περιφέρεια και πέντε στο μεγαλύτερο πλάτος της· είναι μια όμορφη λίμνη, με νερά καθαρά και ήρεμα· μόνο, στο ανατολικό της άκρο σπάει πάνω στα βράχια σαν θάλασσα, αλλά με λιγότερο πάταγο· οι κάτοικοι το ονομάζουν **Πέλαγος**, όνομα πολύ αρχαίο, που διατηρήθηκε επίτηδες για αυτό. Το όνομα αυτό του δόθηκε αναμφίβολα τόσο από τον θόρυβο των νερών του όσο και από μια υπερβολική ιδέα για την έκτασή του. Λέγεται στην περιοχή ότι στο ανατολικό του άκρο έχει απύθμενο βάθος. Οι κάτοικοι των οχθών του, αποκλειστικά απασχολημένοι με τις αγροτικές εργασίες, φαρεύουν σε αυτό μόνο μία φορά τον χρόνο, καθώς ελάχιστα δελεάζονται από τα μέτρια ψάρια που τρέφει. Κανένα πλοiάριο δεν το διασχίζει τον υπόλοιπο καιρό, εκτός από ένα και μοναδικό, το οποίο εκτελεί πολύ ακανόνιστα το δρομολόγιο και μεταβαίνει από το Καινούριο σε κάποιο χωριό της απέναντι όχθης.

Τα νερά της λίμνης του Βραχωρίου ρέουν αργά, μέσω των γεφυριών του Αλάμπεη, σε εκείνη του Αγγελοκάστρου. Η τελευταία έχει μόλις δεκαέξι χιλιόμετρα περιφέρεια και δυόμισι στο μεγαλύτερο πλάτος της. Υστερεί κατά πολύ σε σχέση με τη λίμνη του Βραχωρίου. Χωρίς να μιλήσουμε για την έκτασή της, το σχήμα της είναι λιγότερο όμορφο και οι όχθες της είναι ελώδεις. Με τη σειρά της χύνει τα νερά της, μέσω ενός λασπώδους ρεύματος που στο παρελθόν μπόρεσαν να το κοσμήσουν με το όνομα του ποταμού, στην απέραντη κοίτη του Άσπρου, με τέτοιο τρόπο ώστε οι δύο λίμνες της Αιτωλίας είναι σαν παραπόταμοι αυτού του μεγάλου ποταμού. Όμως οι λίμνες, αν και δίνουν συνεχώς νερό, δεν στερεύουν ποτέ: από τα γειτονικά βουνά κατεβαίνουν όλες τις εποχές του χρόνου, και κυρίως τον χειμώνα και την άνοιξη, πολυάριθμα ρυάκια που τις τροφοδοτούν.

Η περιοχή των λιμνών σχηματίζει σήμερα την επαρχία Τριχωνίας, της οποίας το Βραχώρι είναι η πρωτεύουσα. Είναι μια μικρή πόλη, μέτρια χτισμένη, με στενούς και στρεβλούς δρόμους, η οποία εντούτοις δεν στερείται χάρης. Στη συνοικία των εργατών και των εμπόρων, τα σπίτια συνωστίζονται γύρω από τον πελώριο πλάτανο της δημόσιας πλατείας· τα υπόλοιπα είναι διάσπαρτα, αποτραβηγμένα μέσα στους κήπους τους, και, όταν κοιτάζει κανείς το Βραχώρι από τα γειτονικά υψώματα, θα περνούσε αυτή την πόλη για ένα σύμπλεγμα από εξοχικές κατοικίες: τα πάντα εκεί είναι πράσινα και χαρούμενα.

Στα βόρεια της λίμνης του Αγγελοκάστρου, η πεδιάδα έχει μια σκυθρωπή φυσιογνωμία· λίγα χωριά, μια γη εγκαταλελειμμένη. Κι όμως, σε αυτή την πεδιάδα υψωνόταν μια πόλη που ο Μελέτιος, Έλληνας γεωγράφος του 17ου αιώνα, επισημαίνει ως μία από τις πιο σημαντικές της Αιτωλίας, το **Ζαπάντι**. Δεν είναι πλέον σήμερα παρά μια μάζα από μισοερειπωμένα σπίτια, όπου δεσπόζουν δύο μιναρέδες, εκ των οποίων ο ένας ορθώνει ακόμη την κορυφή του ανέπαφη. Ο πόλεμος της ανεξαρτησίας έδιωξε από εκεί τους Τούρκους· οι ανθυγιεινές αναθυμιάσεις της λίμνης απομάκρυναν τους Έλληνες, σχετικά λίγους σε αριθμό, οι οποίοι παρέμεναν οι κύριοι της Αιτωλίας· και ενώ αυτά τα σπίτια, αν είχαν επισκευαστεί, θα μπορούσαν να στεγάσουν ένα

ανθηρό χωριό, μερικές άθλιες καλύβες, διάσπαρτες μέσα στα ερείπια, διατηρούν μόνες το όνομα του Ζαπάντι. Όταν ρωτά κανείς τους κατοίκους του οικισμού γιατί τόσα στρέμματα γης παραμένουν ακαλλιέργητα –μήπως είναι κακή αυτή η γη και ανθεκτική στην καλλιέργεια;– «Καθόλου», λένε, «είναι καλή, αλλά λείπουν τα χέρια». Ένα μέρος της Ελλάδας μαραζώνει, με ένα έδαφος πλούσιο και έτοιμο να αποδώσει, από έλλειψη ανθρώπων. Απομακρύνεται κανείς παίρνοντας μαζί του αυτή τη σκέψη και δεν μπορεί να αποφύγει να ρίξει ένα θλιμμένο βλέμμα στην εγκαταλελειμμένη πόλη του Ζαπάντι.

Οι όχθες της λίμνης του Βραχωρίου είναι πολύ διαφορετικές· τα χωριά εκεί αφθονούν· είναι εγκατεστημένα είτε στην πεδιάδα που εκτείνεται στα νότια της λίμνης και η οποία, λιγότερο πλατιά από εκείνη του Ζαπάντι, είναι πιο γόνιμη και πιο υγιεινή, είτε στις τελευταίες πλαγιές του Ζυγού. Όμως τα πιο ενδιαφέροντα χωριά για να επισκεφθεί κανείς βρίσκονται στα βόρεια της λίμνης. Χτισμένα πάνω σε λόφους όπου απολαμβάνουν έναν πιο καθαρό αέρα, έχουν τα κτήματά τους χαμηλότερα, κοντά στη λίμνη, μέσα σε στενές και χαρούμενες κοιλάδες. Για να πάει κανείς από το ένα στο άλλο, διασχίζει δάση από βελανιδιές, πουρνάρια, αριές· περνά ρυάκια κρυμμένα κάτω από πυκνά πλατάνια, βαδίζει πλάι σε βαθιά φαράγγια των οποίων τα πλάγια είναι καταπράσινα από θάμνους. Ξαφνικά, σε μια στροφή του δρόμου, ο ορίζοντας διευρύνεται και, με τα λευκωπά σπίτια του, το χωριό εμφανίζεται.

Από αυτή την πλευρά, όλα τα σπίτια είναι πέτρινα. Στη γύρω περιοχή, οι κάτοικοι βρίσκουν λόφους από έναν λευκωπό ασβεστόλιθο, αποσπασμένο από τον χρόνο, των οποίων οι πλαγιές είναι στρωμένες με θραύσματα. Βρίσκουν εκεί και χοντρές πέτρες, εύκολες στο πελέχημα για να χτίσουν τους τοίχους, και πέτρες πλακωτές σαν κεραμίδια για να σχηματίσουν τη στέγη. Διάσπαρτα χωρίς πολλή τάξη πάνω στον λόφο, αυτά τα σπίτια έχουν μια όψη ευμάρειας που προκαλεί χαρά. Στο μέσο του χωριού ή ακριβώς δίπλα, αναβλύζει μια άφθονη πηγή, καθαρή, για την οποία καυχιούνται οι κάτοικοι ως τον πρώτο τους πλούτο, και η οποία συχνά, πιο χαμηλά, πηγαίνει να γυρίσει κάποιον μύλο. Έπειτα, όλα αυτά τα χωριά έχουν προς τη λίμνη του Βραχωρίου μια θέα που δεν βαριέται κανείς ποτέ, επειδή ποικίλλει από το ένα χωριό στο άλλο.

Σε όλη αυτή την περιοχή καλλιεργούν το σιτάρι, το κριθάρι, το αμπέλι· τα οπωροφόρα δέντρα δεν λείπουν από εκεί και κυρίως η συκιά. Όμως το καλαμπόκι (ο αραβόσιτος) είναι η κύρια τροφή και η συνεχής μέριμνα. Όταν ένας Αιτωλός που ταξιδεύει συναντά έναν κάτοικο άλλου οικισμού, είναι πολύ σπάνιο να μην τον ρωτήσει πώς πάει το καλαμπόκι στα κτήματά του, αν είχαν βροχή ή αν υπέφεραν από την ξηρασία. Ευτυχησμένοι οι ιδιοκτήτες που μπόρεσαν να εκτρέψουν και να διανείμουν στα εδάφη τους τρεχούμενα νερά! Οι ρίζες του καλαμποκιού τους δεν ξεραίνονται και η σοδειά τους είναι εξασφαλισμένη.

Πριν εγκαταλείψει την περιοχή των λιμνών, ο ταξιδιώτης θέλει να της ρίξει μια τελευταία ματιά και να τη στοχαστεί για μερικές στιγμές στο σύνολό της. Ανεβαίνει σε ένα από τα υψώματα που δεσπόζουν πάνω της στα βόρεια. Στα πόδια του βρίσκεται η λίμνη του Βραχωρίου με τις ελικοειδείς όχθες της, τα απότομα βράχια της ή τις γόνιμες πεδιάδες της, τα πολυάριθμα χωριά της· το σκιερό πέραςμα του Αλάμπεη, το Βραχώρι και οι κήποι του, η μικρή λίμνη του Αγγελοκάστρου· έπειτα, ως κάδρο σε αυτό το χαρούμενο κάδρο, η μακριά αλυσίδα του Ζυγού, όχι πλέον τραχιά και γυμνή όπως από την πλευρά που κοιτάζει προς το Μεσολόγγι, αλλά πράσινη και δασωμένη· στα βόρεια,

το βουνό Βιένα [Παναιτωλικό], όμοιο με μια υψηλή πυραμίδα, του οποίου οι γκρίζες πλαγιές κόβονται κατά διαστήματα από μια ζώνη μαύρων ελάτων· στη συνέχεια, οι διακλαδώσεις του Αραποκέφαλου· στα ανατολικά, υψηλοί λόφοι· στα δυτικά, το κομμένο κάθετα ύψωμα του Αγγελοκάστρου με τον βυζαντινό του πύργο, η λευκή κοίτη του Άσπρου, η μικρή λίμνη του Οζερού, το βουνό Μπούμιστο, οι ορεινές ακτές της Ακαρνανίας, και, πέρα από αυτές, οι ομιχλώδεις κορυφές της Κεφαλονιάς. Σε ασφάλεια πίσω από τα βουνά της, που της σχηματίζουν σαν μια ζώνη, προικισμένη από τη φύση με αυτά τα πλεονεκτήματα που προσελκύουν και σταθεροποιούν τους ανθρώπους –καθαρό αέρα, γόνιμο έδαφος, άφθονη ύδατα– η περιοχή των λιμνών είναι πραγματικά η καρδιά της Αιτωλίας.

3. Ορεινός όγκος του Αραποκέφαλου, του Χελιδονιού και του Κουτούπα.

Ολόκληρη η περιοχή που εκτείνεται από τη λίμνη του Βραχωρίου έως το Βελούχι και την οποία περιλαμβάνουν, στα ανατολικά, ο Φίδαρης και το βουνό Καλιακούδα, στα δυτικά, ο Αραποκέφαλος και το Χελιδόνι, είναι μία από τις πιο άγριες της Αιτωλίας, η πιο άγρια ίσως. Μόλις εισέρχεται κανείς σε αυτήν, αισθάνεται σαν χαμένος στη μέση των βουνών· από όποια πλευρά κι αν γυρίσει, δεν παρατηρεί παρά υψηλές κορυφές, που άλλοτε ορθώνονται η μία πάνω από την άλλη, άλλοτε επιμηκύνονται σε οδοντωτή γραμμή. Είναι ένα επιβλητικό ανακάτωμα που στην αρχή εκπλήσσει· αλλά η φαντασία συνηθίζει βαθμιαία και αρέσκειται μάλιστα σε αυτό το άγριο μεγαλείο. Στις πλαγιές των πρώτων βουνών φυτρώνουν πανύψηλα έλατα· έπειτα ξαφνικά η βλάστηση εξαφανίζεται σχεδόν ολόκληρη και το βλέμμα δεν συναντά πλέον παρά γκρίζες ράχες και γυμνές. Απόσταση με απόσταση, μερικά ισχνά πουρνάρια κάνουν μια μικρή αντίθεση με αυτή τη γύμνια: τη ζωντανεύουν με την επίμονη πρασινάδα τους, την οποία δεν αλλοιώνει καμία εποχή του χρόνου. Οι δρόμοι είναι στενά μονοπάτια που τρέχουν σαν μια ωχρή λωρίδα πάνω στην πλαγιά του βουνού· είναι βατοί μόνο σε περιόδους ξηρασίας. Η βροχή τούς χαλάει και τους παρασύρει ή, ακόμα, όταν διασχίζουν σχιστολιθικά πετρώματα, αποκολλά και κυλά πέτρες πάνω στα κεφάλια των ταξιδιωτών.

Άβυσσοι ανοίγονται από κάτω σαν απέραντες χοάνες· θα προκαλούσαν ίλιγγο αν τις κοίταζε κανείς με υπερβολική προσήλωση. Δεν συναντά κανείς σε αυτή τη διαδρομή παρά μόνο ένα ή δύο καταλύματα Βλάχων, φίλων των υψηλών κορυφών κατά τις ζέστες του καλοκαιριού, οι οποίοι έχουν στήσει τις καλύβες τους από κλαδιά στην άκρη ενός φαραγγιού. Στη **Νεροσύρτη**, μερικές ελληνικές οικογένειες –δεν γνωρίζω από ποια παράξενη επιλογή– αντιμετώπισαν την τραχιά ερημιά αυτών των μερών. Αφού έχει βαδίσει κανείς για πολύ καιρό χωρίς να συναντήσει τίποτα άλλο εκτός από κορυφές και αβύσσους, ανακαλύπτει στο βάθος ενός βαράθρου μερικά διάσπαρτα σπίτια: είναι το χωριό της Νεροσύρτης. Σχεδόν αποκομμένοι από τους ομοίους τους, άνθρωποι ζουν εκεί από τα μικρά τους κτήματα, κερδημένα πάνω σε μια φύση που μοιάζει άγονη· ποιος ξέρει πόση γενναιότητα ξοδεύεται σε αυτή τη χαμένη γωνιά;

Τέλος, βγαίνοντας από ένα δάσος που το διασχίζει κανείς αργά για να ξεκουράσει τη φαντασία και την όρασή του, αντικρίζει, πάνω σε μια πλαγιά που χαμηλώνει αρχικά βαθμιαία και έπειτα πέφτει απότομα και κάθετα μέσα στον χείμαρρο, ένα μεγάλο χωριό και πιο πέρα ένα σημαντικό μοναστήρι: είναι το χωριό και το **Μοναστήρι του Προυσού**.

Όταν το μοναστήρι αυτό ιδρύθηκε, σύμφωνα με μια σταθερή παράδοση, από τον Θεόφιλο τον Εικονομάχο κατά το πρώτο μισό του 9ου αιώνα, η φήμη της αγιότητάς του διαδόθηκε σύντομα στο βουνό. Οι πιστοί προσέτρεξαν εκεί σε προσκύνημα· αρκετές οικογένειες μάλιστα δεν θέλησαν πλέον να απομακρυνθούν από αυτό: έτσι σχηματίστηκε το χωριό. Δυστυχώς, οι Τούρκοι έκαψαν το παλιό μοναστήρι, το οποίο έχασε στη φωτιά το χρυσόβουλό του και τους τίτλους του. Η αναστήλωση είναι μάλλον φτωχική· ένα μέρος του μοναστηριού βρίσκεται μέσα στον βράχο· τα κτίρια είναι ακουμπισμένα στο βουνό, το οποίο τα προστατεύει.

Δεν αφήνει κανείς τον Προυσό παρά μόνο για να βυθιστεί ξανά σε στενά (φαράγγια) που θυμίζουν εκείνα που αφήνει πίσω του. Οι πλαγιές των βουνών εκεί είναι ακόμη πιο απότομες· κατά στιγμές χρειάστηκε να λαξευτεί μες στον βράχο ένας δρόμος κρεμασμένος πάνω από την άβυσσο. Η σιωπή δεν διακόπτεται παρά μόνο από τις κραυγές κάποιου ρακένδυτου βοσκού που καλεί τα κατσίκια του. Τα κατσίκια είναι οι πραγματικοί κάτοικοι αυτών των βουνών· μοιάζουν να αγαπούν την απελπιστική τους μοναξιά· τρέχουν, πηδούν από βράχο σε βράχο με μια σιγουριά και μια ευκινησία που εκπλήσσουν. Αν κατά τύχη συναντήσετε κάποιον χωρικό, σας κοιτάζει με έκπληκτο βλέμμα· δεν μπορεί να καταλάβει τι ήρθατε να κάνετε σε τέτοια μέρη και, σαν για να σας πάρει ως μάρτυρα της ερήμωσής τους, σας λέει: «Βλέπετε τι τόπο έχουμε εδώ!»· έπειτα προσπερνά.

Ωστόσο, στο βάθος αυτών των φαραγγιών κυλά ένα ποτάμι το οποίο, κατά το καλοκαίρι, σπρώχνει μια λεπτή γραμμή νερού μέσα στην κοίτη του από βότσαλα: είναι το **ποτάμι του Καρπενησίου** [ο Καρπενησιώτης], το οποίο, ερχόμενο από το Βελούχι, τρέχει από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοδυτικά και πάει να χυθεί στον Μέγδοβα. Άλλοτε εμφανίζεται απλωμένο και ακάλυπτο, άλλοτε κρύβεται κάτω από ένα πυκνό παραπέτασμα από πλατάνια. Σε περισσότερα από ένα σημεία, φαίνεται ότι άνοιξε δρόμο μόνο με τη βία και ότι το νικημένο βουνό σχίστηκε για να του επιτρέψει το πέρασμα. Εδώ το ποτάμι κυλά ανάμεσα σε κάθετους βράχους ακόμη πιο ψηλούς από εκείνους του στενού της Κλεισούρας, των οποίων θυμίζει το σχήμα· εκεί έχει σκάψει την κοίτη του ανάμεσα στις τελευταίες πλαγιές των βουνών, οι οποίες πλησιάζουν σχεδόν μέχρι να αγγίξουν η μία την άλλη, θηλυκώνοντας κατά κάποιον τρόπο η μία μέσα στην άλλη. Πιο πέρα, οι βράχοι προεξείχαν σαν τείχος μέχρι μες στην κοίτη του: τους έσπασε και διαμόρφωσε στα πλάγιά τους τον ελικοειδή διάδρομο που διασχίζει. Ακόμη μια απότομη πλαγιά που πρέπει να αναβαθμίσει κανείς με κόπο, και τα φαράγγια τελειώνουν.

Το σκηνικό αλλάζει: τα βουνά απομακρύνονται, η κοιλάδα εκτείνεται· κτήματα, αμπέλια, χωριά εμφανίζονται στις τελευταίες πλαγιές. Στα ανατολικά, η **Καλιακούδα** υψώνει μέχρι τα 2.104 μέτρα τον πελώριο όγκο της, όλο στεφανωμένο από έλατα· στα δυτικά, το **Χελιδόνι** ορθώνει πάνω από ένα ελατόδασος τη γκριζα του κεφαλή, που λάμπει στον ήλιο· στα βόρεια, στο βάθος της κοιλάδας, το **Βελούχι** [Τυμφορηστός], το ψηλότερο από αυτά τα τρία βουνά, κλείνει τον ορίζοντα με τις στρογγυλεμένες ράχες του (2.319 μέτρα), οι οποίες, αν και γυμνές, έχουν μια όψη λιγότερο άγρια από τα βουνά των φαραγγιών του Προυσού.

Το ποτάμι του Καρπενησίου κυλά ελεύθερα στην κοιλάδα. Διακρίνεται μάλιστα το **Καρπενήσι** και τα διάσπαρτα σπίτια του στους πρόποδες του Βελουχιού, που το προστατεύει. Φτάνοντας στην κορυφή από όπου αποκαλύπτεται στα μάτια αυτό το νέο σκηνικό, οι οδηγοί μου σταμάτησαν και έκαναν με ευλάβεια το σταυρό τους. Θα έλεγε κανείς ότι ένιωθαν ανακουφισμένοι από ένα τεράστιο βάρος αφήνοντας αυτά τα στενά μονοπάτια, αυτά τα ερημικά φαράγγια, αυτή τη φύση που γι' αυτούς ήταν τόσο θλιβερή όσο η νύχτα. Αποδοθέντες, για να το πούμε έτσι, στο φως της ημέρας, εξέφραζαν αυθόρμητα και απλά την ευγνωμοσύνη τους.

Η διαδρομή για το Καρπενήσι δεν είναι πλέον παρά ένας περίπατος ανάμεσα από οπωροφόρους κήπους, πράσινους φράχτες και τρεχούμενα νερά που πηγαινούν να ποτίσουν τα κτήματα. Όμως το Καρπενήσι, αν και πρωτεύουσα της επαρχίας Ευρυτανίας, έχει μια άθλια όψη. Για να εισέλθει κανείς σε αυτό, πρέπει να διασχίσει την κοίτη του ποταμού, όπου ισχυροί πλάτανοι είναι χαμένοι ανάμεσα στα βότσαλα. Αυτό το ποτάμι, βρίσκοντας χώρο να απλωθεί, έχει ερημώσει όλες τις προσβάσεις της πόλης· σπίτια κακά σοβατισμένα μαρτυρούν τις καταστροφές που έχει προκαλέσει. Οι κάτοικοι έχουν χτίσει στην τύχη, κοντά σε έναν κήπο, κοντά σε ένα περιβόλι· οι δρόμοι, αν μπορεί να τους ονομάσει κανείς έτσι, είναι στρεβλοί, ανηφορικοί, χαλασμένοι από τα νερά· τα σπίτια ριγμένα ανακάτωμα. Το Καρπενήσι δεν θα μπορούσε να ζήσει αν τα γειτονικά χωριά δεν το έτρεφαν. Απομονωμένο σε μια άγρια περιοχή όπου οι συγκοινωνίες, δύσκολες το καλοκαίρι, είναι αδύνατες κατά την εποχή των βροχών και τον χειμώνα, θεωρείται, από τους Έλληνες που είναι αναγκασμένοι να εγκατασταθούν εκεί, ως μια πραγματική εξορία.

Με το Καρπενήσι συνδέεται μία από τις πιο θλιβερές αναμνήσεις του πολέμου της ανεξαρτησίας. Ο Μουσταή [Μουσταφά] πασάς της Σκόδρας ρήμαζε την περιοχή των Αγράφων και τις όχθες του Άσπρου· ο Ομέρ Βρυώνης έφτανε μέσω Άρτας και Κομποτίου για να ενωθεί με τον Μουσταφά· ο τουρκικός στόλος κυριαρχούσε στα παράλια από το Κανδήλι έως τη Ναύπακτο και πραγματοποιούσε εκεί συνεχείς αποβιβάσεις· οι οπλαρχηγοί των Αγράφων και των οχθών του Άσπρου είχαν τραπεί σε φυγή· στη βόρεια Ελλάδα, το Μεσολόγγι κρατιόταν μόνο του με τα άθλια στηθαία του και τον μικρό αριθμό των υπερασπιστών του. Η αποθάρρυνση απλωνόταν παντού και γινόταν λόγος για παράδοση. Θα είχαν παραδοθεί πράγματι χωρίς τον **Μάρο Μπότσαρη**.

Προσέτρεξε με τους γενναίους Σουλιώτες του, συγκέντρωσε τους άλλους αρχηγούς, μετέδωσε το θράσος του στους πιο δειλούς, τους απέδειξε την ανάγκη να παραιτηθούν από τους ακροβολισμούς· σχεδόν χωρίς πυρομαχικά, χωρίς ζωτροφές, δεν είχαν άλλη διέξοδο παρά μόνο σε μια απεγνωσμένη επίθεση. Οι Έλληνες των Αγράφων και του Σοβολάκου είχαν έρθει να ενισχύσουν το σώμα των Σουλιωτών και να το φτάσουν στους χίλιους διακόσιους άνδρες. Πήγαν να αναζητήσουν κοντά στο Καρπενήσι την εμπροσθοφυλακή των Τούρκων, ισχυρή από τέσσερις χιλιάδες πεντακόσιους άνδρες· συμφώνησαν να επιτεθούν πέντε ώρες μετά τη δύση του ήλιου και ο Μπότσαρης ανέλαβε το κέντρο. Η ώρα περνά: οι Έλληνες είχαν αρνηθεί να βαδίσουν. Με τους τριακόσιους πενήντα Σουλιώτες του, ο Μπότσαρης ρίχνεται πάνω στους Τούρκους, τους κατασφάζει μέσα στις σκηνές τους, κυριεύει όλα τα οχυρώματα, εκτός από ένα και μόνο, κατά την έφοδο του οποίου τραυματίζεται στα λαγόνια (τη μέση)· συνεχίζει εντούτοις να μάχεται, όταν πέφτει με το μέτωπο τρυπημένο από μια σφαίρα. Σύντομα ξημέρωσε και οι Σουλιώτες έμαθαν την απώλεια που είχαν υποστεί.

Αποσύρθηκαν σε πλήρη τάξη με όπλα, άλογα και κοπάδια που πήραν από τους Τούρκους, και μετέφεραν στο Μεσολόγγι το σώμα του αρχηγού τους. Ήταν πρόπον ένας από τους πιο ηρωικούς υπέρμαχους της ανεξαρτησίας να έχει τον τάφο του στην πιο ηρωική από τις ελληνικές πόλεις. Στην επιχείρηση του Καρπενησίου, οι Αλβανοί [εννοεί τους Σουλιώτες] έσωσαν την τιμή της Ελλάδας. Δείχνεται ακόμη με ευλάβεια, στους πρόποδες ενός λόφους καλυμμένου από έλατα, το μέρος όπου ο Μπότσαρης επλήγη (Αύγουστος 1823).

Από το βουνό Αραποκέφαλος έως τον Άσπρο, η φύση παραμένει άγρια: το μόνο που κάνει είναι να αλλάζει φυσιογνωμία. Τα υψηλά βουνά έχουν εξαφανιστεί· δεν πρόκειται πλέον παρά για έναν λαβύρινθο από λόφους, γενικά χαμηλούς, που διασταυρώνονται προς όλες τις κατευθύνσεις και μπλέκονται μεταξύ τους μέσα στην πιο ιδιότροπη αταξία. Καλύπτονται από μια βλάστηση, τις περισσότερες φορές ασθενική, σαν αυτή που πλημμυρίζει τα φτωχά και εγκαταλελειμμένα εδάφη. Παντού φυτρώνουν ανακάτωμα το πουρνάρι, η βελανιδιά, η κουμαριά, η φιλύκη (Alaternus), το παλιούρι, η φτέρη· η κουμαριά και το πουρνάρι κυριαρχούν.

Οι δρόμοι σκαρφαλώνουν στις πλαγιές των λόφων, πλέουν στους πρόποδες τους, ελίσσονται ανάμεσα στους θαμνώνες. Ζωντανεμένο στην αρχή από αυτή την πρασινάδα, το βλέμμα κουράζεται σε βάθος χρόνου από τις μονότονες αποχρώσεις της και κυρίως από τις ισχνές της αναλογίες. Κάθε νέα θέα επαναφέρει τις ίδιες προοπτικές, οι οποίες γίνονται ενοχλητικές επειδή στερούνται μεγαλείου. Στο μέσο μιας τέτοιας φύσης, δεν μπορεί κανείς να περιμένει να συναντήσει παρά μόνο άθλια χωριά. Είναι πράγματι άθλια. Ακόμη και το νερό, τόσο απαραίτητο για την καλλιέργεια, το νερό που οι Έλληνες εκτιμούν εξίσου με το ψωμί, είναι εκεί εξαιρετικά σπάνιο. Καλαμπόκι σε ανεπαρκή ποσότητα και σχεδόν καθόλου σιτάρι, ιδού ό,τι παράγει αυτή η περιοχή. Με πολλή εργασία, οι κάτοικοι δεν καταφέρνουν παρά μόνο να μην πεθάνουν από την πείνα. Το λίγο κρασί που πίνεται σε αυτό το τμήμα της Αιτωλίας έρχεται από το Βραχώρι. Βλέπει κανείς εκεί δυστυχημένους ανθρώπους να μαζεύουν με άπληστη φροντίδα άγρια αχλάδια πεσμένα από το δέντρο· νομίζει κανείς ότι επιστρέφει στους βάρβαρους αιώνες, όπου οι άνθρωποι ζητιάνευαν από τη φύση την άθλια τροφή τους.

Γι' αυτό και χαίρεται κανείς όταν φτάνει στη γειτονιά των χειμαρρωδών ποταμών που ποτίζουν, αλλά και καταστρέφουν, ένα μέρος αυτής της περιοχής...

(Σημείωση: Στο σημείο αυτό υπάρχει ένα κενό στις σελίδες 280-281 του πρωτοτύπου σας. Το κείμενο συνεχίζει από τη σελίδα 282)

...θα συμπληρώσει τα χαρακτηριστικά που έλειπαν ακόμη από τον γενικό πίνακα της Αιτωλίας. Λιγότερο άφθονη σε ερείπια από την πρώτη [περιοχή], η οποία υπήρξε το κέντρο της αιτωλικής δύναμης, έχει υπέρ αυτής το θέλγητρο ενός άγριου και αυθεντικού μεγαλείου· ακόμη και μετά τις γραφικές τοποθεσίες των φαραγγιών του Αραποκέφαλου, ο ταξιδιώτης που τη διασχίζει δέχεται εντυπώσεις τόσο βαθιές όσο και ποικίλες.

Περνά κανείς τον Φίδαρη κάτω από το **Μποχώρι** [Ευηνοχώρι], απέναντι από τα απότομα βράχια της Βαράσοβας. Ρισκάρει κανείς τη ζωή του, κυρίως όταν η βροχή ή το λιώσιμο των χιονιών έχουν φουσκώσει τον Φίδαρη, αν δεν καθοδηγείται από έναν οδηγό που γνωρίζει σε βάθος το πέρασμα. Παρασυρόμενα πάνω στην κλίση της κοίτης

τους, τα νερά ορμούν με την ορμητικότητα χειμάρρου και παρασύρουν τον οδηγό και τα υποζύγια: προκαλούν ίλιγγο, αν δεν αποστρέψει κανείς τα μάτια του από αυτά. Είναι κανείς τόσο εξοικειωμένος από την παιδική ηλικία με τη μυθολογία και τις περιπέτειες του Ηρακλή, ώστε αυθόρμητα θυμάται σε αυτό το μέρος τη συνάντηση του Ηρακλή και του Νέσσου. Ναι, ήταν αναμφίβολα από αυτό το ίδιο πέρασμα (πόρο) που ο Νέσσος οδήγησε τον Ηρακλή και τη Δηϊάνειρα· αλλά ήταν επίσης στην αριστερή όχθη, μόλις την άγγιξε, που πλήρωσε με τη ζωή του τις αυθαίρετες ασέβειές του.

Οι όγκοι της **Βαράσοβας** και του **Κλόκοβα** [Παλιοβούνα], που κατευθύνονται προς τη θάλασσα περίπου από τον βορρά προς τον νότο, χωρίζουν τον Φίδαρη από τη Ναύπακτο. Η υψηλότερη κορυφή της Βαράσοβας φτάνει μόλις τα 917 μέτρα. Μόλις και μετά βίας μια ισχνή βλάστηση ζωντανεύει τα άνυδρα πλάγιά της. Είναι μάλλον ένας απέραντος βράχος παρά ένα βουνό, και οι πλαγιές της, από την πλευρά της θάλασσας, πέφτουν κάθετα στον Κορινθιακό κόλπο. Εντυπωσιασμένη από αυτόν τον χαρακτήρα της Βαράσοβας, η λαϊκή φαντασία γέννησε έναν θρύλο που θυμίζει τον παλιό θρύλο του Λυκαβηττού: «Μια μέρα», μου έλεγε ένας χωρικός, «οι Έλληνες οι πρόγονοί μας, εκείνοι οι εύρωστοι άνδρες, θέλησαν να ρίξουν ένα γεφύρι που να συνδέει τη Ρούμελη με τον Μοριά. Σήκωσαν λοιπόν τη Βαράσοβα και τη μετέφεραν· αλλά, φτάνοντας στην άκρη της θάλασσας, γλίστρησε από τα χέρια τους».

Οι λόφοι που συνδέονται με αυτήν και που σύντομα συγχέονται με τα αντερείσματα του Κλόκοβα, σχηματίζουν μαζί με τις τελευταίες πλαγιές του Ζυγού την ελικοειδή κοίτη του Φίδαρη. Ο Φίδαρης μοιάζει να κυλά με ανυπομονησία τα κιτρινωπά νερά του και να διαβρώνει τους πρόποδες των υψωμάτων που προβάλλουν μες στην κοίτη του για να τον φυλακίσουν. Αφού ακολουθήσει κανείς για κάποιο διάστημα τις στροφές του μέσα σε μια άγρια τοποθεσία, τον χάνει από τα μάτια του: τα γαλαζωπά βουνά που δεσπόζουν πάνω από τον Πλάτανο σχηματίζουν τον ορίζοντα.

Θα έλεγε κανείς ότι η Βαράσοβα, αναμφίβολα κατά τον Μεσαίωνα, είχε ένα μερίδιο στις παραδόσεις της Ελλάδας: οι βοσκοί που εξερεύνησαν τις πλαγιές και τα φαράγγια της μέτρησαν εκεί μέχρι και εβδομήντα δύο εκκλησίες ή ξωκλήσια. Υπάρχουν στον αριθμό αυτό μερικά μοναστήρια, ένα για παράδειγμα στα βόρεια του Μαυρομματιού· σήμερα όμως εκκλησίες, ξωκλήσια και μοναστήρια είναι ερειπωμένα.

Ο Κλόκοβας, του οποίου ο όγκος είναι περίπου παράλληλος με εκείνον της Βαράσοβας και του οποίου η υψηλότερη κορυφή υψώνεται στα 1.041 μέτρα, δεν έχει τίποτα το ενδιαφέρον εκτός από τον δρόμο ή **Κακή Σκάλα**, που διασχίζει τις νότιες πλαγιές του. Λαξευμένος μες στον βράχο, κρέμεται πάνω από τον Κορινθιακό κόλπο και ανοίγει όμορφες προοπτικές προς την Πάτρα, την ακτή και τα βουνά της Πελοποννήσου.

Ολόκληρη η περιοχή που καλύπτουν με τις διακλαδώσεις τους η Βαράσοβα, ο Κλόκοβας και το **Ρίγανι**, που δεσπόζει πάνω από τη Ναύπακτο, είναι μέτριου ενδιαφέροντος. Όχι ότι λείπουν οι ανωμαλίες του εδάφους· είναι όμως άγριες χωρίς να έχουν ούτε το μεγαλείο των αναλογιών ούτε τη γοητεία μιας χαρούμενης βλάστησης. Τα χωριά είναι διάσπαρτα και φτωχά. Βρίσκουν εντούτοις μερικές πεδιάδες για να καλλιεργήσουν, ανάμεσα στον Φίδαρη και τη Βαράσοβα, στη στενή κοιλάδα που χωρίζει τη Βαράσοβα από τον Κλόκοβα, και στην άκρη της θάλασσας από τον Κλόκοβα έως τον Μόρνο. Η ενέργεια λείπει από τον άνθρωπο περισσότερο από ό,τι οι πόροι του εδάφους. Θέλω να αναφέρω ένα μόνο παράδειγμα. Όταν παρατηρεί κανείς

τα σπίτια του *Γαλατά* στους πρόποδες της Βαράσοβας, ανάμεσα στην πρασινάδα των μικρών κηπών τους, νομίζει ότι φτάνει σε ένα χωριό ευτυχισμένο και σημαντικό. Η γη μαρτυρεί εκεί τη ζωτικότητα της μέσω της φυσικής της βλάστησης. Η τεμπελιά όμως των κατοίκων υποχώρησε μπροστά στον κόπο που θα χρειαζόταν για να χαραχθούν μερικά κανάλια σε εδάφη υπερβολικά φορτωμένα με υγρασία, αλλά εξαιρετικά.

Έχοντας κατεβεί από την Οίτη και κυλώντας αρχικά από τον βορρά προς τον νότο, έπειτα από την ανατολή προς τη δύση, για να ανταποκριθεί στη συνέχεια στην πρώτη του κατεύθυνση, ο *Μόρνος* είναι ένα ποτάμι λιγότερο πλατύ, λιγότερο βαθύ και κυρίως λιγότερο γρήγορο από τον Φίδαρη. Όπως ο Φίδαρης, είναι σχεδόν πάντα κλεισμένος από υψηλούς λόφους. Ένα μέρος μόνο της έκτασης που εκτείνεται στη δεξιά όχθη ανήκε στην Αιτωλία: η επαρχία αυτή διαχωριζόταν εκεί από την Οζολία Λοκρίδα με όρια που οι συνθήκες είχαν προφανώς καθορίσει, αλλά που θα ήταν δύσκολο να προσδιοριστούν ακριβώς σήμερα. Η φυσιογνωμία της περιοχής είναι θλιβερή και τα χωριά είναι γενικά άθλια. Δεν φτάνει κανείς σε αυτά παρά διασχίζοντας μεγάλα φαράγγια ή σκαρφαλώνοντας σε υψηλούς λόφους που τα βουνά Τρίκορφο και Βίγλα σπρώχνουν προς τον Μόρνο. Μερικές από αυτές τις κλιτύες είναι καλυμμένες από μικρές βελανιδιές. Δύσκολα θα το πίστευε κανείς, αλλά οι κάτοικοι ενός χωριού στην αριστερή όχθη του Μόρνου υπήρξαν τόσο άτυχοι και τόσο βασανισμένοι από την πείνα, ώστε πήγαιναν να μαζέψουν βελανίδια μέσα στο δάσος για να τραφούν με αυτά. Το χωριό αυτό είναι ο *Άβορος*. Δεν γνωρίζω από ποια ολέθρια έμπνευση εγκαταστάθηκε κοντά σε ένα μοναστήρι, στην άκρη ενός βαθιού φαραγγιού. Τα εδάφη που καλλιεργεί είναι απομακρυσμένα, άγονα ή τουλάχιστον με ανεπαρκές εισόδημα, και οι κάτοικοι αφηγούνταν την έλλειψη της οποίας μόλις είχαν πέσει θύματα με τον τόνο μιας σκυθρωπής παραίτησης. Τα γειτονικά χωριά δεν είναι βέβαια περιορισμένα σε τέτοια έσχατα όρια· αλλά τέλος πάντων το βασανισμένο έδαφος πάνω στο οποίο είναι χτισμένα είναι ελάχιστα ευνοϊκό για την καλλιέργεια. Θα κουραζόταν κανείς πολύ γρήγορα να διατρέχει μια τέτοια περιοχή, αν ξαφνικές θέες προς τα υψηλά βουνά της Αιτωλίας, τα *Βαρδούσια* και τη *Χιώνα*, δεν έρχονταν απόσταση με απόσταση να κεντρίσουν την προσοχή και να δώσουν στο τοπίο ένα επιβλητικό βάθος.

Είναι με ένα είδος χαράς που διασχίζει κανείς τον Μόρνο για να βυθιστεί μέσα στα βουνά, προς αναζήτηση μιας πιο ζωτικής φύσης. Όταν έχει διατρέξει κανείς αυτή την περιοχή, μένει έκπληκτος από ένα χαρακτηριστικό που τη διακρίνει από μια άλλη ορεινή περιοχή της Αιτωλίας· θέλω να μιλήσω για τον ορεινό όγκο του Αραποκέφαλου. Εδώ, τα βουνά δεν είναι ριγμένα, όπως στα βόρεια των λιμνών του Βραχωρίου και του Αγγελοκάστρου, με εκείνη τη μεγαλειώδη αταξία που στην αρχή εντυπωσιάζει, έπειτα όμως μετατρέπεται σε μονοτονία από την επανάληψη των ίδιων προοπτικών. Αναπτύσσονται σε ευδιάκριτα επίπεδα (κλιμακωτά), τα οποία κατευθύνονται περίπου από την ανατολή προς τη δύση. Σχηματίζουν σαν ισχυρά φράγματα που πρέπει κανείς να παρακάμψει ή να υπερβεί για να κυκλοφορήσει στην περιοχή, και τα μονοπάτια που χρησιμεύουν ως δρόμοι τυλίγονται στα πλάγια τους σαν μακριά κορδόνια (ζιγκ-ζαγκ).

Το πρώτο από αυτά τα φράγματα αποτελείται από τα βουνά *Παπαδιά*, *Τρίτσοβο* και *Βλαχοβούνι*: το δεύτερο, από τα βουνά *Αρδίνης* και *Τρεκούρι*: το τρίτο, από τα μεγάλα αντερείσματα που ο Αραποκέφαλος απλώνει προς την *Οξιά* και τα *Βαρδούσια*: τέλος, τα ίδια τα *Βαρδούσια* είναι ένα τέταρτο φράγμα, διπλασιασμένο

από τη Χιώνα και πιο φοβερό από όλα τα άλλα, κατευθυνόμενο όμως από τον βορρά προς τον νότο: χώριζε άλλοτε την Αιτωλία από τη Δωρίδα. Το μέσο ύψος αυτών των βουνών (δεν γίνεται λόγος εδώ ούτε για τα Βαρδούσια ούτε για τη Χιώνα, που υψώνονται τα μεν μέχρι τα 2.512 και η δε μέχρι τα 2.495 μέτρα) ποικίλλει από 1.500 έως 1.800 μέτρα. Ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη γραμμή κυλά ο **Κάκαβος**, ένα μικρό ποτάμι που πάει να χυθεί στον Φίδαρη· ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη, ο ίδιος ο **Φίδαρης**, του οποίου οι πιο σημαντικές πηγές βρίσκονται στα βουνά Οξιά και Βαρδούσια. Υδάτινα ρεύματα έρχονται επομένως να προσθέσουν στην ασφάλεια της περιοχής, στους πόρους της και στην ποικιλία του θεάματος.

Πάνω σε στενά οροπέδια, μέσα σε μικρές κοιλάδες, στις τελευταίες πλαγιές των βουνών, οι κάτοικοι βρήκαν εδάφη άλλοτε γόνιμα, άλλοτε λίγο ισχνά, αλλά που τέλος πάντων ανταποκρίνονται στην εργασία τους. Το καλαμπόκι, το σιτάρι και κυρίως το αμπέλι ευδοκιμούν εκεί. Σε ορισμένα μέρη μάλιστα, όπως κοντά στη μεγάλη κωμόπολη της **Μεγάλης Λομποτινάς** [Άνω Χώρα], τα σιτάρια γίνονται όμορφα και πυκνά. Άφθονα νερά, που κατεβαίνουν από τα βουνά, διοχετεύονται από τους κατοίκους στα κτήματά τους, κυρίως στα χωράφια τους με το καλαμπόκι, τα οποία ποτίζουν και γονιμοποιούν. Όταν έχουν αρκετή δύναμη και όγκο, τα χρησιμοποιούν για να γυρίζουν μύλους. Αξίζουν εξάλλου όλους τους επαίνους που δεν παραλείπουν να τους πλέκουν οι κάτοικοι· είναι διαυγή, δροσερά και ελαφριά· δεν μπορεί κανείς να φανταστεί ούτε πιο υγιεινά ούτε πιο ευχάριστα στη γεύση.

Στα βουνά, οι βοσκότοποι δεν λείπουν περισσότερο από τα τρεχούμενα νερά· αλλά, αντί να τους εγκαταλείψουν στις νομαδικές φυλές των Βλάχων, οι κάτοικοι τους κράτησαν για τα δικά τους κοπάδια· γίνονται σχεδόν αποκλειστικά κτηνοτρόφοι, όταν τα εδάφη που βρίσκονται στην πρόσβασή τους είναι ελαφριά και μη παραγωγικά. Έχουν ακόμη έναν σημαντικό πόρο: είναι η εκμετάλλευση των δασών. Τα βουνά τους είναι καλυμμένα από όμορφα έλατα. Τα κόβουν, τα πελεκούν χοντρικά, έπειτα τα μεταφέρουν είτε στον Κάκαβο είτε στον Φίδαρη· αλλά, όταν τα νερά είναι χαμηλά, ιδιαίτερα στον Κάκαβο, πρέπει να σπρώχνουν για πολύ καιρό τα κούτσουρα μέχρι να συναντήσουν ένα ρεύμα αρκετά ισχυρό για να τα μεταφέρει στον Φίδαρη και από τον Φίδαρη στη θάλασσα. Έτσι, οι δυσκολίες της υδατομεταφοράς (της σχεδίας), σε συνδυασμό με την κακή κατάσταση των δρόμων, δεν τους επιτρέπουν να επωφεληθούν όσο θα μπορούσαν και θα ήθελαν από τον δασικό τους πλούτο.

Συνολικά, οι κάτοικοι του **Κραβάρων** (Kravari), αν και ριγμένοι στο μέσο των βουνών, δεν είναι οι πιο αδικημένοι της Αιτωλίας. Έχουν ιδρύσει πολυάριθμα χωριά, ορισμένα από τα οποία έχουν γίνει σημαντικές κωμοπόλεις, όπως οι **Πέντε Άγιοι**, η Μεγάλη Λομποτινά και κυρίως ο **Πλάτανος**. Χτισμένος στα μισά της πλαγιάς πάνω σε ένα από τα αντερείσματα του βουνού Αρδίνη, ο Πλάτανος έγινε εδώ και οκτώ ή δέκα χρόνια μια μικρή πόλη κάποιας σημασίας: χαροποιεί το μάτι και το εκπλήσσει με τη φορά από τους καθαρούς του δρόμους, τα πέτρινα σπίτια του, που μοιάζουν καινούργια. Σχεδόν όλα τα χωριά των Κραβάρων είναι, όπως ο Πλάτανος, χτισμένα πάνω σε πλαγιές, άλλοτε στην καρδιά των βουνών, άλλοτε πάνω από τον Φίδαρη ή τον Κάκαβο, στους οποίους δεσπόζουν, και άλλοτε μέσα σε στενές κοιλάδες όπου κρύβονται. Από τα υψηλά μονοπάτια που είναι αναγκασμένος να ακολουθήσει, ο ταξιδιώτης τα βλέπει να «ασπρίζουν»²⁵, όπως λένε οι Έλληνες, και να ζωντανεύουν, να

25 Ασπρίζει το χωριό.

χαροποιούν με την παρουσία τους μια από τις πιο άγριες περιοχές. Τα σπίτια υψώνονται κλιμακωτά το ένα πάνω από το άλλο, μέσα σε μια αταξία συχνά γραφική. Γενικά, στο κάτω μέρος του χωριού υπάρχει μια μικρή πλατεία, προσεκτικά ισοπεδωμένη: είναι κρατημένη για τους χορούς της Κυριακής και των ημερών των γιορτών. Αυτό το έθιμο δεν θυμίζει άραγε τα επίθετα, τόσο συχνά στους ποιητές, «εὐρύχορος» ή «καλλίχορος»; Τα τραγούδια των ανδρών, στα οποία απαντούν οι οξείες φωνές των γυναικών, προαναγγέλλουν από μακριά τον μονότονο χορό, ο οποίος παρατείνεται για ολόκληρες ώρες, χωρίς οι χορευτές να κουράζονται να χορεύουν ούτε οι περιέργοι να κοιτάζουν. Περισσότερες από μία φορές, κλέφτικα τραγούδια συνοδεύουν αυτούς τους ήρεμους χορούς.

Αν αγαπά κανείς έστω και λίγο τα μεγάλα θεάματα της φύσης και τις εξάρσεις όπου εκείνη έχει αποτυπώσει τη δύναμή της, θα μείνει ευχαριστημένος από τα Κραβάρια. Συνεχώς βαδίζει κανείς πάνω στα υψώματα· διασχίζει δάση από βελανιδιές και κυρίως μεγαλοπρεπή δάση από έλατα, ίσια και πανύψηλα, από όπου βγαίνει σε φαρδιά και βαθιά φαράγγια· άλλοτε δεσπόζει πάνω από απέραντες χαράδρες, όπου οι λόφοι κατεβαίνουν σε ιδιότροπους καταρράκτες· άλλοτε αισθάνεται ξαφνικά φυλακισμένος, σαν σε τσίρκο, από βουνά των οποίων οι απότομες πλαγιές μοιάζουν να κλείνουν κάθε έξοδο· άλλοτε, τέλος, βαδίζει πλάι στον Φίδαρη, ο οποίος, στα βόρεια των Κραβάρων, κυλά πιο ελεύθερος, λιγότερο κλεισμένος ανάμεσα σε βράχους, αλλά και λιγότερο ορμητικός, και ο οποίος σύντομα ξεφεύγει από το βλέμμα με μια στροφή της ακανόνιστης πορείας του. Τοπία γοητευτικά, που η αντίθεση τα κάνει να ξεχωρίζουν, ξεκουράζουν την προσοχή, η οποία είναι λίγο κουρασμένη από τη διαδοχή των μεγάλων προοπτικών. Έτσι, κοντά στη **Χόμορη**, ο Κάκαβος κυλά μέσα σε ένα θεσπέσιο στενό. Πάνω στα αντερείσματα του βουνού Παπαδιά, που δεσπόζουν πάνω του, η πυκνή και σκοτεινή πρασινάδα των πουρναριών απλώνεται με χάρη και ανεβαίνει μέχρι τις πιο ψηλές κορυφές· κοντά στις όχθες απλώνονται, σαν κάδρο, δύο παραπετάσματα από πλατάνια με τρυφερή πρασινάδα και λεπτοκομμένα φύλλα, που πάνε να χαθούν στο βάθος του στενού.

Όμως εκείνο που δίνει κυρίως αξία στις προοπτικές των Κραβάρων είναι οι μεγαλοπρεπείς θέες προς τις χιονισμένες κορυφές της Οξιάς, των Βαρδουσιών, της Χιώνας και του Χελμού. Αναζωογονούν τις εντυπώσεις, ξυπνούν τις αναμνήσεις, διευρύνουν τους ορίζοντες, μεταμορφώνουν το θέαμα μεγαλώνοντάς το. Από τα υψώματα που ορθώνονται πάνω από τον Πλάτανο μπορεί κανείς, όταν έχει διατρέξει την Αιτωλία, να τη δει σχεδόν ολόκληρη, συγκεντρωμένη κατά κάποιον τρόπο μέσα στο ίδιο πανόραμα. Έχει μπροστά του τον ορεινό όγκο του Αραποκέφαλου, τη γραμμή του Ζυγού, έπειτα, διαδοχικά το ένα πάνω από το άλλο, τη Βαράσοβα, τον Κλόκοβα, το Ρίγανι, και, γυρίζοντας πίσω, την Οξιά, που ενώνεται με τα Βαρδούσια. Μια γωνιά του Κορινθιακού κόλπου, το βουνό Βοϊδιάς [Παναχαϊκό] και, πάνω από αυτό, οι λαμπερές από το χιόνι κορυφές του Χελμού χρησιμεύουν ως βάθος σε αυτή την επιβλητική σκηνή.

Όταν μιλά κανείς για τη φυσιογνωμία των Κραβάρων, δεν μπορεί να ξεχάσει το εξαιρετικό πέραςμα (στενό) που εκτείνεται ανάμεσα στα Βαρδούσια και τη Χιώνα, τα ψηλότερα βουνά της σύγχρονης Ελλάδας. Το διασχίζει ένα ποτάμι [ο Μόρνος] το οποίο, κατά την έξοδό του από το στενό, ενώνεται με το Κοκκινοπόταμο για να σχηματίσει τον Μόρνο. Αντερείσματα κρύβουν κατά διαστήματα από το βλέμμα τα υψηλά βουνά, τα οποία, αποκαλυπτόμενα ξαφνικά, υψώνουν τα πλάγια τους, μαυρισμένα από πυκνά

ελατοδάση, και τις κορυφές τους, κρυμμένες κάτω από το χιόνι. Είναι μια όμορφη γραμμή αυτή των Βαρδουσιών, όταν μπορεί κανείς να τη δει από ένα ευνοϊκό σημείο, για παράδειγμα από την μεγάλη κωμόπολη των **Πενταγιών** (Pendé-Hagii). Ύψώνεται σχεδόν αδιάκοπα από τον νότο προς τον βορρά και παρατηρεί κανείς τα χιόνια να αρχίζουν, να μεγαλώνουν βαθμιαία, και έπειτα να καλύπτουν εντελώς την κορυφή που δεσπόζει στην οροσειρά. Αντίθετα, η Χιώννα ορθώνει περίπου στο κέντρο της γραμμής της έναν γιγαντιαίο όγκο, ο οποίος είναι, για να το πούμε έτσι, η υπέρτατη προσπάθειά της και ο οποίος καθλώνει με τη μεγαλοπρεπή και άγρια απομόνωσή του.

Ας κρίνει τώρα κανείς το θέαμα και τις εντυπώσεις του ταξιδιώτη, όταν τα δύο βουνά αποκαλύπτονται ταυτόχρονα και τον συγκλονίζουν με τις απέραντες αναλογίες τους. Υπάρχουν, για να ξεκουραστεί κανείς, στάσεις σχεδιασμένες σαν επίτηδες, που θυμίζουν τις όχθες του Κακάβου, όταν διασχίζει κανείς τους λόφους που τα Βαρδούσια απλώνουν προς το ποτάμι και τους οποίους σκιαζουν πανύψηλες βελανιδιές.

Δυστυχώς, η εξερεύνηση των Κραβάρων δεν στερείται κόπου: οι δρόμοι τους, που είναι μόλις και μετά βίας μονοπάτια, μπορούν να συγκαταλεχθούν ανάμεσα στους χειρότερους της Ελλάδας. Μερικές φορές, φτάνοντας στο βάθος μιας κοιλάδας μετά από μια μακρά και απότομη κατάβαση, αν κοιτάξει κανείς πίσω του, δεν παρατηρεί πλέον παρά πλαγιές σχεδόν κάθετες και αναρωτιέται με έκπληξη πώς πέρασε από εκεί. Οι ίδιοι οι χωρικοί παραπονιούνται για τους δρόμους τους με μια γλώσσα δυναμική ή γραφική: «*Αν και είμαστε μαθημένοι*», λένε, «*εντούτοις όταν ανεβαίνουμε αυτές τις ανηφόρες, η κούραση μας κόβει τη σπλήνα*». Και ακόμη: «*Μα ούτε η γίδα η ίδια, αν ήταν φορτωμένη, δεν θα πέραγε από εδώ*». Δεν πειράζει, ο καθαρός και υγιεινός αέρας που αναπνέει κανείς στα Κράβαρα, η ποικιλία των θεαμάτων που η περιοχή ξετυλίγει στα μάτια, κάνουν σύντομα να ξεχαστούν όλα τα εμπόδια του δρόμου.

5. Οι κάτοικοι.

Είδαμε στην ιστορία της Αιτωλίας ότι οι Αιτωλοί του παλιού καιρού είχαν έναν χαρακτήρα ξεχωριστό ανάμεσα σε όλους τους ελληνικούς λαούς, και ότι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά αυτού του χαρακτήρα ήταν η ανυπομονησία για την ησυχία, το πνεύμα της φιλονικίας και της αρπαγής, μια απεριόριστη ματαιοδοξία, μια ξεκάθαρη περιφρόνηση για τον δοσμένο λόγο και, ως μοναδική αποζημίωση, μια ενέργεια και μια επιμονή, ομολογουμένως πολύ σπάνιες στην Ελλάδα. Δεν ισχυρίζομαι ότι οι σημερινοί Αιτωλοί έχουν κρατήσει τις ιδιότητες των προγόνων τους, αλλά με απόλυτη βεβαιότητα δεν διαιωνίζουν τα ελαττώματά τους. Ο χρόνος, τρομερές επαναστάσεις, μια μακρά δουλεία, μια νέα θρησκεία, τους έχουν απαλλάξει από αυτά· και μάλιστα, με μια παράξενη αντίθεση, οι ιδιότητες που δείχνουν είναι ακριβώς εκείνες που έλειπαν περισσότερο από τη φυλή από την οποία κατάγονται.

Οι Αιτωλοί (γίνεται λόγος εδώ για τους Αιτωλούς του βουνού, που αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού) είναι γενικά κοντόχοντροι (γεροδεμένοι), νευρώδεις, καλοφτιαγμένοι, ανθεκτικοί στην κούραση. Η φυσιογνωμία τους είναι ανοιχτή και ήρεμη· εξάπτεται λίγο· προδίδει τις περισσότερες φορές την νωθρότητα του πνεύματος

και την απαλότητα του χαρακτήρα. Σε ένα χωριό μόνο, στη **Βοΐτσα** [Βελά], βρήκα πρόσωπα ανήσυχα και σχεδόν σκυθρωπά: εκείνοι οι άνθρωποι δεν έμοιαζαν πλέον με τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών· έπρεπε να έχουν μερικές σταγόνες πραγματικού αιτωλικού αίματος στις φλέβες τους.

Η βραδύτητα του πνεύματος τούς κάνει να υπομένουν με υπομονή την άγνοιά τους· μια εκπαίδευση, ακόμη και στοιχειώδης, δύσκολα θα διεισδύσει στα βουνά τους· δεν βλέπουν καν σε τι θα τους οδηγούσε αυτή η εκπαίδευση. Δεν έχουν καν την περιέργεια των κατοίκων της Πελοποννήσου, μια περιέργεια συχνά ενοχλητική, η οποία όμως μαρτυρεί τελικά την ανάγκη για μάθηση. Αν ένας ξένος σταματήσει στο χωριό τους, του δίνουν ακριβώς τον βαθμό προσοχής που παραχωρείται σε ένα ασυνήθιστο συμβάν και τον κοιτάζουν σιωπηλά: είναι ίσως οι λιγότερο αδιάκριτοι σε ολόκληρη την Ελλάδα. Δεν ανακρίνουν πρόθυμα τον ξένο παρά μόνο για τα ερείπιά τους, όταν τυχαίνει να βρίσκεται κάποια αρχαία πόλη ή κάποιο αρχαίο οχύρωμα κοντά στο χωριό τους. Έχουν περάσει τόσες φορές δίπλα από αυτές τις μεγάλες πέτρες, από αυτά τα «μάρμαρα», όπως τα αποκαλούν, είτε πηγαίνοντας στα κτήματά τους είτε οδηγώντας τα κοπάδια τους στο βουνό· τα έχουν παρατηρήσει τόσες φορές ώστε, για να ακούσουν να μιλούν γι' αυτά, βγαίνουν από την αδιαφορία τους και διακινδυνεύουν μια ερώτηση: «Τι άνθρωποι ήταν λοιπόν εκείνοι; Πώς σήκωναν τόσο βαριά λιθάρια;» Αισθάνονται αμυδρά ότι, στο έδαφος όπου ζουν, έζησαν κάποτε άνθρωποι που ανήκαν κατά κάποιον τρόπο σε ένα άλλο είδος.

Όσο για τους ίδιους, έχουν μόνο μία μέριμνα, να βγάζουν από τα κτήματά τους ή από τα κοπάδια τους τα προς το ζην για τις οικογένειές τους. Μια μικρή μειοψηφία, πιο δραστήρια και πιο έξυπνη από τη μάζα, έχει σχεδόν ανέλθει μέχρι την ευμάρεια· η πλειοψηφία ξέρει να κρατιέται στα όρια της φτώχειας και αρκείται στο να μην πέσει μέσα σε αυτήν. Μερικά χωριά, χτισμένα δυστυχώς πάνω σε ένα άγονο έδαφος, αποτελούν τη μόνη εξαίρεση. Βρίσκονται ως επί το πλείστον στο βορειοδυτικό τμήμα της Αιτωλίας. Αισθάνεται κανείς τη μιζέρια διεισδύοντας σε αυτές τις φτωχικές καλύβες μιας θλιβερής γύμνιας. Στο **Κάτω Βουλπί** [Κάτω Βρεκούσι / σημερινό Βουλπή Ευρυτανίας], έπρεπε να αναζητήσω μία για να καταλύσω: δεν είδα εκεί σχεδόν κανένα άλλο έπιπλο εκτός από ένα είδος χοντροκομμένης κιθάρας (**λύρα**). Η δυστυχημένη γυναίκα που με υποδέχτηκε τη φύλαγε σαν ένα πολύτιμο κειμήλιο· δεν είχε άλλη ανάμνηση από έναν γιο που της είχε πάρει η στρατολογία, και δεν θα αποχωριζόταν αυτή τη λύρα για τίποτα στον κόσμο. Σε αυτά τα χωριά, αποδέχονται την πείνα, την αρρώστια, την έλλειψη των πιο απαραίτητων πραγμάτων ως μια μοιραία μοίρα για την οποία δεν υπάρχει λόγος να παραπονιούνται. Δεν συμβαίνει το ίδιο στα Κράβαρα: οι κάτοικοι τους οποίους το έδαφος δεν τρέφει παίρνουν το ραβδί και το δισάκι του ζητιάνου, ξενιτεύονται και πάνε να περιφέρουν τη φτώχεια τους στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Μόνο το βουνό είναι εργατικό στην Αιτωλία, και αυτό δεν παράγει, δεν μπορεί σχεδόν να παράγει παρά μόνο τη συντήρηση των κατοίκων. Αν φτάσει κανείς στις πεδιάδες –εννιώ την πεδιάδα του Βραχωρίου, που εκτείνεται μέχρι τον Άσπρο, την πεδιάδα του Μεσολογγίου, εκείνη του Αιτωλικού– διαπιστώνει ότι η εκμετάλλευσή τους έχει αφεθεί σε μισθοφόρους καλλιεργητές. Πρόκειται για μια παράδοση της περιφρόνησης που οι αρχαίοι Αιτωλοί έτρεφαν για τη γεωργία, ή μάλλον για μια συνέχεια της αποστροφής που η εργασία της γης εμπνέει στους Έλληνες γενικά. Κάθε χρόνο φτάνουν από τα Επτάνησα, και ιδιαίτερα από τη Ζάκυνθο, χίλιοι πεντακόσιοι

έως δύο χιλιάδες εργάτες, οι οποίοι κλαδεύουν το αμπέλι, του δίνουν τις περιποιήσεις που χρειάζεται και προετοιμάζουν τα χωράφια με το καλαμπόκι· επιστρέφουν στη συνέχεια το φθινόπωρο για να κάνουν τη συγκομιδή. Πληρώνονται σε είδος και λαμβάνουν δώδεκα τοις εκατό επί της σοδειάς στις κακές χρονιές και δέκα τοις εκατό στις καλές. Καθώς η καλλιέργεια του σιταριού είναι λιγότερο περίπλοκη από εκείνη του αμπελιού και του καλαμποκιού, οι κάτοικοι δέχονται να ασχολούνται με αυτήν οι ίδιοι.

Η κυρίαρχη ιδιότητα των Αιτωλών –εννοώ και πάλι των Αιτωλών του βουνού– είναι ένας εγωισμός, ένα ζήτημα τιμής που ονομάζουν **φιλοτιμία**. «Είμαστε φτωχοί», αρέσκονται να λένε, «αλλά έχουμε φιλοτιμο». Αυτή τη φιλοτιμία τη δείχνουν στους ξένους με μια εγκάρδια υποδοχή, με μια ανιδιοτελή και μερικές φορές λεπτή φιλοξενία. Τότε είναι που μαθαίνει κανείς να τους γνωρίζει. Βρίσκει ανθρώπους απλούς, πράσινους [πράους], εξυπηρετικούς, μιας ειλικρίνειας λίγο τραχιάς, μιας διακριτικότητας πολύ σπάνιας στην Ελλάδα, μιας χαρούμενης μάλιστα διάθεσης που εκδηλώνεται σε αυθόρμητα αστεία χωρίς αξιώσεις. Αισθάνεται κανείς στο μέσο ενός πληθυσμού τον οποίο τα ελαττώματα του ελληνικού ημι-πολιτισμού δεν έχουν ακόμη αγγίξει και ο οποίος έχει κυρίως υπέρ αυτού τα καλά του ένστικτα. Είθε να τα διατηρήσει για πολύ! Δεν θα διέθετε για να ορθοποδήσει ούτε αρκετή δραστηριότητα ούτε αρκετή λεπτότητα (πονηριά).

Ένας τέτοιος πληθυσμός πρέπει να είναι εύκολος στη διακυβέρνηση. Δεν έχει ίσως παρά μόνο ένα μίσος: το μίσος για τον εισπράκτορα της δεκάτης, και να πώς εκδικείται για τις αδικίες των οποίων θεωρεί τον εαυτό του θύμα. Ο χωρικός που καταγράφεται για μια δεκάτη ανώτερη από τη δεκάτη που οφείλει να πληρώσει, παίρνει μαζί του οκτώ ή δέκα από τους φίλους του· βγαίνουν από το χωριό, μεταβαίνουν στον μεγάλο δρόμο, και εκεί σχηματίζουν μαζί έναν σωρό από πέτρες που αποκαλούν **ανάθεμα**. Η είδηση της αδικίας και της εκδίκησης απλώνεται στα γειτονικά χωριά, και οι χωρικοί που περνούν δεν παραλείπουν να προσθέσουν μια πέτρα στον σωρό του αναθέματος. Συναντά κανείς έναν ορισμένο αριθμό από αυτούς στους δρόμους των Κραβάρων.

Η γλώσσα των Αιτωλών δεν έχει σχεδόν τίποτα που να τη διακρίνει από τη γλώσσα που μιλιέται σε ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα. Αγαπά τις συντομεύσεις και καταργεί πρόθυμα τις άτονες συλλαβές, για παράδειγμα **στάρι, τφέκι**, αντί για **σιτάρι** και **τουφέκι**. Το **σ** στην αρχή των λέξεων προφέρεται συχνά εκεί σαν το δικό μας «σχ» [παχύ σίγμα / sh]: λένε **συλλόγος** (chyllogos), συγκέντρωση. Αγαπούν στα συνηρημένα ρήματα τους παρατατικούς σε **-αγα**: **έπολέμαγα, παρατήραγα**, αντί για τη συνηθισμένη μορφή **έπολεμοῦσα, παρατηροῦσα**. Κατάφεραν αρκετά καλά να υπερασπιστούν τη γλώσσα τους ενάντια στην εισβολή των ξένων λέξεων· δεν πήραν παρά έναν μικρό αριθμό από τους Τούρκους, τους Βλάχους και τους Ιταλούς.

Περνώντας κάποιο διάστημα στην περιοχή, θα μπορούσε κανείς ίσως να πειστεί ότι έχουν διατηρήσει, περισσότερο από τους κατοίκους των άλλων επαρχιών, τις λέξεις και τους τύπους της αρχαίας ελληνικής. Άκουσα εκεί, για παράδειγμα, κομψές σύνθετες λέξεις, όπως **μικροπρεπής**· τη φράση «**όλα τὰ πάντα**», όπου βρίσκονται παράξενα ενωμένοι ο αρχαίος και ο σύγχρονος όρος· το μόριο **αν** (αν) χρησιμοποιούμενο μπροστά από τον παρατατικό με την υποθετική αξία που είχε άλλοτε.

Οι Αιτωλοί πρόγονοί τους ήταν αντίθετα περίφημοι για την κακή τους γλώσσα, την οποία ο Ευσταθιος, αναμφίβολα με την αυθεντία των γραμματικών²⁶, στιγματίζει με τον εκφραστικό όρο «*ἀλλόκοτος*» (παράξενος, ασυνήθιστος, έξω από κάθε κανόνα). Είχαν, μεταξύ άλλων, τη συνήθεια να δίνουν τις κλίσεις της δεύτερης κλίσης σε λέξεις της τρίτης, λέγοντας, για παράδειγμα, αντί για *γέρουσι, παθήμασι*, τις λέξεις *γερόντοις, παθημάτοις*.

Όμως οι ακριβείς πληροφορίες μάς λείπουν για την αιτωλική διάλεκτο· οι επιγραφές, που έρχονται τόσο συχνά να επανορθώσουν τη σιωπή των γραμματικών ή των σχολιαστών, είναι στην Αιτωλία πολύ λίγες σε αριθμό και πολύ ασήμαντες για να μπορεί κανείς να βγάλει βέβαια συμπεράσματα. Δεν θα ισχυριστούμε επομένως ούτε ότι μιλούσαν την αιολική διάλεκτο ούτε ότι μιλούσαν τη δωρική διάλεκτο. Μόνο μπορεί κανείς να πει ότι κατά την εποχή της δύναμής τους, δηλαδή από τον Αλέξανδρο και μετά, οι διαφορές που διέκριναν την αιολική από τη δωρική είχαν εξαλειφθεί και ότι είχε σχηματιστεί, από την ανάμειξη αυτών των δύο διαλέκτων, μια μικτή διάλεκτος, μια *αιολο-δωρική διάλεκτος*, η οποία είναι εκείνη των επιγραφών των Δελφών, η οποία υπήρξε χωρίς αμφιβολία εκείνη των αιτωλικών επιγραφών και η οποία αναπαρήγαγε τις συνήθειες της ομιλούμενης γλώσσας.

26 Ευστάθιος, έκδοση Ρώμης, τόμ. Ι, σελ. 211· τόμ. ΙΙ, σελ. 537.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV.

ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΙΚΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ.

Κατά την εποχή του Θουκυδίδη, οι Αιτωλοί που ήταν εγκατεστημένοι στα σύνορα της Οζολίας Λοκρίδας κατοικούσαν σε ανοχύρωτες κωμοπόλεις. Το ίδιο πρέπει να συνέβαινε για πολύ καιρό σε ολόκληρη την Αιτωλία. Η φύση τής είχε δώσει ως ακροπόλεις τα υψηλά βουνά με τα οποία έχει γεμίσει τη χώρα. Πάνω στις τραχιές κορυφές τους, η Αιτωλία είχε ως οχυρώματα τις κορυφογραμμές των βράχων, τα βαθιά φαράγγια που καλύπτουν τις προσβάσεις τους και τα στενά περάσματα που μια φούχτα ανθρώπων μπορεί να υπερασπιστεί.

Όμως, όταν οι διάσπαρτες φυλές προσέγγισαν η μία την άλλη, κατά την εποχή του πολέμου εναντίον των Γαλατών, και συγκροτήθηκαν σε σώμα έθνους· όταν η αυξανόμενη φιλοδοξία τους διπλασίασε τον αριθμό και την εχθρότητα των εχθρών τους, χρειάστηκε να μιμηθούν τα άλλα έθνη της Ελλάδας και να περιβληθούν με στερεούς περιβόλους. Η Αιτωλία καλύφθηκε τότε από οχυρές πόλεις. Οι Αιτωλοί τις έχτισαν με μια τέχνη συχνά χοντροκομμένη, μεριμνώντας προπάντων να τους δώσουν παχιά τείχη, τα οποία εξόπλιζαν με πύργους ή των οποίων τη γραμμή έσπαγαν με ορθογώνιες προεξοχές (οδοντωτά τείχη / redans). Χρησιμοποίησαν σε αυτές όλα τα συστήματα δόμησης: το κανονικό ελληνικό (ισόδομο), αλλά σπάνια· το ακανόνιστο ελληνικό, το ακατέργαστο πολυγωνικό και το κανονικό πολυγωνικό.

Δεν πρέπει όμως να περιμένει κανείς να βρει σε αυτές τις πόλεις ούτε ναούς ούτε οικοδομήματα που να θυμίζουν, έστω και από μακριά, εκείνα της Αττικής και της Πελοποννήσου. Οι Αιτωλοί δεν είχαν ούτε τον χρόνο ούτε ίσως το γούστο να διδαχθούν την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική. Όταν θέλησαν να χτίσουν, είτε για τους θεούς είτε για το Κράτος, χρησιμοποίησαν το ίδιο σύστημα όπως και για τα οχυρώματά τους· λίγο περισσότερη φροντίδα στο πελέκημα και στην αρμολόγηση των πετρών αποτελούσε όλη τη διαφορά.

Παρουσιάζονται τουλάχιστον οι αιτωλικές πόλεις, όπως εκείνες της Ακαρνανίας, σε μια κατάσταση διατήρησης που να ενδιαφέρει και να συγκινεί τον ταξιδιώτη, καθελώνοντας τα μάτια του πάνω στην ακόμη ζωντανή εικόνα του παρελθόντος; Ας διαβάσει και ας διατρέξει κανείς μόνο την ιστορία του αιτωλικού λαού. Πάρα πολλοί πόλεμοι, σε όλες τις εποχές, ρήμαξαν αυτή τη δυστυχημένη χώρα, και, όταν οι εχθροί των Αιτωλών υπήρξαν οι ισχυρότεροι, δεν θέλησαν απλώς να τους ταπεινώσουν, αλλά να τους καταστρέψουν. Ναι, οι αιτωλικές πόλεις αξίζουν πραγματικά το όνομα των

ερείπιων· τα τείχη είναι απογυμνωμένα από τους πύργους τους –με ελάχιστες εξαιρέσεις– γκρεμισμένα, ισοπεδωμένα μερικές φορές μέχρι τα θεμέλια. Υπάρχουν οχυρωμένες κωμοπόλεις των οποίων μερικές διάσπαρτες πέτρες σημαδεύουν μόνο τη θέση τους.

Κι όμως, αυτά τα υπολείμματα, όσο άθλια κι αν φαίνονται συχνά, έχουν ακόμη ένα ζωηρό ενδιαφέρον. Υπάρχουν ολόκληρα τμήματα της Αιτωλίας των οποίων οι αρχαίοι συγγραφείς μόλις και μετά βίας μας ανέφεραν το όνομα. Τα ερείπια αφηγούνται την ιστορία τους. Όσο για τις πόλεις που μας είναι καλύτερα γνωστές, είναι σπάνιο η θέση τους να μην είναι αβέβαιη· είναι σημαντικό να την προσδιορίσουμε. Τέλος, η μελέτη των αιτωλικών ερειπίων, η οποία έχει γίνει ακόμη πολύ ατελώς, είναι το φυσικό και απαραίτητο συμπλήρωμα της ιστορίας των Αιτωλών. Παρέχει τα τελευταία χαρακτηριστικά σε εκείνους που θέλουν να ανασυνθέσουν τη φυσιογνωμία ενός δυναμικού λαού, ο οποίος κατέκτησε μια ξεχωριστή θέση στα ελληνικά χρονικά.

I. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑ.

Αγραΐδα, Απεραντία, Ευρυτανία.

Η Αιτωλία διαιρούνταν σε δύο περιοχές²⁷: την *Αρχαία Αιτωλία*, δηλαδή την Αιτωλία των ηρωικών χρόνων, που περιλάμβανε την ακτή από τον Αχελώο έως την Καλυδώννα, τις δύο πλαγιές του Ζυγού και την πεδιάδα που εκτείνεται στα νότια της λίμνης Τριχωνίδας· και την *Επίκτητο Αιτωλία*, ή αποκτηθείσα, ονομασμένη έτσι επειδή ενώθηκε μόνο αργότερα με την Αρχαία Αιτωλία, το πραγματικό λίκνο του αιτωλικού λαού.

Είχε ως σύνορα, στα δυτικά, την αριστερή όχθη του άνω Αχελώου και το τμήμα που περιλαμβάνεται μεταξύ της δεξιάς του όχθης και του Ινάχου· στα βόρεια, τη Δολοπία και τον Τυμφρηστό· στα ανατολικά, τα βουνά Οξιά και Χιώννα, που τη χώριζαν από τη Δωρίδα· στα νότια, μια ακανόνιστη γραμμή η οποία, ακολουθώντας τα βόρεια σύνορα της Οζολίας Λοκρίδας, τον Κορινθιακό κόλπο προς τη Ναύπακτο και την αριστερή όχθη του Ευήνου, αφού περιέκλειε την περιοχή της Καλυδώννας, διέσχιζε αυτό το ποτάμι στα βόρεια της λίμνης Τριχωνίδας, το ακολουθούσε πλάι και επανενωνόταν με τον Αχελώο πάνω από τον Στράτο. Η Επίκτητος Αιτωλία κατοικούνταν από πέντε φυλές: τους *Αγραίους*, τους *Απεραντούς*, τους *Ευρυτάνες*, τους *Οφιονείς* και τους *Αποδοτούς*.

Σύμφωνα με τον Στράβωνα, θα έπρεπε να αναζητήσουμε την πρώτη από τις πέντε φυλές, εκείνη των Αγραίων, στις δύο όχθες του Αχελώου. «Οι Αιτωλοί», λέει, «και οι Ακαρνάνες είναι ομόμοροι· έχουν ως κοινό σύνορο τον Αχελώο, ο οποίος, βγαίνοντας από την Πίνδο και κυλώντας από τον βορρά προς τον νότο, διασχίζει τη χώρα των Αγραίων, αιτωλικής φυλής, και εκείνη των Αμφιλοχών»²⁸. Εντούτοις, ο Θουκυδίδης τοποθετεί προφανώς την Αγραΐδα στη δεξιά όχθη του ποταμού. Αρκεί να διαβάσει κανείς την πορεία που ο Σπαρτιάτης Ευρύλοχος επιχειρεί, το 426, μέσω της Ακαρνανίας, για να ενωθεί με τους Αμβρακιώτες κάτω από τα τείχη του Αμφιλοχικού

27 Στράβων, X, ii, 1.

28 Στο ίδιο έργο, 16.

Άργους²⁹: θα δει ότι αυτός ο αρχηγός, φτάνοντας στη Λιμναία, παραθαλάσσια πόλη της Αμφιλοχίας, στρίβει δεξιά για να αποφύγει τον δύσκολο δρόμο που ακολουθεί τη θάλασσα, ρίχνεται στη γειτονική Αγραΐδα, διασχίζει τον Θύαμο [προφανώς εννοεί τον Ίναχο/Βάλτο] και συναντά, στις Όλπες, τους Αμβρακιώτες.

Η Αγραΐδα φαίνεται επομένως ότι κατείχε ένα μέρος της κοιλάδας του Ίναχου (Bjakos) και της έντονης στροφής που σχηματίζει ο Αχελώος, από τη Σιβίστα έως την Πρεβέντζα. Οι Αγραίοι ήταν μία από τις πιο άγριες φυλές της Αιτωλίας, εφόσον ο Φίλιππος [Ε'] μπορούσε να πει στον Φλαμινίο ότι οι Αγραίοι δεν ήταν Έλληνες. Πριν από την τακτική οργάνωση της αιτωλικής συμπολιτείας, υπάκουαν σε έναν αρχηγό φυλής, τον οποίο ο Θουκυδίδης αποκαλεί βασιλιά. Οι Σπαρτιάτες του Ευρύλοχου και οι Αμβρακιώτες, ηττημένοι από τον Δημοσθένη, καταφεύγουν στον βασιλιά των Αγραίων, τον Σαλύνθιο.

Το μόνο χωριό της Αγραΐδας του οποίου το όνομα έφτασε μέχρι εμάς είναι η **Έφυρα**³⁰. Ήταν ίσως η χοντροκομμένη ακρόπολη της Μακρουάδας, η πιο σημαντική από όλες όσες συναντά κανείς στη χώρα των Αγραίων. Δεν μιλώ για αυτή τη φυλή παρά μόνο για την ιστορία. Η περιοχή που κατείχε και οι οχυρωμένες κωμοπόλεις της περιγράφηκαν με ακρίβεια σε μια πρόσφατη εργασία για την Ακαρνανία³¹. Ο συγγραφέας ασχολήθηκε με την Αγραΐδα επειδή επέκτεινε, μαζί με τον Στράβωνα, τα σύνορα της Ακαρνανίας μέχρι τον Αχελώο. Αν θέλει κανείς να πιέσει τα λόγια του Στράβωνα και να βρει μια λύση στη διαφωνία που επισημάναμε μεταξύ του Θουκυδίδα και εκείνου, πρέπει να μετακινήσει πέρα από τον Αχελώο την περιοχή των Αγραίων. Τότε όμως είναι αδύνατο να σημαδέψει κανείς τα σύνορα που χώριζαν την Αγραΐδα από την Απεραντία.

Στην αριστερή όχθη του Αχελώου βρισκόταν η **Απεραντία**, χωρισμένη από αυτό το ποτάμι από την Αμφιλοχία και την Αγραΐδα. Τρεις σύντομες αναφορές, σε αυτό ακριβώς περιορίζονται οι μαρτυρίες της ιστορίας για την Απεραντία. Το 191, ο Φίλιππος την κυρίευσε χάρη στη συμμαχία του με τη Ρώμη³². Το 189, κατά τη διάρκεια της ανακωχής που παραχωρήθηκε από τον Σκιπίωνα στους Αιτωλούς και τους αφήνει μερικούς μήνες ανάπαυλας, εκείνοι αποκαθιστούν τον σύμμαχό τους Αμύνανδρο στην Αθαμανία, από όπου ο Φίλιππος τον έχει διώξει και κατεβαίνουν στην Αμφιλοχία, την οποία ανακαταλαμβάνουν, περνούν στη συνέχεια στην Απεραντία, η οποία επιστρέφει στην Αιτωλική Συμπολιτεία χωρίς αντίσταση, και από την Απεραντία πηγαίνουν να κατακτήσουν τη Δολοπία³³. Το 169, με μια παράτολμη πορεία στην καρδιά του χειμώνα, ο Περσέας διασχίζει ολόκληρη την οροσειρά της Πίνδου και εμφανίζεται μπροστά στον Στράτο, τον οποίο οι Αιτωλοί έχουν υποσχεθεί να του παραδώσουν. Όμως ο Ποπίλιος τον έχει προλάβει και έχει εισέλθει στην πόλη. Εξαπατημένος από τους Ρωμαίους, ο Περσέας περνά τον Πετίταρο και στρατοπεδεύει πέντε μίλια από τον Στράτο· έπειτα, καθώς του λείπουν τα τρόφιμα και βρίσκεται πολύ κοντά στον εχθρό, μεταβαίνει στην Απεραντία, η οποία τον υποδέχεται με ενθουσιασμό³⁴.

29 Θουκυδίδης, III, cvi.

30 Στράβων, VIII, iii, 5.

31 Μελέτη του κ. Heuzey [Λεόν Εζέ], μέλους της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, για την Ακαρνανία.

32 Τίτος Λίβιος, XXXVI, xxxii.

33 Πολύβιος, XXII, viii, 4-6· Τίτος Λίβιος, XXXVIII, iii.

34 Τίτος Λίβιος, XLIII, xxii.

Ο Ληκ (Leake) και, ακολουθώντας τον, ο Κίπερτ (Kierpert) θεωρούν ότι ο Πετίταρος είναι ο Μπιάκος [Ιναχος] της Ακαρνανίας, ο οποίος χύνεται στον Αχελώο στο ύψος της Πρεβέντζας. Όμως η απόσταση από τον Στράτο έως τον Μπιάκο είναι μεγαλύτερη από δέκα μίλια, και επιπλέον πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο Περσέας δεν στρατοπεδεύει πάνω στον Πετίταρο, αλλά πέρα από αυτόν. Προσθέστε ότι ταυτίζοντας τον Μπιάκο με τον Πετίταρο του Τίτου Λίβιου, τοποθετείται η Απεραντία, εν μέρει ή εν όλω, πάνω στην περιοχή όπου είδαμε προηγουμένως ότι βρίσκεται η Αγραΐδα. Απομένει, επομένως, ο Πετίταρος να είναι ο Ζέρβας, ένα μικρό ποτάμι της Αιτωλίας το οποίο, έχοντας κατεβεί από το βουνό Κουτούπα και κυλώντας από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοδυτικά, χύνεται στον Αχελώο πάνω από τον Στράτο.

Αυτές οι πληροφορίες, αν και ανεπαρκείς, επιτρέπουν να προσδιοριστούν κατά προσέγγιση τα όρια της Απεραντίας. Στα δυτικά, αγγίζει τον Αχελώο, εφόσον ο Περσέας, μετά το πέρασμα του Πετίταρου, βρίσκεται στην Απεραντία· στα βόρεια, συνορεύει με τη Δολοπία. Πράγματι, από την Απεραντία είναι που οι Αιτωλοί, το 189, περνούν στη Δολοπία, η οποία υποτάσσεται. Στα ανατολικά, φαίνεται να είχε ως φυσικά σύνορα τις διακλαδώσεις του βουνού Κουτούπα και τον Μέγδοβα [Ταυρωπό]· στα νότια, επίσης τον Μέγδοβα, εκτός αν είχε επεκταθεί λίγο πέρα από αυτό το ποτάμι. Η Απεραντία περιλαμβάνει, επομένως, αυτή την ανώμαλη περιοχή, κομμένη προς όλες τις κατευθύνσεις από δασώδεις λόφους, την οποία ποτίζουν δύο ποτάμια που κατεβαίνουν από την Πίνδο, ο Αγραφιώτικος (Agrafiotico-Potamo) και ο Μέγδοβας. Ο Καμπύλος του Διοδώρου του Σικελιώτη³⁵, στον οποίο ο Κάσσανδρος σταματά το 314, όταν έρχεται να καθοδηγήσει με τις συμβουλές του το άσπονδο μίσος των Ακαρνανών εναντίον της Αιτωλίας, είναι χωρίς αμφιβολία ταυτόσημος με τον Μέγδοβα. Το ποτάμι δικαιολογεί αυτό το όνομα «Καμπύλος» (κυρτός, λυγισμένος) από τη στροφή (αγκώνα) που σχηματίζει πριν δεχθεί τον Αγραφιώτικο. Αφού κυλήσει για πολύ καιρό από τον βορρά προς τον νότο, στρίβει απότομα και κατευθύνεται από την ανατολή προς τη δύση.

Όταν εξερευνά κανείς την Απεραντία, συναντά πέντε οχυρά ή οχυρωμένες κωμοπόλεις, τοποθετημένες πάνω σε μια ελικοειδή γραμμή που πηγαίνει από τον Αγραφιώτικο στον Αχελώο. Αυτή η γραμμή άμυνας φύλαγε τα σύνορα της Απεραντίας από τις επιδρομές των Δολόπων· πέρα από αυτήν, αρχίζει η Δολοπία. Από τον Αγραφιώτικο έως τον Μέγδοβα δεν εντοπίζεται κανένα ερείπιο. Είναι πιθανό ότι από εκείνη την πλευρά οι υψηλές διακλαδώσεις της Πίνδου είχαν φανεί στους Απεραντούς ως επαρκές τείχος.

Το πρώτο από τα οχυρωμένα πολίσματα που προστάτευαν τα σύνορα των Απεραντών είναι το κάστρο της **Παλαιοκατούνας**. Μερικοί χοντροκομμένα πελεκημένοι λίθοι πάνω σε έναν λόφο στο μέσο των δασών, ιδού ό,τι απομένει από αυτό: επρόκειτο μάλλον για οχυρό παρά για κωμόπολη. Βαδίζοντας προς τα δυτικά, φτάνει κανείς στο κάστρο της **Βουλπής** (Voulpi). Αυτό, καλύτερα διατηρημένο, στεφανώνει έναν λόφο μέτριου ύψους, στα νότια του φτωχικού χωριού της Βουλπής. Μπορεί κανείς να ακολουθήσει τη γραμμή των τειχών, τα οποία δεν παρουσιάζουν τίποτα το ενδιαφέρον εκτός από δύο τετράγωνους πύργους, τον έναν στα

35 Διόδωρος ο Σικελιώτης, XIX, lxxvii.

βορειοανατολικά και τον άλλον στα νοτιοανατολικά· από τον έναν απομένουν ακόμη έξι δόμοι (σειρές πετρών), ενώ ο άλλος δεν έχει πλέον παρά τρεις. Είναι χτισμένα, όπως και τα τείχη, κατά το ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Έξω από τα γκρεμισμένα τείχη και πάνω στην πλαγιά του λόφου, αναγνωρίζονται θεμέλια σπιτιών.

Σε απόσταση μερικών ωρών από τα ερείπια της Βουλπής, και πάνω στην ίδια γραμμή, βρίσκεται το κάστρο της **Βελάορας** (Velaora). Αυτό, για να πούμε την αλήθεια, δεν είναι παρά ένα φρούριο, χτισμένο πάνω σε έναν τραχύ βράχο, στο μέσο μιας άγονης και πετρώδους πεδιάδας. Αν, σε αυτές τις άγριες χώρες που είναι ξένες προς την οικοδομική τέχνη όπως και προς κάθε άλλη, η χοντροκομμένη εργασία αποτελούσε δείγμα αρχαιότητας, το φρούριο της Βελάορας θα ήταν ένα από τα αρχαιότερα της Ελλάδας. Τα τείχη στα ανατολικά και στα νοτιοανατολικά, τα μόνα διατηρημένα, αναπτύσσονται πάνω σε μια σχεδόν ευθεία γραμμή χωρίς πύργους ή προεξοχές. Είναι σχηματισμένα από ακατέργαστες πέτρες και ανήκουν στο πιο ακανόνιστο κυκλώπειο σύστημα. Το τείχος, με πάχος 2,80 μ., υψώνεται ακόμη στο ύψος πέντε δόμων. Στα νότια, δεν χρειάστηκαν τείχη· ο απότομος βράχος, αφού σχηματίσει οχυρώματα που κλιμακώνονται σαν βαθμίδες, πέφτει κάθετα σε μια πεδιάδα στο βάθος της οποίας διακρίνεται ο Αχελώος και τα βουνά του Βάλτου. Για να προστεθεί ακόμη περισσότερη δύναμη σε αυτό το φυσικό τείχος, οι σχισμές του βράχου έχουν φραχθεί με ακρίβεια.

Το οχυρό αυτό είναι τοποθετημένο στα βόρεια της Βελάορας. Στα νότια του χωριού και σε μικρή απόσταση από το πρώτο, οι κάτοικοι δείχνουν ένα άλλο, χτισμένο μέσα στην πεδιάδα. Το πρώτο φαίνεται να υπήρξε καταφύγιο στους κακούς καιρούς, εν μέσω των πολέμων· το δεύτερο, αναμφίβολα, κατοικούνταν κατά τη διάρκεια της ειρήνης. Το τελευταίο αυτό, όσο μπορεί κανείς να κρίνει, ήταν το πιο σημαντικό από τα δύο. Δεν απομένουν σήμερα από αυτό παρά μόνο τα θεμέλια, και απόσταση με απόσταση ένας ή δύο δόμοι· βλέπει κανείς όμως ότι είχε κατασκευαστεί με φροντίδα. Πρέπει να ήταν σε κανονικό κυκλώπειο σύστημα.

Φτάνω στο πέμπτο και τελευταίο οχύρωμα που τερματίζει τη γραμμή άμυνας από την πλευρά της Δολοπίας και επιβλέπει μια γωνία του Αχελώου. Ο περίβολος, ο οποίος είναι μάλλον στενός, σχηματίζει ένα τετράπλευρο και μπορεί κανείς να τον αναγνωρίσει σε όλη του την έκταση. Οι πλευρές στα βόρεια και στα νότια είναι γκρεμισμένες· τα τείχη στα ανατολικά και στα δυτικά διατηρούνται, τουλάχιστον εν μέρει, και παρουσιάζουν ένα όμορφο δείγμα κανονικού κυκλώπειου συστήματος. Στο ανατολικό τείχος παρατηρεί κανείς έναν τετράγωνο πύργο, αλλά ελληνικής δομής (συσκευής). Τίποτα δεν αποδεικνύει εντούτοις ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη· μόνο που, καθώς αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά τμήματα στην άμυνα, είχαν καταφύγει για το χτίσιμό του σε μια δομή που θεωρούνταν πιο όμορφη και πιο στέρεη από την κυκλώπεια.

Όμως οι δύο σημαντικές πόλεις των Απεραντών βρίσκονται η μία πάνω και η άλλη κάτω από το **Μοναστήρι της Τατάρας**, η μία στο άνοιγμα και η άλλη σχεδόν στο βάθος της στενής γωνίας που σχηματίζει ο Αγραφιώτικος με τον Αχελώο. Η πρώτη είναι γνωστή στην περιοχή υπό το όνομα κάστρο της **Τζούκας** (Djouka)· καταλαμβάνει έναν λόφο τριγωνικής διαμόρφωσης. Το καλύτερα, και σχεδόν το μόνο διατηρημένο τμήμα είναι το ανατολικό τείχος. Στο άκρο όπου το τείχος αυτό ενώνεται με το νότιο τείχος, ανοίγεται η πύλη της πόλης που στέκει ακόμη όρθια. Δύο πύργοι σχηματίζουν

και προστατεύουν την πρόσβαση σε αυτήν, με ύψος 3,38 μ. και πλάτος, ο δεξιός 2,15 μ. και ο αριστερός 4,10 μ.· το άνοιγμα της πύλης είναι 2,60 μ. και το μήκος του οχυρωμένου περάσματος που οδηγεί στο εσωτερικό του περιβόλου είναι 8,75 μ. Η δομή του τείχους είναι σε σχεδόν κανονικό ελληνικό σύστημα, εκτός από τον αριστερό πύργο ο οποίος, με τους πελώριους λίθους του κάθε σχήματος και κάθε διάστασης, ανήκει στο κανονικό κυκλώπειο. Το τείχος, άλλοτε ερειπωμένο μέχρι τα θεμέλια, άλλοτε υψούμενο στο ύψος δύο ή τριών και, σε ένα σημείο, επτά δόμων, παρουσιάζει ακόμη ένα σύστημα οχύρωσης που δεν συναντάται στις άλλες πόλεις της Αιτωλίας. Πρόκειται για είδη τριγωνικών αντηρίδων ή προεξοχών (εμβόλων), σχεδιασμένων αναμφίβολα για να ποικίλλουν τα μέσα άμυνας. Το ανατολικό τείχος, σκαρφαλώνοντας λοιπόν με τους πύργους και τις αντηρίδες του την πλαγιά του λόφου, διακόπτεται εκεί όπου αρχίζουν οι απότομοι βράχοι με τους οποίους στεφανώνεται ο λόφος. Η κορυφή αυτού του λόφου, του οποίου οι πλαγιές στα βόρεια πέφτουν κάθετα μέσα σε ένα βαθύ και καταπράσινο φαράγγι, αποτελούσε την ακρόπολη του κάστρου. Διατηρεί ακόμη ίχνη που αποδεικνύουν ότι κατά τον Μεσαίωνα είχαν κατανοήσει τη φυσική οχυρή θέση αυτού του μέρους και το είχαν επισκευάσει. Αυτές οι ανακατασκευές συνίστανται κυρίως σε δύο ημικυκλικά τείχη, κλιμακωτά σε βαθμίδες, τα οποία είχαν υψωθεί για να διαχωρίζουν την ακρόπολη από τον υπόλοιπο περίβολο. Οι κάτοικοι, οι οποίοι μέσα στα ερείπια των αρχαίων πόλεων αποκαλούν «ενετικό» καθετί που δεν είναι ελληνικό, αποδίδουν στους Ενετούς τις επισκευές του κάστρου της Τζούκας. Αυτές ανήκουν χωρίς αμφιβολία στους Δεσπότες της Ηπείρου ή στην οικογένεια των Τόκκο (Tocco).

Τα ερείπια της δεύτερης πόλης βρίσκονται σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Ήταν τοποθετημένη πάνω σε έναν λόφο ο οποίος, ως προς τη διαμόρφωσή του, θυμίζει εκείνον του κάστρου της Τζούκας, αλλά είναι ταυτόχρονα υψηλότερος και πλατύτερος. Ο περίβολος ανέβαινε τις πλαγιές του και στήριζε την κορυφή του τριγώνου του στους κάθετους βράχους με τους οποίους είναι στεφανωμένος ο λόφος. Το νότιο τείχος είναι το μόνο από το οποίο εντοπίζονται ίχνη. Κρίνοντας από τη συνέχεια των θεμελίων, η οποία διακόπτεται συχνά, και από μερικούς δόμους που κρύβονται μέσα στα χαμόκλαδα, το τείχος αυτό αναπτυσσόταν πάνω σε μια τεθλασμένη γραμμή και ανήκε στο ακανόνιστο ελληνικό σύστημα.

Η τοποθεσία είναι μία από τις πιο ισχυρές που μπορεί να δει κανείς. Οι Δεσπότες της Αιτωλίας το είχαν καταλάβει· επειδή όμως, κατά πάσα πιθανότητα, ο περίβολος είχε ήδη γκρεμιστεί και οι ίδιοι δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να τον αναστηλώσουν στην αρχική του έκταση, είχαν χτίσει έναν δεύτερο, εσωτερικό του παλιού, του οποίου τα ίχνη διακρίνονται στα βόρεια και στα νότια του λόφου. Από τρεις πλευρές η πόλη προστατευόταν από φυσικά φράγματα· είναι τοποθετημένη ακριβώς στο σημείο όπου ο Μέγδοβας και ο Αγραφιώτικος ενωμένοι πάνε να ενισχύσουν τον Αχελώο. Αν ο εχθρός ήθελε να της επιτεθεί από τον βορρά, έβρισκε στον δρόμο του το κάστρο της Τζούκας, το οποίο έπρεπε πρώτα να κυριεύσει. Αν κατάφερε να ξεπεράσει αυτό το εμπόδιο και να εισχωρήσει ανάμεσα στον Αγραφιώτικο και τον Αχελώο, είχε ακόμη να αντιμετωπίσει τα πάντα. Έπρεπε να βαδίσει μέσα σε έναν λαβύρινθο από δασώδεις λόφους, εύκολους στην άμυνα και ίσως καλά υπερασπισμένους, και, όταν έφτανε στον λόφο του κάστρου, έβρισκε τις πλαγιές του κομμένες κάθετα από παντού και προσβάσιμες μόνο από μια στενή κορυφογραμμή που τον συνδέει με τους διπλανούς λόφους. Είναι ένα ενδιαφέρον θέαμα να βλέπει κανείς από το ύψος των βράχων της

ακρόπολης τα τρία ποτάμια που πλέον σχηματίζουν ένα και μόνο, έπειτα, στα βόρεια, πέρα από τον λαβύρινθο των δασωδών λόφων, τις υψηλές διακλαδώσεις που η Πίνδος σπρώχνει προς τη Γρανίτσα και την Παλαιοκατούνα· τέλος, ακόμη πιο μακριά, τις λευκωπές κορυφές των Τζουμέρκων.

Ποια ήταν αυτή η πόλη; Ο Στέφανος ο Βυζάντιος ονομάζει στην Αιτωλία την **Περαντία**, η οποία φαίνεται να είναι μια σύντμηση της Απεραντίας και η οποία πρέπει να υπήρξε η πρωτεύουσα των Απεραντών. Τείνουμε να την αναγνωρίσουμε στα ερείπια που μόλις περιγράφηκαν. Στους πρόποδες του λόφου πάνω στον οποίο υψωνόταν, βρέθηκε ένας σημαντικός αριθμός ελληνικών τάφων, οι οποίοι όμως φαίνεται ότι δεν περιείχαν παρά μόνο δακρυδόχους (urnes lacrymatoires).

Θεωρώ καθήκον μου να τοποθετήσω ακόμη στην Απεραντία μερικά ερείπια που βρίσκονται από την άλλη πλευρά του Μέγδοβα, στην αριστερή όχθη, απέναντι από την πόλη της Απεραντίας. Τα βρίσκει κανείς πάνω στην πλαγιά ενός λόφου που δεσπόζει πάνω από τα διάσπαρτα σπίτια του χωριού **Άγιος Βασίλειος**. Πρόκειται για τετράγωνα θεμέλια, εκ των οποίων το ένα μαρτυρεί μια αξιοσημείωτη ελληνική δομή (συσκευή) και τα οποία φαίνεται ότι ανήκαν σε κάποιο δημόσιο κτίριο. Συνδέονταν με μια πόλη, κατεστραμμένη σήμερα, της οποίας τα ίχνη χάνονται στο μέσο των πυκνών θαμνώνων του λόφου. Αυτά τα ερείπια απέδωσαν μια επιγραφή, εντοιχισμένη τώρα σε ένα από τα αλώνια του χωριού. Η παράδοση θέλει να διαβάζεται σε αυτήν: «*Των δύο βασιλειῶν Θησαυρὸς ἀποκάτω ἀπ' αὐτὸν τὸν λίθον*». Προσθέτει ότι το κάστρο της Απεραντίας και το κάστρο του Αγίου Βασιλείου ήταν οι πρωτεύουσες δύο βασιλείων, αντιπάλων αρχικά, ενωμένων έπειτα, και των οποίων οι θησαυροί είχαν κρυφτεί στο ίδιο μέρος. Αποκρυπτογράφησα χωρίς δυσκολία πάνω στη σπασμένη πέτρα αυτές τις λέξεις σε χοντροκομμένους χαρακτήρες: «(ο δείνα, το όνομα λείπει) γιος του Σίμα· Θεόδοτος, γιος του Ριάοπα· Κριτόλαος, γιος του Αρδύμα.» Ήταν ίσως ένας κατάλογος Απεραντών αρχόντων (μαγιστράτων). Από αυτά τα ονόματα, δύο μόνο είναι ελληνικά· τα άλλα προδίδουν τη βάρβαρη καταγωγή τους. Η εξήγησή μου φάνηκε να βάζει σε σκέψεις τους χωρικούς· αμφιβάλλω αν τους έπεισε.

Τα σύνορα της Ευρυτανίας είναι εξίσου δύσκολο να προσδιοριστούν όσο και εκείνα της Απεραντίας. Το 426, οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου συμβουλεύουν τον Δημοσθένη να επιχειρήσει την κατάκτηση της Αιτωλίας· του χαράσσουν μάλιστα το σχέδιο εκστρατείας του. Θα επιτεθεί πρώτα στους Αποδοτούς, των οποίων η περιοχή συνορεύει με την Οζολία Λοκρίδα, έπειτα στους Οφιονείς και μετά στους Ευρυτάνες. Από την άλλη πλευρά, διαβάζουμε στον Στράβωνα ότι ο Εύηνος έχει τις πηγές του στους Βωμείς, οι οποίοι ανήκουν στη φυλή των Οφιονέων. Από τη συσχέτιση των δύο αποσπασμάτων φαίνεται να προκύπτει ότι η Ευρυτανία είχε ως όρια, στα βόρεια, τον Τυμφρηστό (Βελούχι)· στα δυτικά, τον Καμπύλο (Μέγδοβα) και τον Αχελώο· στα ανατολικά, τον Εύηνο· στα νότια, τη λίμνη Τριχωνίδα. Μπορεί κανείς να αποδώσει χωρίς φόβο στους Ευρυτάνες μια τόσο απέραντη περιοχή, εφόσον ο Θουκυδίδης μάς τους παρουσιάζει ως το μεγαλύτερο μέρος του αιτωλικού λαού³⁶. Το ίδιο το όνομά τους μαρτυρεί τη σημασία τους και την έκταση των συνόρων τους. Αναμφίβολα ο Τζέτζης³⁷, στα σχόλιά του στον Λυκόφρονα, το παράγει από τον Εύρυτο, βασιλιά της θεσσαλικής πόλης Οιχαλίας· φαίνεται όμως, σε αυτή την ετυμολογία, να υπακούει στην

36 Θουκυδίδης, III, xciv.

37 Τζέτζης, σχόλια στον Λυκόφρονα, στίχ. 799 και εξής.

τόσο ριζωμένη συνήθεια που ωθούσε τους αρχαίους να συνδέουν τα ονόματα των λαών με ήρωες. Ίσως πρέπει μάλλον να αναγνωρίσουμε στο *Εύρουτᾶνες* ένα παράγωγο του επιθέτου *εύρους* και να υποθέσουμε ότι οι Ευρυτάνες πήραν το όνομά τους από τις απέραντες περιοχές τους.

Περιέγραφα τη χώρα των Ευρυτάνων, την άγρια όψη της· τις υψηλές και γυμνές κορυφές που την γεμίζουν, και τον χαρακτήρα τον πιο γλυκό, τον πιο ανθρώπινο κατά κάποιον τρόπο, της κοιλάδας που εκτείνεται από τα βουνά Χελιδόνι και Καλιακούδα στο βουνό Βελούχι. Διαπλασμένοι στο μέσο αυτής της άγριας φύσης, οι Ευρυτάνες είχαν γίνει άγριοι σαν κι αυτήν. Είχαν τη φήμη ότι μιλούσαν μια γλώσσα ακατάληπτη (άγνωστότατοι δὲ γλῶσσάν εἰσι) και ότι τρέφονταν με ωμό κρέας (ὠμοφάγοι). Ο Θουκυδίδης, ο οποίος συγκέντρωσε αυτές τις αναφορές για τους Ευρυτάνες, τις δίνει μόνο ως φήμη· αποδεικνύουν τουλάχιστον ότι οι Ευρυτάνες ήταν η πιο βάρβαρη φυλή ολόκληρης της Αιτωλίας. Όταν το Αιτωλικό Κοινό οργανώθηκε τακτικά, πρέπει να συμμετείχαν σε όλες τις λεηλασίες· αλλά επίσης, στον πόλεμο, υπήρξαν οι καλύτεροι στρατιώτες, οι πιο ευκίνητοι, οι πιο ακούραστοι, οι πιο τρομεροί για τον εχθρό, οι πιο σκληροί.

Οι λεπτομέρειες μας λείπουν για τους Ευρυτάνες, όπως και για τους Απεραντούς. Ο Αριστοτέλης, στην *Ιθακησίων Πολιτεία* του, και ο Νίκανδρος, στην *Ιστορία της Αιτωλίας* του, μνημόνευαν στους Ευρυτάνες ένα μαντείο του Οδυσσέα. Πώς το όνομα και η λατρεία του Οδυσσέα είχαν διεισδύσει μέχρι αυτά τα βουνά; Γνωρίζουμε ότι ο ήρωας αυτός τιμούνταν στην Τράμπυα, στο βάθος της Ηπείρου· εκεί είναι που θα είχαν σταματήσει οι μακρινές του περιπλανήσεις· εκεί είναι που θα είχε συναντήσει τους ανθρώπους «που δεν γνωρίζουν τη θάλασσα και που δεν καρυκεύουν με αλάτι την τροφή τους». Αν οι Ευρυτάνες ήταν της ίδιας φυλής με τους Ηπειρώτες, Πελασγοί όπως κι εκείνοι, μιλώντας όπως κι εκείνοι μια γλώσσα ακατάληπτη για τους υπόλοιπους Έλληνες, η λατρεία του Οδυσσέα θα τους είχε ίσως έρθει από την Ήπειρο.

Τα ελάχιστα φρούρια που συναντά ο ταξιδιώτης στα βουνά της Ευρυτανίας μαρτυρούν ακόμη και σήμερα τη βαρβαρότητα των Ευρυτάνων. Πρόκειται αρχικά για το κάστρο του *Μπερίκου* (Bérikos), κοντά στο ομώνυμο χωριό, το οποίο ελέγχει το πέρασμα που οδηγεί από την περιοχή των λιμνών στο Καρπενήσι. Ο υψηλός λόφος, του οποίου στεφάνωνε την κορυφή, είναι προσβάσιμος μόνο από μια στενή κορυφογραμμή που τον συνδέει με τα βουνά. Αυτά τα ερείπια έχουν μικρό ενδιαφέρον. Πέτρες μακριές και πλακωτές, μόλις και μετά βίας χοντροπελεκημένες και συσσωρευμένες χωρίς τέχνη, σχηματίζουν τα τμήματα του τείχους που διακρίνονται ακόμη μέσα σε αυτόν τον θαμνώνα.

Είναι προς το μέσο της κοιλάδας του Καρπενησίου, κοντά στο χωριό *Κλαφί*, μια τοποθεσία όπου πρέπει ίσως να αναγνωρίσουμε εκείνη της αιτωλικής *Οιχαλίας*, την οποία ο Στράβων³⁸ τοποθετεί στη χώρα των Ευρυτάνων. Όμως τα ίδια τα ίχνη της Οιχαλίας έχουν σχεδόν εξαφανιστεί· οι κάτοικοι έσπασαν τις πέτρες του περιβόλου για να χτίσουν σπίτια ή μάντρες. Η Οιχαλία πρέπει να επιβίωσε τουλάχιστον μέχρι την εποχή των Αντωνίνων. Βρέθηκε εκεί ένα τμήμα χονδροειδούς μωσαϊκού και μια χάλκινη σφραγίδα με την επιγραφή «*Πολέμαρχος*» (Polémarchas), της οποίας οι χαρακτήρες ανήκουν στην ύστερη εποχή.

38 Στράβων, X, ii, 10.

Πολλές πόλεις, των οποίων συναντά κανείς τα ερείπια στα βόρεια της λίμνης Τριχωνίδας, ανήκαν, κατά πάσα πιθανότητα, στη φυλή των Ευρυτάνων. Είναι όμως πιστευτό ότι ανάγονται στην εποχή που οι Ευρυτάνες παραιτήθηκαν από την πρωτόγονη ανεξαρτησία τους, όταν συγκατατέθηκαν να συγχωνευθούν στο μεγάλο σώμα της Αιτωλικής Συμπολιτείας, όπου τα ονόματα των επιμέρους φυλών εξαφανίστηκαν μπροστά στο ήδη ένδοξο όνομα του Αιτωλού. Πριν από τη συγκρότηση της Αιτωλίας, οι Ευρυτάνες δεν κατοικούσαν παρά σε ανοχύρωτα πολίσματα, ενώ αυτές οι πόλεις διέθεταν στερεούς περιβόλους. Ανήκουν στη γενική ιστορία της Αιτωλίας· δεν ονομάζονται μάλιστα παρά μόνο σε εκείνη την παράτολμη εκστρατεία όπου ο Φίλιππος [Ε'], προελαύνοντας μέχρι τον Θέρμο, έπληξε την Αιτωλία στην καρδιά. Ολόκληρη η περιοχή των λιμνών συγκλονίστηκε από αυτό, και πρέπει να φυλάξουμε για ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο την περιγραφή των πολυάριθμων πόλεων που περιλάμβανε.

2. Αποδοτία, Οφιονία.

Η ιστορία των Οφιονέων και των Αποδοτών συγχέεται, όπως εκείνη των Αγραίων, των Απεραντών και των Ευρυτάνων, με τη γενική ιστορία του έθνους· προμήθευσαν στην αιτωλική υπόθεση στρατιώτες γενναίους αναμφίβολα, αλλά αφανούς δόξας· και η τραχύτητα της περιοχής τους, τα απροσπέλαστα βουνά τους, απομακρύνοντας από αυτούς τις επιχειρήσεις του εχθρού, τους στερούσαν παράλληλα και την επιφανή φήμη.

Εντούτοις, οι Αποδοτοί μάς είναι καλύτερα γνωστοί από τους Οφιονείς, χάρη στον Θουκυδίδη, ο οποίος μας διέσωσε γι' αυτούς μερικές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες. Βρισκόμαστε στο έτος 426. Ο Δημοσθένης αφέθηκε να πειστεί από τους Μεσσηνίους της Ναυπάκτου, φυσικούς εχθρούς των Αιτωλών, να επιτεθεί στην Επίκτητο Αιτωλία: στους Αποδοτούς πρώτα, έπειτα στους Οφιονείς και μετά στους Ευρυτάνες. Οι Μεσσήνιοι του παρουσιάζουν αυτές τις φυλές ως κατοίκους αμυντικά απροστάτευτων πολισμάτων, που βρίσκονται πολύ μακριά το ένα από το άλλο· δεν διαθέτουν παρά ελαφρύ οπλισμό, θα πιαστούν απροετοίμαστοι, και ο Δημοσθένης, υποστηριζόμενος από τους Οζόλες Λοκρούς, οι οποίοι γνωρίζουν την περιοχή και μάχονται με τα ίδια όπλα όπως οι Αιτωλοί, θα τους συντρίψει χωρίς κόπο.

Ο Δημοσθένης, γοητευμένος, έχει ήδη συλλάβει το πιο παράτολμο και λαμπρό σχέδιο· σκοπεύει να παρασύρει μαζί του τους υποταγμένους Αιτωλούς, να κατεβεί από το πέρασμα του Κυτινίου και να πλήξει τη Βοιωτία από τα νώτα. Δεν έχει εντούτοις μαζί του παρά μόνο Μεσσηνίους, Κεφαλλήνες, Ζακυνθίους και τριακόσιους Αθηναίους επιβάτες πλοίων· δεν πειράζει, δεν περιμένει καν τους Οζόλες Λοκρούς. Ξεκινώντας από το Οινεώνα της Λοκρίδας, μετά από μια νύχτα που πέρασε στο ιερό του Νεμείου Διός, εισέρχεται με την αυγή στην Αιτωλία, καταλαμβάνει την Ποτιδανία την πρώτη ημέρα, το Κροκύλειο τη δεύτερη, το Τείχιον την τρίτη, έπειτα σταματά και στέλνει τα λάφυρα στο Ευπάλιο της Λοκρίδας. Ήθελε να ολοκληρώσει αυτή την κατάκτηση, εκείνη της Αποδοτίας αναμφίβολα, να επιστρέψει στη Ναύπακτο και από εκεί να βαδίσει αργότερα κατά της Οφιονίας.

Οι Μεσσήνιοι του τόνισαν ότι οι επιτυχίες του έπρεπε να τον ενθαρρύνουν, ότι η υποταγή της Αιτωλίας ήταν ένα παιχνίδι και ότι έπρεπε να σπρώξει προς τα εμπρός. Ήδη όμως οι Αιτωλοί είχαν συγκεντρωθεί, και μάλιστα οι πιο απομακρυσμένες φυλές της Οφιονίας, οι Βωμείς και οι Καλλιείς, που κατοικούν προς τις περιοχές του Μαλιακού κόλπου, είχαν προστρέξει σε βοήθεια των Αποδοτών.

Ο Δημοσθένης κυριεύσε ακόμη το *Αιγίτιον*, σε μια υπερυψωμένη τοποθεσία, περίπου ογδόντα στάδια από τη θάλασσα. Όμως οι κάτοικοι, και οι Αιτωλοί που είχαν σπεύσει σε βοήθειά τους, κατέλαβαν τα υψώματα που δέσποζαν πάνω από την πόλη, εξάντλησαν τους Αθηναίους με τις ορμητικές τους επιθέσεις ακολουθούμενες από απότομες υποχωρήσεις και, όταν οι εχθροί τους εξάντλησαν τα βλήματα τους, ρίχτηκαν πάνω τους και τους κατέκλυσαν με βέλη. Οι Αθηναίοι θέλησαν να φύγουν· όμως οι Αιτωλοί, γρήγοροι σαν άγρια θηρία, τους προλάβαιναν στο τρέξιμο και τους κατέσφαζαν, ή ακόμα τους έσπρωχναν σε φαράγγια χωρίς διέξοδο. Παραπλανημένοι, οι δυστυχημένοι –ο μεγαλύτερος αριθμός των στρατιωτών του Δημοσθένη– είχαν καταφύγει σε ένα δάσος από το οποίο δεν μπορούσαν να βγουν, και οι Αιτωλοί έβαλαν φωτιά εκεί και τους έκαψαν. Πολύ λίγοι κατάφεραν να βρουν ξανά τον δρόμο για τη θάλασσα και τον Οινεώνα. Οι συμφορές τους είχαν αρχίσει με τον θάνατο του οδηγού τους. Ο Δημοσθένης, σε αυτή τη συμπλοκή, έχασε ένα μέρος των συμμαχικών στρατευμάτων, εκατόν είκοσι οπλίτες από τους καλύτερους του αθηναϊκού στρατού, και τον συνάδελφό του, τον στρατηγό Προκλή³⁹.

Η δραματική υπόθεση του Αιγιτίου αποτελεί το κύριο ενδιαφέρον αυτής της αφήγησης, στην οποία λυπάται κανείς που δεν βρίσκει για την πορεία του Δημοσθένη και για τη θέση των πόλεων που κατέλαβε λεπτομέρειες πιο εμπεριστατωμένες. Η εκστρατεία που ο Θουκυδίδης αφηγείται στρεφόταν κατά της Αποδοτίας, δηλαδή κατά ενός τμήματος της αιτωλικής επικράτειας που συνόρευε με την Οζολία Λοκρίδα. Πρόκειται αρχικά να προσδιοριστεί το σημείο εκκίνησης, ο Οινεών. Σύμφωνα με τον Ληκ (Leake), θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε την πόλη αυτή στα ελληνικά ερείπια που στεφανώνουν έναν υψηλό λόφο στα βορειοανατολικά του Ομέρ-Εφέντη, στην αριστερή όχθη του Μόρνου. Οι πόλεις της Οζολίας Λοκρίδας θα είχαν τότε παραταχθεί κατά μήκος της ακτής, ενώ οι αιτωλικές πόλεις θα ήταν πιο αποτραβηγμένες στο εσωτερικό· για παράδειγμα, φαντάζεται κανείς εύκολα την οροσειρά των βουνών Τρίκορφο και Βίγλα ως τη διαχωριστική γραμμή που τις χώριζε.

Ένα απόσπασμα του Θουκυδίδα φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεση του Ληκ και εκείνες που απορρέουν από αυτήν. Γιατί ο Δημοσθένης ήθελε, μετά την κατάκτηση της Αποδοτίας, να επιστρέψει στη Ναύπακτο για να βαδίσει εναντίον των Οφιονέων⁴⁰; Επειδή προφανώς του φαινόταν επικίνδυνο να επιχειρήσει στην καρδιά της Αιτωλίας το πέρασμα του Μόρνου, ο οποίος χώριζε αναμφίβολα τους Αποδοτούς από τους Οφιονείς· είναι δύσκολο να περάσει κανείς αυτό το ποτάμι, ακόμη και το καλοκαίρι, μόλις οι παραμικρές βροχές έρθουν να το φουσκώσουν. Αντίθετα, διασχίζοντας τον Μόρνο πιο κοντά στην εκβολή του, εκεί όπου κυλά μέσα σε μια κοίτη ταυτόχρονα πιο πλατιά και λιγότερο βαθιά, ο Δημοσθένης είχε το πλεονέκτημα να παρακάμψει ένα επικίνδυνο εμπόδιο και να έχει πίσω του, σε περίπτωση αποτυχίας, την επικράτεια ενός συμμάχου λαού.

39 Θουκυδίδης, III, xciv-xcviii

40 Στο ίδιο έργο, xcvi.

Ο Δημοσθένης βαδίζει προς τα βορειοανατολικά, και η πρώτη πόλη που καταλαμβάνει είναι η **Ποτιδανία**. Δεν εντοπίζεται πλέον η θέση της. Η Ποτιδανία ήταν εξάλλου λιγότερο πόλη και περισσότερο φρούριο (*castellum*)· έτσι την αποκαλεί ο Τίτος Λίβιος, ο οποίος τη δίνει ως γειτονική του Ευπαλίου. Το 207, κατά τον δεύτερο πόλεμο μεταξύ των Αιτωλών και της Μακεδονίας, ο Φίλιππος πραγματοποιεί μια ξαφνική απόβαση στην ακτή της Λοκρίδας, στην Ερυθρά, κοντά στο Ευπάλιο. Οι Αιτωλοί, λέει ο Τίτος Λίβιος, ήταν σε επιφυλακή· όλοι οι άνδρες που βρίσκονταν στην ύπαιθρο ή στα φρούρια κοντά στην Ποτιδανία και την Απολλωνία κατέφυγαν στα δάση και στα βουνά⁴¹. Αν το Ευπάλιο ήταν, όπως θέλει ο Ληκ (Leake), μια πόλη της ακτής, απέναντι από το νησί Τριζόνια, θα έπρεπε να αναζητήσουμε την Ποτιδανία, για παράδειγμα, στα περίχωρα του χωριού **Κουπλέους** [σημερινό Κλήμα Δωρίδος].

Συνεχίζοντας προς τα βορειοανατολικά, όπως φανταζόμαστε ότι έκανε ο Δημοσθένης, βρίσκουμε πάνω από το χωριό **Γουμέι** [σημερινά Θέρετρα] τα ερείπια μιας μικρής πόλης που αντιστοιχούν στο **Κροκύλειο** ή στο **Τείχιον**· δεν αξίζουν να περιγραφούν. Η δομή είναι από το πιο ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, αν μπορεί κανείς να του δώσει ακόμη το όνομα του ελληνικού. Πρόκειται για λίθους κάθε σχήματος και κάθε διάστασης, τοποθετημένους χωρίς την παραμικρή συμμετρία, αλλά εντούτοις με μια χοντροκομμένη τάξη από την οποία προκύπτει μια πραγματική σταθερότητα. Στα δυτικά και στο πιο υψηλό σημείο του περιβόλου, κείτονται στο μέσο των θαμνώνων λίθοι κανονικά πελεκημένοι, τους οποίους οι χωρικοί αποκαλούν **μάρμαρα**, και μερικοί από τους οποίους φέρουν κυμάτια (σκαλίσματα) εξαιρετικής απλότητας. Πρέπει ίσως να δούμε σε αυτούς τα υπολείμματα ενός ναού ή ενός παρεκκλησίου της πόλης. Η ίδια η πόλη ήταν από τις πιο μικρές, ένα οχυρωμένο πόλισμα και τίποτα περισσότερο· είχε θέα στα νοτιοανατολικά και στα νοτιοδυτικά προς τον Κορινθιακό κόλπο, από τα ακρωτήρια του Ρίου και του Αντιρρίου μέχρι το Αίγιο, στα ανατολικά προς τη γραμμή του Τρίκορφου και στα βορειοανατολικά προς τα χιόνια των Βαρδουσιών.

Ο Ληκ, ο οποίος εξέτασε τη τοποθεσία περνώντας, θέλει να αναγνωρίσει σε αυτήν το **Αιγίτιον**. Όμως, πρώτον, η υπόθεση αυτή τον αναγκάζει να στριμώξει σε έναν στενό χώρο πόλεις τις οποίες ο Θουκυδίδης μάς παρουσιάζει ως αρκετά απομακρυσμένες τη μία από την άλλη. Έπειτα, τα ερείπια του Γουμέι, αν και σε υψηλή τοποθεσία, δεν προστατεύονται από εκείνα τα απροσπέλαστα φαράγγια για τα οποία μιλά ο ιστορικός. Αναζητά κανείς μάταια σε αυτό το πετρώδες και άγονο έδαφος το δάσος όπου οι Αθηναίοι κάηκαν. Εκπλήσσεται κανείς που δεν βρήκαν εύκολα τον δρόμο τους, όταν είχαν μπροστά στα μάτια τους τον Κορινθιακό κόλπο· όταν, μόλις κατέβαιναν από τα υψώματα του Γουμέι, εισέρχονταν σε μια κοιλάδα που οδηγεί κατευθείαν στη θάλασσα. Φαίνεται ότι τα ερείπια του Γουμέι είναι μάλλον το Κροκύλειο και ότι πρέπει να αναζητήσουμε το Τείχιον στη γειτονιά του **Λυκοχωρίου**.

Τα ερείπια που συναντά κανείς σε ίση απόσταση από τα χωριά **Σεβέδικος** [σημερινή Συκέα] και **Στρούζα** [σημερινό Δροσάτο], φαίνεται να είναι το Αιγίτιον. Ασήμαντα κατάλοιπα ενός πολισματος του οποίου ο περίβολος ήταν σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, δεν αξίζουν παρά μια απλή μνεία· αναγνωρίζει κανείς όμως σε αυτά τα χαρακτηριστικά με τα οποία ο Θουκυδίδης σημαδεύει τη θέση του Αιγιτίου. Οι δύο βραχώδεις εξαιρέσεις που δεσπόζουν πάνω από την πόλη στα βόρεια και στα

41 Τίτος Λίβιος, XXVIII, viii.

βορειοανατολικά μπόρεσαν να καταληφθούν από τους Αιτωλούς για να παρενοχλούν από μακριά τον Δημοσθένη. Οι Αθηναίοι έπρεπε να διαφύγουν στα νοτιοδυτικά. Από εκείνη την πλευρά, λόφοι απότομοι, κλιμακωτοί σε παράλληλες ράμπες, κλείνουν τον ορίζοντα και σχηματίζουν απροσπέλαστα φαράγγια. Ακόμη και τα δάση του Θουκυδίδη καλύπτουν ακόμη τις γειτονικές πλαγιές· πρόκειται για δάση βελανιδιάς των οποίων τα δέντρα, μικρά αναμφίβολα αλλά πυκνά, μπορούσαν κάλλιστα να ανακόψουν τη φυγή του εχθρού. Δεν μπορεί κανείς να βγει από αυτό το ανώμαλο τμήμα χωρίς να γνωρίζει τα μονοπάτια που κυκλοφορούν στην πλαγιά των λόφων. Τέλος, τα ερείπια της Στρούζας ανταποκρίνονται καλύτερα από εκείνα του Γουμέι στην απόσταση που υποδεικνύει ο Θουκυδίδης. Η απομονωμένη, άγρια τοποθεσία, ήταν έξοχη για να καταφέρει ένα μάθημα σε εχθρούς υπερβολικά ριψοκίνδυνους⁴².

Είναι πιθανό, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν λόγοι για να το επιβεβαιώσουμε, ότι ο Μόρνος χώριζε την Αποδοτία από την Οφιονία. Βρίσκουμε άραγε στους ιστορικούς ή τους γεωγράφους το αρχαίο όνομα του Μόρνου; Ο Διονύσιος, ο γιος του Καλλιφώντος⁴³, περιγράφοντας την ακτή της Οζολίας Λοκρίδας, μας μιλά για ένα ποτάμι *Υλαιθο* (Hylæthus), το οποίο ερχόταν, λέγεται, από την Αιτωλία. Δεν μπόρεσε να ονομάσει παρά τον Μόρνο. Είναι επομένως μεταξύ του Ευήνου και του Υλαιθου που εκτεινόταν η χώρα των Οφιέων ή Οφιονέων, και οι φυλές των Βωμιέων και των Καλλιέων θα είχαν καταλάβει το ανατολικό της τμήμα μέχρι το βουνό Χιώννα, που τους χώριζε από τη Δωρίδα.

Οι πόλεις των Οφιονέων δεν ονομάζονται ούτε στη γεωγραφία ούτε στην ιστορία, και μόλις και μετά βίας εντοπίζει κανείς μερικά ίχνη τους στο έδαφος. Οι Οφιονείς φαίνεται να κατείχαν στα βόρεια του Μόρνου, από το Κόκκινο [ποτάμι] έως τον Φίδαρη, την ταραγμένη περιοχή των Κραβάρων· οι Βωμείς τότε θα είχαν κατοικήσει μεταξύ του Κόκκινου και του βουνού Βαρδούσια, και οι Καλλείς θα είχαν εγκατασταθεί στην κοιλάδα που χωρίζει τα Βαρδούσια από τη Χιώννα.

Τα πρώτα ερείπια της Οφιονίας βρίσκονται στα βορειοανατολικά του **Κουπάκι**, κοντά στο χωριό **Παλαιοκατούνα** [σημερινό Κροκύλειο Δωρίδος]. Κάτω από μια μεγαλοπρεπή συστάδα από πουρνάρια, από όπου ανακαλύπτει κανείς τα φαράγγια του Κουπάκι, τη μακριά γραμμή του Τρίκορφου και τον Βοϊδιά [Παναχαϊκό] του Μοριά, διασώζονται ακόμη τα κατάλοιπα ενός αρχαίου ναού. Τα πάντα το υποδηλώνουν, η τοποθεσία πρώτα, έπειτα όμορφες πελεκημένες πέτρες εκ των οποίων τρεις βρίσκονται ακόμη στη θέση τους· τέλος, λεπτομέρειες γλυπτικής πάνω σε διάσπαρτους λίθους, ένα ψάρι, ένα είδος ασπίδας, κοσμήματα χοντροκομμένα, αλλά σπάνια στην Αιτωλία. Πιο μακριά, στα βόρεια της Παλαιοκατούνας, εντοπίζονται τα ίχνη ενός ελληνικού τείχους. Εκεί αναμφίβολα, στους πρόποδες απότομων λόφων, απέναντι από τη χιονισμένη Χιώννα, υψωνόταν η μικρή πόλη από την οποία εξαρτιόταν ο ναός ή το παρεκκλήσιο.

Η δεύτερη πόλη της οποίας αναγνωρίζεται η θέση ήταν στα βόρεια της μεγάλης κωμόπολης της **Μεγάλης Λομποτινάς** [Ανω Χώρα], κοντά στο Μοναστήρι του **Αγίου Δημητρίου**. Δεν απομένει πλέον από αυτήν παρά ένα τμήμα τείχους, με ύψος τριών δόμων, περίπου από το ίδιο ακανόνιστο ελληνικό σύστημα όπως οι περίβολοι της

42 Σε απόσταση μίας ώρας από το Αιγίτιο, κοντά σε μια ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Βασιλείου, στην αριστερή όχθη του Μόρνου, υπάρχει επιγραφή. (Βλέπε παράρτημα, αρ. 2.)

43 Διονύσιος, στίχ. 65-68. Ο Μόρνος έχει τις πηγές του στην Οίτη και τα Βαρδούσια.

Καλυδώνας και της Πλευρώνας. Η τοποθεσία ήταν καλά επιλεγμένη. Ας φανταστεί κανείς ένα πραγματικό τσίρκο από γυμνά βουνά, των οποίων μερικά σπάνια έλατα ποικίλλουν τις γκριζες και σκισμένες πλαγιές: έπειτα στα βόρεια του τσίρκου, συνδεόμενη με ένα από τα βουνά που το σχηματίζουν, μια μακριά κορυφογραμμή όλη περιζωσμένη από βαθιά φαράγγια. Είναι πάνω σε αυτή την κορυφογραμμή, προστατευμένη μόνο στα προσβάσιμα σημεία, που η πόλη αναπτυσσόταν· είχε στηρίξει την ακρόπολή της στο βουνό, του οποίου η κορυφή είναι σαν μια προεξοχή. Οι μοναχοί βρίσκουν στα κτήματά τους σβησμένα νομίσματα και χοντροκομμένα κεραμικά. Ξέθαψαν μάλιστα μια επιτύμβια στήλη πάνω στην οποία διαβάζει κανείς, χαραγμένο με βαθιούς χαρακτήρες, το όνομα κάποιου Νικάνωρος, γιου του Πτολεμαίου⁴⁴.

Από τις άλλες πόλεις της Οφιονίας δεν εντοπίζονται πλέον παρά μόνο ένα ή δύο τμήματα τείχους στην **Αρτοτίβα**, στη δεξιά όχθη του Κακάβου, και μερικές ελληνικές πέτρες στην **Κλεπά**, στη δεξιά όχθη του Φίδαρη.

Στη λέξη «**Βωμοί**», διαβάζουμε στο λεξικό του Στεφάνου του Βυζαντίου: «**Βωμοί, λόφοι Αιτωλίας: οι οικούντες Βωμείς**». Ο Στέφανος ο Βυζάντιος δεν θέλησε να πει ότι η χώρα των Βωμιέων ήταν πιο ανώμαλη από την υπόλοιπη Αιτωλία, αλλά μόνο ότι οι λόφοι εκεί ονομάζονταν Βωμοί και ότι από αυτό το όνομα είχε προέλθει το όνομα της φυλής. Η εξήγηση του Στεφάνου του Βυζαντίου ελάχιστα μας διαφωτίζει· το πολύ-πολύ μας μαθαίνει έναν αιτωλικό όρο.

Όπως και να έχει, το Κόκκινο [ποτάμι], το οποίο κατά πάσα πιθανότητα χωρίζει τους Βωμείς από την κυρίως Οφιονία, είναι ένα μικρό ποτάμι με κοκκινωπά νερά που έχει τις πηγές του σε ένα από τα αντερείσματα των Βαρδουσιών. Πριν χυθεί στον Μόρνο, δέχεται τον χείμαρρο της Γρανίτσας. Δύο πόλεις, και ίσως τρεις, αναγνωρίζονται ακόμη στην επικράτεια των Βωμιέων.

Η πρώτη βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του χωριού **Δρεστένα** [σημερινά Θέρετρα Δωρίδος]: περιέκλειε αναμφίβολα στον περίβολό της έναν σχεδόν απομονωμένο λόφο, του οποίου οι νοτιοανατολικές και νοτιοδυτικές πλαγιές προστατεύονται από δύο χειμάρρους που χύνονται στο Κόκκινο ποτάμι. Το ίδιο το Κόκκινο ποτάμι εμφανίζεται στα νότια και χάνεται ανάμεσα σε υψηλούς λόφους. Στα ανατολικά ορθώνεται ο όγκος των Βαρδουσιών. Πρόκειται και πάλι για μία από τις πιο άγριες τοποθεσίες, από εκείνες που αγαπούσαν οι Αιτωλοί. Δεν απομένουν από την πόλη παρά μερικοί δόμοι κρυμμένοι στα χαμόκλαδα· όμως οι πλαγιές του λόφου είναι στρωμένες με θραύσματα χοντροκομμένων κεραμικών και κεραμιδιών. Τέλος, σε ένα γειτονικό ύψωμα βρίσκονται ακόμη πολλοί ελληνικοί τάφοι.

Η δεύτερη πόλη είναι καλύτερα διατηρημένη. Βρίσκεται πιο βαθιά στην κοιλάδα του Κόκκινου ποταμού, περίπου στα νοτιοδυτικά του χωριού **Κλήμα**. Στεφανώνει την κορυφή ενός υψηλού και απότομου λόφου, ο οποίος προς τα βόρεια συνδέεται με τον όγκο των Βαρδουσιών. Ακολουθεί κανείς ακόμη εν μέρει τη γραμμή του περιβόλου, του οποίου η δομή είναι τουλάχιστον εξίσου ακατέργαστη με εκείνη του κάστρου του Γουμεί. Η θέση αυτή, που αξίζει μάλλον το όνομα του φρουρίου παρά της πόλης, επιβλέπει και ελέγχει την κοιλάδα του Κόκκινου ποταμού.

44 Βλέπε στο παράρτημα, αρ. 3. Μετά το Νικάνωρ, έρχεται η λέξη Γαλατείας. Ποιο νόημα να αποδώσουμε...

Πρέπει άραγε να τοποθετήσουμε στη χώρα των Βωμιέων ή στην Οζολία Λοκρίδα το κάστρο του **Βελουχόβου** [σημερινό Κροκύλειο Φωκίδας]; Ονομάζουν έτσι μια σημαντική πόλη, καθισμένη στην κορυφή ενός υψηλού λόφου που τα Βαρδούσια απλώνουν προς τον Μόρνο. Ο περίβολος υπάρχει ακόμη σχεδόν σε όλη του την έκταση· στα νοτιοδυτικά το τείχος είναι σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, καλής εκτέλεσης και μεγάλης σταθερότητας· στα νοτιοανατολικά, ένα ολόκληρο τμήμα τείχους ύψους δύο ή τριών μέτρων είναι σε κανονικό κυκλώπειο σύστημα. Κατά τον Μεσαίωνα έχτισαν πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης. Πράγματι, η θέση της είναι από τις πιο ισχυρές. Στα βόρεια στηρίζεται στην οροσειρά των Βαρδουσιών· στα ανατολικά προστατεύεται από τον χείμαρρο του Βελουχιού και από τον Μόρνο, ο οποίος, στρίβοντας στα νότια, περνά μέσα από ένα στενό φαράγγι κάτω από ένα μονότοξο γεφύρι ριγμένο από τον έναν βράχο στον άλλον· στα δυτικά κυλά το Κόκκινο ποτάμι· φουσκωμένο από τον χείμαρρο της Γρανίτσας, πάει να χυθεί στον Μόρνο, στους πρόποδες ακριβώς των βράχων της αρχαίας πόλης. Έτσι, η πόλη αυτή δεσπόζει σε τρεις κοιλάδες: στις δύο κοιλάδες του Μόρνου και στην κοιλάδα του Κόκκινου ποταμού. Η Αιτωλία δεν έχει σχεδόν καμία άλλη θέση συγκρίσιμη με αυτήν, εκτός από εκείνη της Απεραντίας, στη συμβολή του Μέγδοβα, του Αγραφιώτικου και του Αχελώου.

Ο Ληκ (Leake) διεκδικεί το κάστρο του Βελουχόβου για την Οζολία Λοκρίδα και θέλει να αναγνωρίσει σε αυτό την πόλη *Υλη*. Οι λόγοι που προβάλλει προς υποστήριξη της υπόθεσής του φαίνονται περισσότερο αιχμηροί (εύλογοι) παρά δίκαιοι. Ας αφήσουμε τη δίκη που κάνει στο κείμενο του Θουκυδίδη, στο οποίο θέλει να υποκαταστήσει τη λέξη «*Υαίοι*» με τη λέξη «*Υλαίοι*»⁴⁵ βάσει της αυθεντίας του Στεφάνου του Βυζάντιου: «*Υλη*», λέει ο Στέφανος ο Βυζάντιος, «*πόλις Λοκρών Ὀζολῶν, ἔθνικόν Ὑλαίοι*». Ο ίδιος συγγραφέας αναλαμβάνει να δικαιώσει τον Θουκυδίδη δίνοντάς μας επίσης την *Υαία* και τους *Υαίους*, τους οποίους τοποθετεί επίσης στην Οζολία Λοκρίδα.

Όμως ο Ληκ ισχυρίζεται ότι το όνομα *Υλη* ταιριάζει καλά στην άγρια περιοχή στην οποία δεσπόζουν τα ερείπια του Βελουχόβου και ότι η περιοχή αυτή έπρεπε στο παρελθόν να μοιάζει περισσότερο με δάσος: πρόκειται για έναν συλλογισμό που μπορεί να εφαρμοστεί με την ίδια ακρίβεια και σε άλλες τοποθεσίες της Οζολίας Λοκρίδας. Προσθέτει: «*Η Υλη αντιστάθηκε στον Σπαρτιάτη Ευρύλοχο, μέχρι που εκείνος κατέλαβε ένα πόλισμα των Υλαίων, την Πόλι, και θεώρησε απαραίτητο να απαιτήσει ομήρους από αυτήν πριν ξεκινήσει την πορεία του στη Λοκρίδα. Η Υλη ήταν επομένως μια πόλη σημαντική και γειτονική ταυτόχρονα με την Άμφισσα και τη Φωκίδα*»⁴⁶.

Ας απαντήσουμε ότι είναι αδύνατο να συμπεράνουμε από το απόσπασμα του Θουκυδίδη τη θέση της *Υαίας*. Είναι μάλιστα πιθανό ότι ο Ευρύλοχος δεν θα έμπαινε στον κόπο να απαιτήσει ομήρους από την *Υαία* και να υποτάξει την Πόλι, αν αυτή δεν βρισκόταν στον δρόμο του: ο Unit [όμως] φαίνεται να κατευθύνθηκε από την Άμφισσα μέσω του περάσματος της Μυονίας για να φτάσει στην ακτή, και η *Υαία* έπρεπε να βρίσκεται μάλλον στα νότια παρά στα νοτιοδυτικά της Άμφισσας. Η συσχέτιση που ο Ληκ εγκαθιδρύει μεταξύ της *Υλης* και του *Υλαίθου* –του αρχαίου ονόματος του Μόρνου– είναι ευφυής, αλλά δεν μπορεί να εκληφθεί ως απόδειξη. Τι θα είναι λοιπόν

45 Θουκυδίδης, III, ci

46 Leake, Travels in Northern Greece, τόμ. II, σελ. 619.

το κάστρο του Βελουχόβου; Η τρίτη πόλη των Βωμιέων. Οι τρεις γύρω κοιλάδες ανήκουν στην Αιτωλία· αρκεί να το σκεφτεί κανείς για μια στιγμή για να καταλάβει ότι ποτέ οι Αιτωλοί δεν θα είχαν επιτρέψει στους Λοκρούς να εγκατασταθούν σε μια θέση από την οποία ο λαός αυτός θα τους κρατούσε συνεχώς σε έλεγχο.

Τρεις ανώνυμες πόλεις, ιδού τα μόνα ίχνη που ξαναβρίσκουμε από τους Βωμιείς. Δεν είναι γνωστό γιατί ο Ληκ υποθέτει μια πόλη με το όνομα Βωμοί στις πηγές του Ευήνου. Ούτε ο Στράβων, ούτε ο Θουκυδίδης, ούτε ο Στέφανος ο Βυζάντιος την ονόμασαν, και κοντά στις πηγές του Ευήνου ο οποίος, σύμφωνα με τον Στράβωνα⁴⁷, πηγάζει από τη χώρα των Βωμιέων, δεν φαίνεται να υπάρχει καμία αρχαία τοποθεσία.

Οι **Καλλιείς** κατείχαν την κοιλάδα που εκτείνεται μεταξύ των Βαρδουσιών και της Χιώνας· η πιο σημαντική από τις πόλεις τους έπρεπε μάλιστα να είναι τοποθετημένη στα βόρεια αυτών των δύο βουνών, διότι είναι κυρίως τους Καλλιείς που ο Θουκυδίδης τοποθετεί στη γειτονιά του Μαλιακού κόλπου⁴⁸. Η θέση του **Καλλίου** ή της **Καλλιπόλεως**, της πρωτεύουσας των Καλλιέων, προσδιορίζεται ακόμη καλύτερα από τον Τίτο Λίβιο και τον Αππιανό. Το 191 ο ύπατος Μάνιος Ακίλιος Γλαβρίων, ο οποίος μόλις είχε νικήσει τον Αντίοχο στις Θερμοπύλες και είχε καταλάβει την Ηράκλεια, ανέβηκε στην Όιτη και πρόσφερε στον Ηρακλή θυσίες στο μέρος που ονομάζεται **Πυρά**. Εκεί ήταν, σύμφωνα με την παράδοση, που η πυρά είχε καταναλώσει τα θνητά λείψανα του Θεού.

Ο Γλαβρίων ήθελε να βαδίσει εναντίον των Αιτωλών, συγκεντρωμένων στη Ναύπακτο, και είχε στείλει ως εμπροσθοφυλακή, για να καταλάβει τα επικίνδυνα περάσματα των βουνών, τέσσερις χιλιάδες στρατιώτες υπό τον Άππιο Κλαύδιο. Από την Όιτη μέχρι το βουνό Κόραξ [Βαρδούσια] τίποτα δεν ανέκοψε την πορεία του ρωμαϊκού στρατού. Φτάνοντας στον Κόρακα, ο Γλαβρίων τον διέσχισε κοντά στην Καλλιπόλη· βρήκε το βουνό αυτό, που είναι ένα από τα υψηλότερα της Ελλάδας, απότομο, απροσπέλαστο, κυρίως με στρατιώτες βαριά οπλισμένους και φορτωμένους με λάφυρα. Στριμωγμένοι πάνω σε έναν στενό δρόμο πολλοί άνδρες έπεσαν στο βάθος των φαραγγιών⁴⁹. Στη μαρτυρία του Τίτου Λίβιου και του Αππιανού, πρέπει να προστεθεί η λιγότερο ακριβής μαρτυρία του Πausανία· όταν προσεγγιστούν μαζί, διασαφηνίζονται και συμπληρώνονται. Ο Βρέννος έχει μόλις απωθηθεί από τους Αιτωλούς στο πέρασμα της Όιτης· πείθεται τότε ότι, αν μπορέσει να αναγκάσει τους Αιτωλούς να επιστρέψουν στην Αιτωλία, θα επικρατήσει πιο εύκολα στην υπόλοιπη Ελλάδα. Επιλέγει λοιπόν σαράντα χιλιάδες πεζούς και οκτακόσιους ιππείς, τους οποίους εμπιστεύεται στον Ορεστόριο και τον Κομβούτη· τους διατάζει να επιστρέψουν αρχικά στη Θεσσαλία μέσω των γεφυριών του Σπερχειού, και έπειτα να ριχτούν πάνω στην Αιτωλία. Εκείνοι υπάκουσαν, και το Κάλλιον έγινε το θέατρο όλων των βαρβαροτήτων που μπορεί να διαπράξει ένας βάρβαρος στρατός. Ο Βρέννος είχε διατάξει τους υπαρχηγούς του να κάνουν μια εικονική κίνηση στην αριστερή όχθη του Σπερχειού· την ανέβηκαν για κάποιο διάστημα, ξαναπέρασαν τον Σπερχειό στο σημείο όπου δέχεται τη Βίστριτζα [Inachus], κατέβηκαν την κοιλάδα της Βίστριτζας και έπεσαν πάνω στο άτυχο Κάλλιον⁵⁰.

47 Στράβων, X, ii, 5.

48 Θουκυδίδης, III, xcvi.

49 Τίτος Λίβιος, XXXVI, xxx· Αππιανός, Συριακά, XXI.

50 Πausανίας, X, xxii.

Ας αναγνωρίσουμε αρχικά στα Βαρδούσια τον **Κόρακα** του Στράβωνα και του Πολύβιου. Τα Βαρδούσια πράγματι απλώνουν τα τελευταία τους αντερείσματα μέχρι την Όιτη⁵¹. είναι πραγματικά το υψηλότερο βουνό της Ελλάδας [εννοεί της τότε ελεύθερης Ελλάδας], εφόσον υψώνεται στα 2.495 μέτρα, και μόνο η Χιώννα μετρά μερικά μέτρα περισσότερα⁵². Τέλος, ένας στρατός που κατέβαινε από την Όιτη για να βαδίσει προς τη Ναύπακτο το έβρισκε αναγκαστικά στον δρόμο του⁵³.

Αλλά σε ποιο σημείο το διέσχισε ο Γλαβρίων; Υπάρχουν μόνο δύο δρόμοι για να περάσει κανείς τα Βαρδούσια: ο πρώτος, στα ανατολικά του χωριού Μουσούνιτσα [σημερινός Αθανάσιος Διάκος], χαραγμένος ανάμεσα στην πιο υψηλή κορυφή του βουνού και μια κορυφή που μετρά περισσότερο από 2.300 μέτρα· ο δεύτερος, στα βόρεια του Βελουχόβου, εκεί όπου τα Βαρδούσια, καθώς χαμηλώνουν από τον βορρά προς τον νότο, δεν φτάνουν πλέον παρά τα 1.200 μέτρα. Ο Γλαβρίων πρέπει να πήρε τον πρώτο. Είναι ο μόνος που παρουσιάζει τις δυσκολίες για τις οποίες μιλούν ο Τίτος Λίβιος –σύμφωνα με τον Πολύβιο– και ο Αππιανός· είναι ο μόνος που περιβάλλεται από φαράγγια τόσο φρικτά, ώστε δεν τολμά κανείς να ρισκάρει σε αυτά όσο το χιόνι δεν έχει λιώσει. Από τα υψώματα του Κόρακα, ο Γλαβρίων κατέβηκε στην κοιλάδα του Κόκκινου ποταμού και από εκεί κατευθύνθηκε μέσω του Μόρνου στη Ναύπακτο. Αν είχε ακολουθήσει τον δεύτερο δρόμο, ο Αππιανός δεν θα μας έλεγε ότι πέρασε τον Κόρακα κοντά στην Καλλίπολη: πράγματι η Καλλίπολη ή το Κάλλιον έπρεπε να βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας των Βαρδουσιών και της Χιώννας. Αν την υποθέσουμε στο νότιο τμήμα της κοιλάδας (εκεί θα έπρεπε να την αναζητήσουμε, σε περίπτωση που ο Γλαβρίων είχε υπερβεί τον Κόρακα πάνω από το Βελούχοβο), δύσκολα θα καταλάβαινε κανείς ότι οι Γαλάτες, απωθημένοι πρόσφατα στο πέρασμα της Όιτης, θα είχαν διακινδυνεύσει στο επικίνδυνο στενό της κοιλάδας, ούτε ότι, έχοντας κατεβεί κατά μήκος της Βίστριτζας, θα είχαν πάει να αναζητήσουν τόσο μακριά τα αντίποινα. Ο ίδιος ο Γλαβρίων θα προτίμησε να τρέξει τους κινδύνους ενός δύσκολου δρόμου –εξερευνημένου εξάλλο από μια εμπροσθοφυλακή τεσσάρων χιλιάδων ανδρών– παρά να εκθέσει τον στρατό του σε ενέδρες και αιφνιδιασμούς.

Τα ερείπια της **Καστριώτισσας** (Kastriotitza), στα βορειοδυτικά της μεγάλης κωμόπολης του Μαυρολιθαρίου, ανταποκρίνονται απόλυτα στα συμπεράσματα που εξάγονται από τα κείμενα του Τίτου Λίβιου, του Αππιανού και του Πausανία, και κατά συνέπεια στη θέση του Καλλίου ή της Καλλιπόλεως. Ο περίβολος, μέτριας έκτασης και αναγνωρίσιμος ακόμη στα νότια, στα δυτικά και στα βόρεια, προστατευόταν από τετράγωνους πύργους και ήταν χτισμένος κατά το ακανόνιστο ελληνικό σύστημα της καλής εποχής, παρόμοιο με εκείνο που παρατηρεί κανείς στα τείχη της Χαλκίδας της Αιτωλίας.

Η τοποθεσία του Καλλίου είναι πιο ενδιαφέρουσα από τα ερείπιά του. Ύψώνεται πάνω σε μια ήπια πλαγιά που καταλήγει σε βαθιά φαράγγια και κλείνει μέσα στη γραμμή των χαλασμένων τειχών του το μικρό χωριό της Καστριώτισσας. Τοποθετημένο στην είσοδο της κοιλάδας των Βαρδουσιών και της Χιώννας, κοιτάζει στα ανατολικά

51 Στράβων, X, ii, 4.

52 Τίτος Λίβιος, Αππιανός, στα μέρη που αναφέρθηκαν.

53 Πολύβιος, XX.

και στα νοτιοδυτικά τα Βαρδούσια, των οποίων αγκαλιάζει σχεδόν ολόκληρη την οροσειρά με τις μεγαλειώδεις εξάρσεις της και τα επίμονα χιόνια της, την ώρα που στα νότια η Χιώνα ορθώνει πάνω από τους λόφους που την κρύβουν τα χιόνια και τα έλατα της πιο υψηλής κορυφής της.

Καθώς βυθίζεται κανείς στην κοιλάδα, βρίσκει, λίγο πριν το **Κονιάκο**, στη δεξιά όχθη του Μόρνου, άλλα ερείπια που οι κάτοικοι τα προσδιορίζουν με το κοινό όνομα **Παλαιόκαστρο**. Ας φανταστεί κανείς μια πραγματική βραχώδη βεράντα ή, αν θέλετε, μια φυσική πλατφόρμα υποστηριζόμενη από κάθετους βράχους. Έφερε ένα πόλισμα ακόμη μικρότερο από το Κάλλιον, προστατευμένο μόνο στα σημεία όπου ο βράχος έλειπε, από τείχη σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Δύο ή τρία τμήματα τείχους ακόμη στη θέση τους δείχνουν τη δύναμή του. Κατά τον Μεσαίωνα, η θέση φάνηκε τόσο ευνοϊκή ώστε ανακατασκεύασαν τον περίβολο, όπως και στο κάστρο του Βελουχόβου. Πράγματι, η μικρή πόλη, ήδη προστατευμένη από τους βράχους της βεράντας της, υψώνεται στην καρδιά μιας άγριας κοιλάδας, εύκολης στη διεκδίκηση, μέσα στην οποία κυλά ο Μόρνος.

Σπάνιες στην Αιτωλία, οι επιγραφές σε αυτές τις ερημικές περιοχές γίνονται ακόμη πιο σπάνιες. Βρήκα μόνο στο **Λευκαδίτι**, κοντά σε μια ερειπωμένη εκκλησία της Παναγίας, μια κομψά σκαλισμένη στήλη η οποία φέρει, πάνω σε μια ανάγλυφη λωρίδα, το όνομα *Τιμόλα* (Timola). Οι χαρακτήρες φαίνονται της ρωμαϊκής εποχής⁵⁴.

Μπορεί κανείς να πιστέψει ότι οι Αιτωλοί είχαν εντυπωσιαστεί από τη σημασία της κοιλάδας των Βαρδουσιών και της Χιώνας. Το Κάλλιον φυλάει την είσοδό της, το κάστρο του Κονιάκου το κέντρο της, και το κάστρο του Βελουχόβου την έξοδό της. Το κάστρο του Κονιάκου δεν μπορεί να είναι το Κάλλιον για τους λόγους που είδαμε· εξάλλου κοντά στην πόλη αυτή είναι αδύνατο να περάσει κανείς τα Βαρδούσια. Ας προσθέσουμε ότι, αν αναλογιστεί κανείς πόσο το κάστρο του Βελουχόβου συνδέεται με το αμυντικό σύστημα της κοιλάδας, θα πειστεί ακόμη περισσότερο ότι πρέπει να αφαιρεθεί από την Οζολία Λοκρίδα και να αποδοθεί στην Αιτωλία.

Η περιγραφή της Επικτήτου Αιτωλίας τελείωσε. Αν αυτή επιτρέπει να συμπληρώνουμε συχνά τη σιωπή της γεωγραφίας και της ιστορίας, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι υπάρχει κάποια μονοτονία σε αυτή τη διαδοχή ερειπίων χωρίς σημασία και ανώνυμων πόλεων. Λιγότερο ερημική από την Επίκτητο Αιτωλία, η **Αρχαία Αιτωλία** δεν στερείται πόλεων σημαντικών και γνωστών, είτε από την ιστορία των ηρωικών χρόνων είτε από τον αγώνα που έφερε αντιμέτωπους τον Φίλιππο και τους Αιτωλούς.

54 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 4.

II. ΑΡΧΑΙΑ ΑΙΤΩΛΙΑ.

1. Περιοχή των λιμνών.

Σύμφωνα με τον Στράβωνα, η ακτή από τον Αχελώο έως την Καλυδώνα και, στο εσωτερικό των εδαφών, οι γόνιμες πεδιάδες του Στράτου και του Τριχονίου σχημάτιζαν την Αρχαία Αιτωλία. Ο Στράτος, ο οποίος δεν ενώθηκε με την Αιτωλία παρά μόνο για ένα διάστημα και με δικαίωμα κατάκτησης, ανήκει στην Ακαρνανία· το **Τριχόνιον** υψωνόταν στην περιοχή των λιμνών. Γύρω από τις λίμνες συνωστίζονταν οι πιο σημαντικές και οι πιο πλούσιες πόλεις της Αιτωλίας, με εξαίρεση ίσως την Καλυδώνα. Προστατευμένες από τα βουνά τους και προσεγγισμένες κατά κάποιον τρόπο για μια κοινή ζωή πάνω σε μια ευνοημένη περιοχή, κοιτάζονταν μεταξύ τους, από το ύψος των λόφων που κατείχαν, με την ικανοποίηση της ευμάρειας και την ασφάλεια της δύναμης. Γι' αυτό και λυπάται κανείς έντονα, όταν τις επισκέπτεται κανείς, που είναι τόσο κακά πληροφορημένος από τους αρχαίους συγγραφείς και που βρίσκει τόσο λίγες από αυτές τις επιγραφές, οι οποίες αναπληρώνουν μερικές φορές με τόση επιτυχία τη σιωπή της ιστορίας. Οι περισσότερες δεν μας είναι γνωστές παρά μόνο από το σημαντικό απόσπασμα όπου ο Πολύβιος αφηγείται την εκστρατεία του Φιλίππου εναντίον του Θέρμου. Πρέπει να σταθμίσουμε όλες τις περιστάσεις του.

Το 218, οι μισοί από τους Αιτωλούς είχαν εισβάλει στη Θεσσαλία υπό την καθοδήγηση του Δωριμάχου. Οι Ακαρνανές πιέζουν τον Φίλιππο να αρπάξει την ευκαιρία και να καταφέρει ένα μεγάλο πλήγμα στην Αιτωλία. Ο Φίλιππος εισακούει τη γνώμη τους, εξοπλίζει τα στρατεύματά του ελαφρά, συγκεντρώνει οδηγούς, συλλέγει πληροφορίες για την περιοχή και τίθεται σε πορεία. Ξεκινώντας το βράδυ από τη Λιμναία, φτάνει, τη στιγμή που μόλις αρχίζει να χαράζει η ημέρα, στις όχθες του Αχελώου μεταξύ του Στράτου και της Κωνώπης· οι στρατιώτες του έχουν πάρει λίγη ξεκούραση κατά τη διάρκεια της νύχτας. Χωρίς να περιμένει, διασχίζει τον ποταμό· θέλει να βαδίσει προς τον Θέρμο, στον Θέρμο είναι που θα σταματήσει. Προελαύνει με ταχύτητα, λεηλατώντας παράλληλα την περιοχή, και αφήνει στα αριστερά του τον Στράτο, το Αγρίνιο και τη Θεστία· στα δεξιά του, την Κωνώπη, τη Λυσιμάχεια, το Τριχόνιον και το Φύταιον.

Φτάνει στην πόλη **Μέταπα**, η οποία είναι τοποθετημένη κοντά στη λίμνη Τριχωνίδα και ελέγχει τα στενά που εκτείνονται κατά μήκος των οχθών της· απέχει περίπου εξήντα στάδια από τον Θέρμο. Την βρίσκει εγκαταλελειμμένη από τους Αιτωλούς και αφήνει εκεί πεντακόσιους στρατιώτες, θέλοντας να την καταστήσει ένα φυλάκιο που θα επιβλέπει την είσοδο και θα εξασφάλιζε την έξοδο από τα στενά. Πράγματι, λέει ο Πολύβιος, οι όχθες της λίμνης [σε εκείνο το σημείο], ορεινές, τραχιές και κατάφυτες από δάση, δεν αφήνουν παρά ένα πέρασμα εντελώς στενό και δύσκολο. Αφού έλαβε αυτό το μέτρο, ο Φίλιππος παρατάσσει έτσι τα στρατεύματά του: επικεφαλής τους μισθοφόρους, έπειτα τους Ιλλυριούς, μετά τους πελταστές και τη φάλαγγα· στην οπισθοφυλακή τους Κρήτες· και διασχίζει τα στενά, ενώ στα δεξιά του οι Θράκες και το ελαφρύ πεζικό τον ακολουθούν έξω από τον δρόμο και μέσα από τα χωράφια. Τα αριστερά του προστατεύονταν από την ίδια τη λίμνη για σχεδόν τριάντα στάδια.

Βγαίνοντας από το στενό, ο βασιλιάς βρίσκει το πόλισμα **Παμφία**, όπου αφήνει επίσης μια φρουρά· βαδίζει στη συνέχεια προς τον Θέρμο από έναν δρόμο, ο οποίος είναι όχι μόνο ανηφορικός και τραχύς σε υπερβολικό βαθμό, αλλά επιπλέον περιβάλλεται από κάθε πλευρά από βαθιά φαράγγια: σε ορισμένα σημεία ήταν εντελώς στενός και επικίνδυνος· έπρεπε να ανηφορίσει κανείς έτσι για τριάντα στάδια. Ο Φίλιππος διανύει και αυτόν τον δρόμο σε λίγο χρόνο, επειδή οι Μακεδόνες βάδιζαν με ενέργεια, και φτάνει στον Θέρμο στο τέλος της ημέρας. Στρατοπεδεύει και αφήνει τον στρατό του να λεηλατήσει τα γειτονικά πολίσματα, την πεδιάδα του Θέρμου καθώς και τον ίδιο τον Θέρμο, του οποίου τα σπίτια ήταν όλα γεμάτα από πλούτη. Ο ίδιος ο ναός του Απόλλωνος δεν εξαιρείται· βάζουν φωτιά στις στοές και τις καταστρέφουν· γκρεμίζουν και σπάνε τα αγάλματα. Ο Θέρμος δεν προέβαλε άμυνα, επειδή δεν είχε δεχθεί ποτέ επίθεση και η ισχυρή του θέση φαινόταν να τον εξασφαλίζει από τις απόπειρες του εχθρού. Ο Φίλιππος μπόρεσε λοιπόν να εκδικηθεί ατιμώρητα για τη λεηλασία του ναού της Αρτέμιδος και να απαντήσει στις βεβηλώσεις με βεβηλώσεις.

Έπειτα, φορτωμένος με τα λάφυρα του Θέρμου, επέστρεψε από τον ίδιο δρόμο. Όταν εγκατέλειψε τα υψώματα, τρεις χιλιάδες Αιτωλοί, υπό την καθοδήγηση του Δωριμάχου του Τριχονιέως, ρίχτηκαν μέσα στον Θέρμο και επιτέθηκαν στους Μακεδόνες. Τους είχαν ήδη αποδιοργανώσει με την απροσδόκητη επίθεσή τους και τους πίεζαν με σθένος, όταν έπεσαν πάνω σε ένα απόσπασμα Ιλλυριών και πελταστών, τοποθετημένο σε ενέδρα για να τους υποδεχθεί. Περίπου τριακόσιοι σκοτώθηκαν ή πιάστηκαν αιχμάλωτοι· οι άλλοι τράπηκαν σε φυγή βιαστικά από τα μονοπάτια των βουνών. Η οπισθοφυλακή, η οποία είχε υποφέρει από την επίθεση των Αιτωλών, ανασυντάχθηκε, έκαψε το Πάμφιον, διέσχισε το στενό χωρίς να παρενοχληθεί εκ νέου και επανενώθηκε με το κυρίως σώμα στρατού. Ο Φίλιππος περίμενε κοντά στα Μέταπα. Την επόμενη μέρα ισοπέδωσε τα Μέταπα και πήγε να στρατοπεδεύσει κοντά στις **Άκρες**. Την μεθεπόμενη μέρα λεηλάτησε την περιοχή στον δρόμο του και σταμάτησε κοντά στην Κωνώπη· πέρασε σε αυτό το στρατόπεδο την ημέρα που ακολούθησε. Την πέμπτη ημέρα, ανέβηκε τον Αχελώο μέχρι το ύψος του Στράτου και πέρασε το ποτάμι⁵⁵.

Το 206, πιο εχθρικός παρά ποτέ απέναντι στους Αιτωλούς μετά τη συμμαχία τους με τη Ρώμη, ο Φίλιππος έπεσε για δεύτερη φορά πάνω στον Θέρμο, κατέστρεψε όλα τα έργα τέχνης που είχε σεβαστεί στην πρώτη του εκστρατεία και ρήμαξε αναμφίβολα τις πόλεις **Ελλόπιον** και **Φύταιον**⁵⁶.

Περνώ τώρα στην περιγραφή των ερειπίων. Θα αποδώσω το όνομά τους, καθ' οδόν, σε εκείνα που δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο καμίας αμφισβήτησης· θα περιμένω, για να επιβάλω ένα όνομα στα άλλα, μέχρι να συζητήσω το σύστημα του Ληκ (Leake) για την πορεία του Φιλίππου.

55 Πολύβιος, V, vii - xiv.

56 Στο ίδιο έργο, XI, vii, 1-4.

α. Αγρίνιο (Agrinium).

Στο ύψος του Στράτου, στην αριστερή όχθη του Άσπρου [Αχελώου], συναντά κανείς ερείπια γνωστά στην περιοχή υπό το όνομα κάστρο της **Σπολαίτας**: η Σπολαίτα είναι ένα χωριό τοποθετημένο στα βόρεια της αρχαίας πόλης. Η τελευταία αυτή ανέπτυξε τον περίβολό της πάνω στην πλατφόρμα ενός χαμηλού λόφου, του οποίου οι πλαγιές, γεμάτες στα βόρεια και στα δυτικά από κάθετους βράχους, παρουσίαζαν ένα πρώτο τείχος. Μπορεί κανείς ακόμη να ακολουθήσει τη γραμμή των τειχών σχεδόν σε όλη της την έκταση. Σχηματίζει ένα ακανόνιστο πεντάγωνο.

Το νότιο τείχος, το οποίο ανεβαίνει μια ήπια πλαγιά, προστατεύεται από δύο τετράγωνους πύργους (έξι μέτρα πρόσοψη) και άλλοτε υψώνεται στο ύψος δύο, τεσσάρων ή πέντε δόμων, άλλοτε είναι γκρεμισμένο μέχρι τα θεμέλια. Στα ανατολικά, το τείχος χαμηλώνει, έπειτα υψώνεται ξανά και αναπτύσσεται πάνω σε μια τεθλασμένη γραμμή την οποία προστατεύουν έξι πύργοι. Είναι το καλύτερα διατηρημένο και το πιο ενδιαφέρον ολόκληρου του περιβόλου· σε ένα σημείο μετρώνται μέχρι και εννέα δόμοι. Βρίσκει κανείς εκεί δύο πύλες, από τις οποίες δεν απομένει παρά το άνοιγμα. Δύο πύργοι, πολύ κοντά ο ένας στον άλλον, επιβλέπουν τις προσβάσεις της πρώτης· η δεύτερη είναι ανοιγμένη στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Ο εχθρός που θα ήθελε να την εκβιάσει θα είχε υποφέρει πολύ από την αντίσταση των κατοίκων που ήταν τοποθετημένοι στα τείχη της ανατολής και του βορρά και, υποθέτοντας ότι είχε φτάσει μέχρι την είσοδο, θα έπρεπε να εισχωρήσει σε έναν στενό διάδρομο, του οποίου η μία πλευρά σχηματίζεται από το ανατολικό τείχος και όπου μπορούσε να συντριβεί. Τα τείχη στα δυτικά και στα βόρεια, τα οποία δέσποζαν πάνω από φαράγγια ή κάθετους βράχους, είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου κατεστραμμένα. Η έκταση του περιβόλου είναι μέτρια. Ελέγχει μια μεγάλη πεδιάδα, της οποίας εκείνη του Στράτου δεν είναι παρά η συνέχεια και την οποία ο Άσπρος βρέχει στα βορειοδυτικά. Το τείχος, εξαιρετικά στέρεο, του οποίου το πάχος μετρά μέχρι και 3,15 μ., αποτελείται από κανονικούς δόμους, που σπάνια επικαλύπτουν ο ένας τον άλλον, με σχεδόν κάθετους αρμούς.

Το κάστρο της Σπολαίτας είναι το **Αγρίνιο**. Δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί την αναλογία που υποδεικνύει ο Ληκ μεταξύ των ονομάτων του Αγρινίου και της Θεστίας και εκείνων του Αγρίου και του Θεστίου, απογόνων, σύμφωνα με τον μύθο, των ηρώων Καλυδώνα και Πλευρώνα. Εγκαταλείποντας την ακτή και ανεβαίνοντας τον Αχελώο, ο Άγριος και ο Θέστιος θα είχαν έρθει να ιδρύσουν εγκαταστάσεις στην περιοχή των λιμνών. Εντυπωσιασμένος από μια άλλη αναλογία ίσως, εκείνη του Αγρινίου και των Αγραίων, ο Κίπερτ (Kierpert) μετακίνησε το Αγρίνιο στα βουνά, πολύ πέρα από τον Στράτο. Όμως είδαμε σε ποιο έδαφος ήταν εγκατεστημένοι οι Αγραίοι. Επιπλέον, ο Πολύβιος λέει ρητά: «Ο Φίλιππος αφήνει στα αριστερά τον Στράτο, το Αγρίνιο»⁵⁷.

Τα ερείπια του κάστρου της Σπολαίτας, τα πρώτα που συναντά κανείς μετά τον Στράτο, είναι επομένως εκείνα του Αγρινίου. Ένα απόσπασμα του Διοδώρου του Σικελιώτη επιβεβαιώνει αυτή την άποψη. Το 314, ο Κάσσανδρος, ο εχθρός των Αιτωλών, έρχεται να συμβουλευσει τους Ακαρνάνες να εγκαταλείψουν τα ανοχύρωτα πολίσματα ή τις κακά υπερασπισμένες πόλεις και να συγκεντρωθούν σε μερικές ισχυρές θέσεις. Οι Ακαρνάνες αποσύρονται πράγματι στον Στράτο, στο Αγρίνιο και

57 Πολύβιος, V, vii, 7.

στη Σαυρία⁵⁸. Το κάστρο της Σπολαίτας είχε υπέρ αυτού τη δύναμη του παχύ τείχους του και την εγγύτητα του Στράτου. Οι δύο πόλεις δεν χωρίζονται παρά μόνο από τον Αχελώο, τον οποίο διασχίζει κανείς από πέρασμα (πόρο) σε αυτό το ύψος, και οι Ακαρνάνες τις είχαν προφανώς επιλέξει για να υποστηρίξουν και να βοηθούν η μία την άλλη.

Ας σημειώσουμε αυτό το σημείο ως διευκρινισμένο στην σκοτεινή γεωγραφία της Αρχαίας Αιτωλίας. Το Αγρίνιο ανήκε τότε στους Ακαρνάνες, οι οποίοι, όντας σε διαρκή πόλεμο με τους Αιτωλούς, είχαν καταλάβει μερικές πόλεις στην αριστερή όχθη του Αχελώου. Όμως, όταν ο Κάσσανδρος έφυγε για τη Λευκάδα, τρεις χιλιάδες Αιτωλοί πήγαν να αποκλείσουν το Αγρίνιο, το ανάγκασαν να συνθηκολογήσει και, όταν οι Ακαρνάνες εκκένωσαν τη θέση, τους καταδίωξαν παρά τον δοσμένο λόγο και τους κατέσφαξαν με προδοσία.

β. Θεστία (Thestia).

Στην ίδια γραμμή με τα ερείπια της Σπολαίτας, βαδίζοντας προς τα ανατολικά, βρίσκει κανείς το κάστρο του **Μαυροβρού** [σημερινό Καστράκι / Παλαιοκάστρα]. Αυτό έπρεπε να αναπτύσσεται πάνω σε έναν λόφο ο οποίος, στα βόρεια, χαμηλώνει ανεπαίσθητα προς τον Πετίταρο (Ζέρβα), αλλά στα νότια πέφτει κάθετα στην πεδιάδα. Όταν αναλογίζεται κανείς τη θέση από αυτή την τελευταία πλευρά, βρίσκεται μπροστά σε ένα τείχος από βράχο σχεδόν κατακόρυφο, του οποίου η αναρρίχηση θα ήταν χωρίς αμφιβολία αδύνατη για ένα εχθρικό σώμα. Ο περίβολος, από τον οποίο δεν απομένουν παρά δύο τμήματα τείχους σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα κοντά στον Ζέρβα, φαίνεται ότι επισκευάστηκε κατά τον Μεσαίωνα.

Πρέπει να αναγνωρίσουμε την πόλη των Θεστιέων σε αυτή την αξιοσημείωτη θέση, συνδεδεμένη στα ανατολικά με το βουνό Κυνηγού, του οποίου αποτελεί ένα από τα τελευταία αντερείσματα, προστατευμένη στα νότια και στα δυτικά από απότομες πλαγιές και στα βόρεια από τον Ζέρβα. Ο Πολύβιος, ο οποίος είναι ο μόνος που τη μνημονεύει, δεν μας μαθαίνει ούτε το όνομα της πόλης, αλλά μόνο εκείνο του λαού. Είναι πιθανό ότι η πόλη ονομαζόταν Θεστία. Καθώς το κάστρο του Μαυροβρού είναι το πρώτο που συναντά κανείς μετά το κάστρο της Σπολαίτας, και καθώς ο Φίλιππος αφήνει στα δεξιά του [εννοεί στα αριστερά του, βάσει της πορείας] το Αγρίνιο και έπειτα τη Θεστία⁵⁹, με τον ίδιο τρόπο που είδαμε το Αγρίνιο στα πρώτα από αυτά τα ερείπια, οφείλαμε να δούμε τη Θεστία στα δεύτερα. Ο Ληκ (Leake) δεν επισκέφθηκε καμία από τις δύο τοποθεσίες.

Στα νοτιοανατολικά της Θεστίας, στην άκρη ενός μικρού ποταμού, της **Ερμίτσας**, η οποία, έχοντας κατεβεί από το βουνό Αραποκέφαλος, μεταφέρει τα νερά της στη λίμνη του Αγγελοκάστρου, διασώθηκε μια ενδιαφέρουσα επιγραφή. Η πέτρα πάνω στην οποία είναι χαραγμένη, χοντροκομμένη, σπασμένη σε ένα σημείο και φαγωμένη από τον χρόνο, είναι στραμμένη προς το ποτάμι και μετρά 1,75 μ. μήκος επί 1,35 μ. πλάτος. Η επιγραφή αποτελείται από δύο μέρη, το ένα με χαρακτήρες ύψους δέκα εκατοστών, χαραγμένους βαθιά και πολύ ευδιάκριτους, και το άλλο με γράμματα πολύ μικρότερα και μισοσβησμένα. Είναι ένα ορόσημο που χώριζε τις περιοχές δύο

58 Διοδ. Σικ. XIX, lxxviii.

59 Πολύβιος, V, vii, 7.

άγνωστων φυλών· λέει: «*Limit des Eitéens et des Eoitanes*» [Όρος Εϊτέων και Έοιτάνων]⁶⁰. Η συνέχεια, ακατάληπτη, περιείχε ίσως την προειδοποίηση να γίνει σεβαστό το ορόσημο και τα σύνορα που αυτό καθόριζε. Οι Εϊτείς και οι Εοιτάνοι ανήκαν χωρίς αμφιβολία στη μεγάλη φυλή των Ευρυτάνων, η οποία κατείχε όλη αυτή την ορεινή περιοχή. Έχουμε στην ίδια την ιστορία της Αιτωλίας ένα παράδειγμα αυτών των υποδιαίρεσεων των φυλών· οι Βωμείς και οι Καλλιείς μάς δίνονται από τον Θουκυδίδη ως εξαρτώμενοι από τη φυλή των Οφιονέων. Οι Εϊτείς και οι Εοιτάνοι δεν ονομάζονται στους αρχαίους συγγραφείς. Αν επιτρέπεται να διακινδυνεύσω μια εικασία γι' αυτούς, θα έλεγα ότι φαίνεται να κατείχαν το τμήμα της Ευρυτανίας που εκτεινόταν από τη δυτική πλευρά του Κουτούπα, του Κυνηγού και του Αραποκέφαλου μέχρι τον Αχελώο.

γ. Κωνώπη (Conopé).

Φτάνω στις πόλεις που ο Φίλιππος αφήνει στα δεξιά του κατά την πορεία του προς τον Θέρμο. Η πρώτη είναι η Κωνώπη, σε απόσταση είκοσι σταδίων από τον Αχελώο, κοντά στον ποταμό *Κύαθο*⁶¹. Υπάρχουν λίγες πόλεις στην Αιτωλία των οποίων η θέση να είναι τόσο καλά προσδιορισμένη. Κάτω από τον Στράτο, εφόσον ο Φίλιππος περνά τον Αχελώο μεταξύ του Στράτου και της Κωνώπης, δεν συναντά κανείς άλλο ποτάμι εκτός από το ρεύμα που μεταφέρει στον Αχελώο τα νερά των λιμνών του Βραχωρίου και του Αγγελοκάστρου. Πρέπει επομένως να αναγνωρίσουμε σε αυτό τον Κύαθο του Πολύβιου. Στην αριστερή όχθη του ρεύματος αυτού υπάρχουν βυζαντινά ερείπια και ελληνικά κατάλοιπα· ο Αχελώος κυλά πιο χαμηλά, σε μια απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων και μισού, η οποία ανταποκρίνεται περίπου στα είκοσι στάδια του Έλληνα ιστορικού. Εκεί βρισκόταν η Κωνώπη.

Η πόλη αυτή ονομάζεται αρκετές φορές στην ιστορία της Αιτωλίας· ήλεγχε ένα από τα περάσματα του Αχελώου το οποίο ο Φίλιππος, στην εκστρατεία που επιχείρησε, το 219, εναντίον της Κάτω Αιτωλίας, εξανάγκασε σε υποχώρηση παρά τις προσπάθειες του αιτωλικού ιππικού⁶². Ο Στράβων μας μαθαίνει ότι άλλαξε το όνομά της από Κωνώπη σε *Αρσινόη*. Ο Πολύβιος, άγνωστο γιατί, της δίνει άλλοτε το ένα από αυτά τα ονόματα και άλλοτε το άλλο· την αποκαλεί μάλιστα σε ένα σημείο *Αρσινοΐα*⁶³. «Δεν ήταν αρχικά», μας λέει ο Στράβων, «παρά ένα πόλισμα ονομαζόμενο Κωνώπη: η πόλη ιδρύθηκε από την Αρσινόη, σύζυγο και αδελφή του Πτολεμαίου Β'»⁶⁴.

Η Αρσινόη αυτή, κόρη του Πτολεμαίου Α' του Σωτήρος, πριν παντρευτεί τον αδελφό της Πτολεμαίο Β' τον Φιλάδελο, είχε παντρευτεί το 299 τον γέροντα βασιλιά της Θράκης Λυσίμαχο. Αν και η ιστορία δεν κάνει μνεία γι' αυτό, σχέσεις συμμαχίας και φιλίας πρέπει να είχαν εγκαθιδρυθεί μεταξύ των Αιτωλών και του Λυσιμάχου, όταν ο τελευταίος υποστήριξε, εναντίον ενός εχθρού των Αιτωλών, του Δημητρίου του

60 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 5.

61 Πολύβιος, IX, xlv, 1.

62 Πολύβιος, IV, lxiv, 5.

63 Στο ίδιο έργο, IX, xlv, 1· XXX, xiv, 5.

64 Στράβων, X, ii, 22.

Πολιορκητού, τον λυσσαλέο αγώνα που του απέφερε τη Μακεδονία. Η ίδρυση της Αρσινόης θα τοποθετούνταν επομένως μεταξύ του 297 και του 283. Ο Λυσιμάχος, ερωτευμένος με την Αρσινόη, ονόμασε από το όνομά της και άλλες πόλεις, πολύ πιο σημαντικές από την Κωνώπη, την Έφεσο για παράδειγμα.

Αργότερα, όταν η Ρώμη είχε ταπεινώσει την Αιτωλία, η Αρσινόη υπήρξε το θέατρο τραγικών γεγονότων. Μέσα στα τείχη της χύθηκε για πρώτη φορά αιτωλικό αίμα από Αιτωλούς και εκεί δόθηκε το σύνθημα των εμφυλίων πολέμων και των προγραφών που επιτάχυναν την καταστροφή της Αιτωλίας⁶⁵. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, η Κωνώπη άλλαξε όνομα για τρίτη φορά. Η αρχαία πόλη είχε χωρίς αμφιβολία καταστραφεί· η θέση όμως φάνηκε σημαντική στους Δεσπότες της Αιτωλίας [εννοεί της Ηπείρου], απογόνους εκείνου του Ισαακίου Αγγέλου, που ανέβηκε, το 1185, στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης από την επανάσταση που ανέτρεψε τον Ανδρόνικο. Επιβλέπει ένα από τα περάσματα του Αχελώου και επίσης ένα από τα στενά που οδηγούν από την Άνω στην Κάτω Αιτωλία. Ο Μιχαήλ Α΄ ή ο Μιχαήλ Β΄ την ξαναέχτισαν τον 13ο αιώνα: οι πρίγκιπες αυτοί ήταν Άγγελοι-Κομνηνοί: ονόμασαν τη νέα πόλη, όνομα που κράτησε, *Αγγελόκαστρο*. Ο Νικηφόρος τη έδωσε ως προίκα μαζί με άλλες πόλεις (1294) στην κόρη του Θαμάρ [Ithamar], η οποία παντρεύτηκε τον Φίλιππο της Ταραντίας [Φίλιππο του Τάραντα], γιο του Καρόλου Β΄, βασιλιά της Νεάπολης.

Δεν ξαναβρίσκει κανείς πλέον στο Αγγελόκαστρο παρά μόνο τα ερείπια της βυζαντινής πόλης. Είναι τοποθετημένα πάνω σε έναν λόφο απόκρημνο από όλες τις πλευρές, εκτός από εκείνη που κοιτάζει προς τον Κύαθο, και περιορίζονται σε μερικά τμήματα τείχους, σε έναν χαλασμένο πύργο και στα κατάλοιπα μιας εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Η Αρσινόη ή Κωνώπη φαίνεται ότι είχε περιλάβει στον περίβολό της μια πεδιάδα που εκτείνεται κάτω από τον λόφο· πάνω στον λόφο υψωνόταν αναμφίβολα η ακρόπολη. Όμως μια βάση ιωνικού κίονα, μέτρησης διαμέτρου, ιδού το μόνο κατάλοιπο που θυμίζει την αρχαία πόλη. Πρέπει να προσθέσουμε σε αυτό μια επιτύμβια επιγραφή, εντοιχισμένη σε μια ερειπωμένη εκκλησία του Αγγελοκάστρου. Διαβάζει κανείς εκεί δύο γυναικεία ονόματα και ένα ανδρικό, με χαρακτήρες αρκετά προσεγμένους: *Μοκράτεια, Ρυκλείδα, Δάμιππας*⁶⁶.

δ. Λυσιμάχεια (Lysimachie).

Μετά την Κωνώπη, έρχεται η Λυσιμάχεια. Για την πόλη αυτή, οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων είναι λίγες, αλλά ακριβείς, και αρκούν για να προσδιορίσουν τη θέση της. Ο Στράβων μας λέει ότι βρισκόταν κοντά στη λίμνη της Λυσιμάχειας, σε ίση απόσταση από την Πλευρώνα και την Αρσινόη⁶⁷. Το 191 ο Αντίοχος, διαβάζουμε στον Τίτο Λίβιο, αφού παρέστη σε μια συνέλευση στη Ναύπακτο, εγκαταλείπει την πόλη αυτή για να συναντήσει τα στρατεύματα που του έφταναν από τον Μαλιακό κόλπο· ακολουθεί τον δρόμο που οδηγεί στον Στράτο περνώντας από την Καλυδώνα και τη Λυσιμάχεια⁶⁸.

65 Πολύβιος, XXX, xiv, 5.

66 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 6.

67 Στράβων, X, ii, 22.

68 Τίτος Λίβιος, XXXVI, xi.

Ο δρόμος αυτός έπρεπε να διασχίζει τον Εύηνο, να βγαίνει στην πεδιάδα του Μεσολογίου, να υπερβαίνει τον Ζυγό, να κατηφορίζει στο χωριό **Παπαδάτες**, να στρίβει αριστερά ανάμεσα στον Ζυγό και τη λίμνη του Αγγελοκάστρου, και να βαδίζει παράλληλα με τον Αχελώο μέχρι τον Στράτο. Τα ερείπια των Παπαδατών ανταποκρίνονται στις υποδείξεις του Πολύβιου, του Στράβωνα και του Τίτου Λίβιου. Μόλις είδαμε ότι βρίσκονται πάνω στον μεγάλο δρόμο από τη Ναύπακτο προς τον Στράτο· απέχουν εξίσου από τα ερείπια της Κυρά-Ειρήνης (Νέας Πλευρώνας) και του Αγγελοκάστρου· τέλος, βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη μεγάλη λίμνη της Αιτωλίας.

Καθώς οι δύο λίμνες του Αγγελοκάστρου και του Βραχωρίου ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, ενωμένες στην αρχαιότητα, οι αρχαίοι ιστορικοί και γεωγράφοι δεν ονομάζουν σε αυτή την περιοχή παρά μία μόνο λίμνη, η οποία, σε διάφορες εποχές, έφερε διαφορετικά ονόματα. Ονομάστηκε αρχικά **Υρία**, και σχηματίστηκε, αν πιστέψουμε τον μύθο, από τα δάκρυα της Υρίας, μητέρας του Κύκνου, η οποία δεν μπορούσε να παρηγορηθεί για τον θάνατο και τη μεταμόρφωση του γιου της⁶⁹. Το όνομα **Υδρα**, που της δίνει ο Στράβων ως το αρχαιότερο από τα ονόματά της, φαίνεται να συγγέεται με εκείνο της Υρίας και να μην είναι παρά μια παραλλαγή του. Αργότερα, όταν ο Λυσιμάχος ίδρυσε τη Λυσιμάχεια ή περιέβαλε με τείχη το πόλισμα της Υρίας (πρόκειται για μια εύλογη εικασία του Ληκ), οι Αιτωλοί, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, σύνδεσαν με τη νέα πόλη και τη λίμνη το όνομα του συμμάχου και ευεργέτη τους. Τέλος, σε μια μεταγενέστερη εποχή, καθώς το Τριχόνιον είχε γίνει μία από τις πιο σημαντικές πόλεις της Αιτωλικής Συμπολιτείας, η λίμνη της Λυσιμάχειας ονομάστηκε **Τριχωνίς**: ο Πολύβιος δεν την ονομάζει ποτέ διαφορετικά⁷⁰.

Ας θεωρήσουμε λοιπόν τα ερείπια των Παπαδατών, τα πρώτα που συναντά κανείς μετά από εκείνα του Αγγελοκάστρου, ως την αρχαία Λυσιμάχεια. Η Λυσιμάχεια είχε ήδη καταστραφεί στην εποχή του Στράβωνα. Περιλάμβανε στον περίβολό της έναν σημαντικό λόφο, του οποίου οι απότομες πλαγιές πέφτουν στα νότια και στα δυτικά μέσα σε ένα βαθύ φαράγγι. Το βόρειο τείχος είναι το καλύτερα διατηρημένο· διακρίνονται ακόμη εκεί τέσσερις τετράγωνοι πύργοι, εκ των οποίων οι δύο είναι εντελώς ερειπωμένοι, ενώ οι άλλοι δύο υψώνονται στο ύψος, ο ένας έξι και ο άλλος τεσσάρων δόμων. Το δυτικό τείχος, του οποίου ξαναβρίσκει κανείς μόνο τα θεμέλια απόσταση με απόσταση προστατευμένο από ένα φαράγγι, φαίνεται να μην είχε εξοπλιστεί με πύργους και να είχε ανέβει τον λόφο σε τεθλασμένη γραμμή. Το νότιο τείχος δεν βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση από το δυτικό. Από την πλευρά της ανατολής, το τείχος, ενισχυμένο με πύργους εκ των οποίων ένας μόνο είναι αναγνωρίσιμος, υπέστη ανακατασκευές κατά τον Μεσαίωνα. Οι πύργοι του βορρά, το μόνο τμήμα που επιτρέπει να σχηματίσει κανείς μια ιδέα για τον περίβολο, είναι σε κανονικό ελληνικό σύστημα. Οι τάφοι της Λυσιμάχειας ήταν κοντά στη λίμνη· στην εκκλησία της **Ματαράγκας**, πάνω σε μια στήλη προερχόμενη από έναν από αυτούς τους τάφους, διαβάζει κανείς την ακόλουθη επιγραφή με χαρακτήρες λίγο αμελείς: «Χίδας, γιος του Χρίωνος»⁷¹.

69 Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, VII, στίχ. 371-382.

70 Πολύβιος, V, vii, 10· XI, vii, 1.

71 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 7.

ε. Τριχόνιον (Trichonium).

Όταν συνεχίζει κανείς να ακολουθεί τον δρόμο που περνά κοντά από τη λίμνη του Βραχωρίου, βρίσκει τα ερείπια της **Γαβαλούς**, ερείπια ασήμαντα που μόλις και μετά βίας αξίζουν να περιγραφούν. Ο περίβολος της αρχαίας πόλης, ο οποίος περιλάμβανε έναν επιμήκη και χαμηλό λόφο, στραμμένο όπως εκείνος των Παπαδατών προς τη λίμνη του Βραχωρίου, έχει ισοπεδωθεί εντελώς. Δεν διασώζεται πλέον από αυτόν παρά μια γραμμή θεμελίων, συχνά διακοπτόμενη ή θαμμένη στο έδαφος. Στο επάνω μέρος του λόφου, κοντά στην εκκλησία του χωριού, υπάρχει ένας σπόνδυλος δωρικού κίονα, από ένα μόνο κομμάτι, μάλλον μικρής διαμέτρου και μέτριας εκτέλεσης. Πρέπει να το επισημάνουμε: καθετί που μοιάζει με τέχνη είναι εξαιρετικά σπάνιο στην Αιτωλία.

Εκεί βρισκόταν το Τριχόνιον. Δεν μπορεί σχεδόν καθόλου να αμφιβάλλει κανείς γι' αυτό, εφόσον δεν συναντά άλλα ερείπια μεταξύ Παπαδατών και Γαβαλούς. Το Τριχόνιον ήταν μαζί με τον Στράτο μία από τις πρώτες πόλεις της αιτωλικής μεσογαίας· οι πλούσιες πεδιάδες που καλλιεργούσε ανάμεσα στον Ζυγό και τη λίμνη που πήρε το όνομά του, είναι ακόμη οι καλύτερες και οι πιο γόνιμες της περιοχής. Από το Τριχόνιον βγήκαν μερικοί από τους αρχηγούς με τη μεγαλύτερη επιρροή στην Αιτωλία: ο Δωρίμαχος, ο νικητής των Καφυών, ο ορμητικός στρατηγός, ο βεβηλωτής του ναού της Δωδώνης, ο αδίστακτος νομοθέτης μιας στιγμής κρίσης· ο Δικαίαρχος, ο κύριος δημιουργός της συμμαχίας μεταξύ των Αιτωλών και του Αντιόχου, καθώς και της ρήξης με τη Ρώμη· ο Αλέξανδρος, ο οποίος ρίχτηκε στην οπισθοφυλακή του Φιλίππου μετά την κατάληψη του Θέρμου, ο οποίος πολέμησε την κατάργηση των χρεών που ζητούσαν οι Αιτωλοί και που είχε αποφασιστεί από τον Δωρίμαχο και τον Σκόπα⁷². Δεν βρίσκει κανείς στη Γαβαλού καμία επιγραφή που να έρχεται να προστεθεί στις μαρτυρίες της ιστορίας.

στ. Φύταιον (Phytæum).

Η τελευταία πόλη που ο Φίλιππος αφήνει στα δεξιά του είναι το Φύταιον. Για να αναγνωρίσει κανείς τη θέση του, φαίνεται ότι δεν έχει παρά να ακολουθήσει τις όχθες της λίμνης. Το Φύταιον, ονομαζόμενο μετά από τρεις πόλεις που κοιτάζουν τη μεγάλη λίμνη της Αιτωλίας –Κωνώπη, Λυσιμάχεια, Τριχόνιον– πρέπει να βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση και σε παρόμοια τοποθεσία. Όταν έχει κανείς προσπεράσει τη Γαβαλού και το Μπουτίνο [σημερινό Τριχόνιον], φτάνει στο μικρό χωριό του **Παλαιοχωρίου**, κοντά στο οποίο διασώζονται ακόμη ενδιαφέροντα ελληνικά ερείπια. Ανήκουν σε έναν περίβολο που στεφάνωνε την αρκετά στενή πλατφόρμα ενός υψηλού λόφου, του οποίου οι πλαγιές, προς την κατεύθυνση των νοτιοανατολικών, είναι σχεδόν κατακόρυφες. Το βορειοδυτικό τείχος είναι το μόνο που διασώζεται: είναι σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, μεγάλης σταθερότητας. Αναγνωρίζω σε αυτή την τοποθεσία το αρχαίο **Φύταιον** (Phytæum), το οποίο ο Πολύβιος αναφέρει παροδικά και το οποίο ονομάζει ο Στέφανος ο Βυζάντιος. Ο Ληκ (Leake), ο οποίος δεν είχε τον χρόνο να εξερευνήσει τις όχθες της λίμνης του Βραχωρίου, θέλει χωρίς κανέναν λόγο να δει το Φύταιον στα ερείπια του Κουβέλου. Τα ερείπια του Παλαιοχωρίου, τα οποία αποτελούν μια τόσο προφανή συνέχεια των πόλεων που ο Φίλιππος άφησε στα δεξιά του, δεν επιτρέπουν αυτή την υπόθεση.

72 Οι νέες επιγραφές των Δελφών αποκάλυψαν και άλλους στρατηγούς καταγόμενους από το Τριχόνιον.

2. ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΚΑΙ ΣΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ.

α. Κάστρο του Καλουδίου.

Οι αβεβαιότητες και οι δυσκολίες αρχίζουν τώρα: πού να αναζητήσουμε τα Μέταπα, το Πάμφιον, τις Άκρες; Στις τοποθεσίες που τους αποδίδει ο Ληκ δεν ανακαλύπτει κανείς κανένα ερείπιο, κανένα ίχνος περιβόλου. Όταν όλες οι άλλες πόλεις της περιοχής των λιμνών έχουν αφήσει ίχνη περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά από την ύπαρξή τους, θα ήταν παράδοξο αυτές οι τρεις να έχουν κατά κάποιον τρόπο σβηστεί από το έδαφος.

Αλλά αν απομακρυνθεί κανείς από το βορειοδυτικό άκρο της μεγάλης λίμνης της Αιτωλίας –όπου ο Ληκ θέλει να υψώνονταν οι Άκρες, τα Μέταπα και το Πάμφιον– και περάσει στο αντίθετο άκρο, συναντά αμέσως σημαντικά ερείπια. Η διαδοχική περιγραφή τους, η αντιπαραβολή της άποψης του Ληκ με το κείμενο του Πολυβίου και την κατάσταση των τοποθεσιών, ιδού ίσως το πιο σίγουρο μέσο για να επιλυθεί ένα ζήτημα που δεν στερείται ενδιαφέροντος και το οποίο οι γεωγράφοι έχουν αμφισβητήσει.

Τα πρώτα ερείπια που βρίσκει κανείς στον δρόμο του συνεχίζοντας τον γύρο της λίμνης Τριχωνίδας, βρίσκονται στο κάτω μέρος του φτωχικού χωριού **Καλούδι**. Η πόλη ή μάλλον το οχυρωμένο πόλισμα που αντιπροσωπεύουν είχε περιβάλει με έναν περίβολο ένα ύψωμα γεμάτο βράχους μέσα σε μια στενή κοιλάδα. Φτάνει κανείς σε αυτό το πόλισμα μέσα από τα δάση: είναι αποτραβηγμένο στην άκρη και σαν κρυμμένο. Έχει μόνο μια μικρή θέα προς τη λίμνη Τριχωνίδα, από την οποία τη χωρίζει ένας λόφος και μια πεδιάδα. Αναγνωρίζει κανείς στο βορειοδυτικό τείχος, το μόνο που διασώζεται, τη δομή του περιβόλου. Είναι σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Οι πέτρες μοιάζουν με λίθους αποσπασμένους από το βουνό, χοντροκομμένους και αρμολογημένους με μια τέχνη εντελώς πρωτόγονη, η οποία επεδίωκε τη σταθερότητα χωρίς να είναι ικανή να της προσδώσει κομψότητα.

β. Κάστρο της Δερβέκιστας.

Πίσω από τα ερείπια του Καλουδίου βρίσκεται το κάστρο της **Δερβέκιστας** [σημερινή Ανάληψη]. Χαμένο στο μέσο των δασών, στεφανώνει έναν λόφο από όπου ανακαλύπτει κανείς στο βάθος τον Φίδαρη: πρόκειται για ένα φρούριο του Μεσαίωνα και το αναφέρουμε μόνο για την ιστορία.

γ. Κάστρο του Μωρόσκλαβου.

Η τοποθεσία του **Μωρόσκλαβου** [σημερινό Χαράστη], η οποία σκοπεύει κατά μήκος τη λίμνη Τριχωνίδα, είναι μια τοποθεσία αρχαία. Μερικά χοντροκομμένα θεμέλια πάνω σε έναν λόφο στο κάτω μέρος του χωριού του Μωρόσκλαβου και τα αιτωλικά νομίσματα που βρίσκονται εκεί θυμίζουν μόνο ότι μια πόλη ή ένα πόλισμα υπήρχε εκεί.

δ. Κάστρο του Πετροχωρίου.

Το κάστρο του **Πετροχωρίου**, χωρίς να είναι εξίσου ερειπωμένο, παρουσιάζει μικρό ενδιαφέρον. Αναγνωρίζει κανείς μόνο, κάτω από τις ανακατασκευές του Μεσαίωνα, τα θεμέλια του νοτιοδυτικού τείχους. Η τοποθεσία είναι γραφική και εξαιρετικά επιλεγμένη. Τα βουνά της Ναυπάκτου, ο σκοτεινός κώνος του Αραποκέφαλου, η οροσειρά του Ζυγού, η λίμνη Τριχωνίς –πάνω στην οποία δεσπόζει κανείς όπως και στο Μωρόσκλαβο– σχηματίζουν μια προοπτική όμορφη και ποικίλη. Ταυτόχρονα, λίγο πιο κάτω από το Πετροχώρι, αρχίζει η γραμμή των λόφων των οποίων οι απότομες πλαγιές πέφτουν στη λίμνη Τριχωνίδα. Το κάστρο του Πετροχωρίου, τοποθετημένο στην κορυφή ενός από αυτούς τους λόφους, προστάτευε τις προσβάσεις του και φύλαγε την είσοδο ενός επικίνδυνου στενού (περάσματος).

ε. Κάστρο του Κεφαλόβρυσου (Θέρμος).

Αν εγκατέλειπε κανείς τις όχθες της λίμνης για να διασχίσει τους χαμηλούς λόφους και τις στενές κοιλάδες που βρίσκονται στα ανατολικά του Πετροχωρίου, συναντούσε το κάστρο του **Κεφαλόβρυσου**. Η πόλη αυτή δεν είναι χτισμένη πάνω σε λόφο, όπως οι περισσότερες πόλεις της Αιτωλίας, αλλά σε πεδιάδα. Έχει το σχήμα ενός επιμήκους ορθογωνίου, σχεδόν κανονικού. Τρεις πλευρές του περιβόλου διασώζονται ακόμη και υψώνονται γενικά στο ύψος δύο ή τριών δόμων. Το ανατολικό τείχος, ακουμπισμένο σε πετρώδεις λόφους, είναι το μόνο κατεστραμμένο. Απόσταση με απόσταση, τα τείχη του νότου, της δύσης και του βορρά ενισχύονται από τετράγωνους πύργους, που απέχουν μεταξύ τους περίπου 42 μέτρα και παρουσιάζουν μια πρόσοψη 7 μέτρων. Αριθμούνται ακόμη δεκαπέντε από αυτούς, εκ των οποίων δύο είναι πολύ ερειπωμένοι.

Ένας κυκλικός πύργος σχηματίζει τη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου· προστατεύει, μαζί με έναν τετράγωνο πύργο, τη μόνη πύλη που ξαναβρίσκει κανείς και από την οποία δεν απομένει παρά το άνοιγμα. Το τείχος, με πάχος 2,53 μ., είναι κατασκευασμένο όπως τα οχυρώματα της Μεσσήνης· μακριοί λίθοι (διατόνοι), κάθετοι προς τις επιφάνειες του τείχους, σχηματίζουν διαμερίσματα που συγκρατούν τις πέτρες του γεμίσματος (έμπλεκτον) και διπλασιάζουν τη σταθερότητα του περιβόλου. Η δομή είναι ελληνική, οι δόμοι είναι κανονικοί, αλλά οι αρμοί παραμένουν λοξοί.

Το εσωτερικό του περιβόλου είναι σήμερα ένα όμορφο χωράφι με καλαμπόκι ποτιζόμενο από τρεχούμενα νερά. Βρίσκει κανείς εκεί κοντά στο νότιο τείχος θεμέλια του ίδιου ρυθμού με τον περίβολο: έχουν τη μορφή παραλληλογράμμου, με μήκος 125 μέτρα και πλάτος 12,85 μ. Υποστήριζαν ένα τείχος πάχους 1,22 μ. Ακουμπισμένα στη νότια γραμμή των θεμελίων είναι τα κατάλοιπα ενός οικοδομήματος που μετρούσε 12,90 μ. πρόσοψη επί 5,20 μ. πλευρά. Πρέπει να αναγνωρίσουμε σε αυτά τα θεμέλια την **αγορά** της αιτωλικής πόλης και, στα κατάλοιπα του οικοδομήματος, ίσως έναν μικρό ναό, ίσως ένα δημόσιο κτίριο. Η τοποθεσία του ναού φαίνεται να υποδεικνύεται από το ερειπωμένο ξωκλήσι της Αγίας Τριάδας (Hagia-Triadha), το οποίο αγγίζει το ανατολικό τείχος και κοντά στο οποίο βρίσκονται όμορφες πελεκημένες πέτρες, τρυπημένες με υποδοχές γομφώσεως (συνδέσμων).

Η τρίτη επιγραφή είναι χριστιανική: βρίσκεται πάνω σε μια μεγάλη τετράγωνη πέτρα, αρκετά φθαρμένη, απέναντι από την εκκλησία. Το σχήμα των χαρακτήρων, οι συντομογραφίες και τα συμπλέγματα των γραμμμάτων (λιγατούρες) υποδηλώνουν μια ύστερη εποχή. Είναι προς τιμήν του πιστού που αναστήλωσε με δικά του έξοδα τον σεβασμίο ναό του αρχαγγέλου Μιχαήλ· οι χριστιανοί, που μιλούν στην επιγραφή, εύχονται, όπως φαίνεται, στον γιο του αναστηλωτή της εκκλησίας, παντοτινή καλή φήμη και κάθε αγαθό⁷³.

Θεώρησα άσκοπο να παραθέσω την τέταρτη επιγραφή, χριστιανική επίσης: σε αυτήν περισσότερο μάντεψα παρά διάβασα, μέσα από ελάχιστες μόλις αναγνωρίσιμες λέξεις, ευσεβείς ευχές για έναν ευεργέτη της εκκλησίας, όπως και στην προηγούμενη επιγραφή.

Η εκκλησία του αρχαγγέλου Μιχαήλ είχε καταστραφεί εκ νέου: μια τελευταία επιγραφή, εντοιχισμένη στο τείχος, θυμίζει το όνομα και τα χριστιανικά αισθήματα εκείνου που την ξαναέχτισε έτσι όπως τη βλέπει κανείς τώρα: «*Επιθυμώντας να εξαλείψω το μιάσμα των σφαλμάτων μου, εγώ..... Κοσμάς, αναστήλωσα με μεγάλο ζήλο αυτόν τον οίκο εκ βάθρων, βοηθούμενος από τους θεούς αρχαγγέλους: εσείς λοιπόν που προστρέχετε εδώ..... επιθυμώντας τις χάρες του αρχηγού των ουράνιων στρατιών, ζητήστε πρώτα (για εσάς) την ειρήνη της καρδιάς και για εμένα τη σωτηρία της ψυχής⁷⁴.*» Σε αυτή την επιγραφή όχι μόνο τα γράμματα είναι περισσότερες από μία φορές συνδεδεμένα μεταξύ τους, αλλά επιπλέον τα ίδια γράμματα αντιπροσωπεύονται από διαφορετικούς χαρακτήρες, και πεζά γράμματα (μικρά) είναι αναμειγμένα με κεφαλαία.

στ. Κάστρο του Σοπονίκου.

Κατεβαίνοντας ξανά από τη Μόκιστα προς τη λίμνη Τριχωνίδα, βρίσκει κανείς, στο κάτω μέρος του χωριού **Σοπονίκο** [σημερινή Αγία Σοφία], τα ερείπια ενός μικρού πολισματος του οποίου τα τείχη, ενισχυμένα με πύργους, περιέκλειαν την κορυφή ενός λόφου, μέχρι το σημείο όπου, από μια απότομη πλαγιά, πέφτει στα νερά της λίμνης. Μπορεί κανείς να ακολουθήσει ακόμη σχεδόν όλη την έκτασή του: τα πιο ερειπωμένα τμήματα βρίσκονται στα βορειοανατολικά, στα νοτιοανατολικά και στα νοτιοδυτικά. Το υπόλοιπο του περιβάλλου είναι αρκετά καλά διατηρημένο και το ύψος του ποικίλλει από πέντε έως οκτώ δόμους. Η δομή είναι ανάλογη με εκείνη των ερειπίων του Κεφαλόβρουσου. Η θέση αυτού του πολισματος είναι σημαντική: φυλάει την έξοδο του στενού (περάσματος) του οποίου το κάστρο του Πετροχωρίου ελέγχει την είσοδο. Στα δυτικά πράγματι αρχίζει μια πεδιάδα η οποία, λίγο ευρύχωρη στην αρχή, διευρύνεται ξαφνικά μετά το Βραχώρι και εκτείνεται από το Αγγελόκαστρο μέχρι τον Στράτο.

73 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 9.

74 Στο ίδιο μέρος, αρ. 10.

ζ. Κάστρο του Κρουονέρου (Φίστυον / Phistyum).

Κοντά στο Σοπονικό, στο χωριό **Κρουονέρο**, διασώζονται ασήμαντα ίχνη μιας αιτωλικής πόλης. Μάταια εξερευνά κανείς προς όλες τις κατευθύνσεις τον πετρώδη λόφο πάνω στον οποίο υψωνόταν, καθώς δεν βρίσκει πλέον εκεί παρά ένα κομμάτι τείχους σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Αποζημιώνεται κανείς από μια περίεργη επιγραφή, εντοιχισμένη στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας και σχεδόν πλήρη. Να η μετάφρασή της:

«Αγαθή [Τύχη]

[Ο δείνα] από το Τριχόνιον [όντας στρατηγός], ο Νικολεύων, ο Νικιά[δης], ο Ξένων, Φιστυείς, [όντες άρχοντες] της πόλεως του Φιστύου, η Άλκηστις ούσα ιέρεια, ο Λύκος, γιος του Λυρίσβου, από την Αρσινόη, πούλησε στην Αφροδίτη Συρία Φιστυένια ένα παιδί αρσενικό, ονομαζόμενο Σγάρο, γεννημένο στον οίκο του, προκειμένου να του εξασφαλίσει την ελευθερία, αντί του τιμήματος τεσσάρων μυνων και τριάντα δραχμών. Εγγυήθηκε, σύμφωνα με τον νόμο, ο Λυκόφρων, γιος του Αγέτα, από το Βουκάτιον· μάρτυρες υπήρξαν ο Κρατιάδας, ο Ύβρίλαος από το Βουκάτιον, ο Αρίσταρχος, ο Στρατόλαος από το Βουκάτιον, ο Λύκων από τη Λαμία, ο Ξένων, ο Αγέσων από το Φίστυον: η πράξη της πώλησης είναι κατατεθειμένη στον Ξένωνα από το Φίστυον⁷⁵.»

Αν συγκρίνει κανείς αυτή την επιγραφή με τις ανάλογες επιγραφές του ναού των Δελφών, θα διαπιστώσει ότι δεν μας μαθαίνει τίποτα το νέο για τις εικονικές πωλήσεις δούλων (απελευθερώσεις μέσω ιεράς πράξης), στις οποίες ο Κούρτιος (Curtius) έβλεπε με το δίκιο του πραγματικές απελευθερώσεις. Οι πρόσφατες ανασκαφές των Δελφών, αυξάνοντας τον αριθμό αυτών των πράξεων, φέρνουν νέες αποδείξεις στην άποψη του Κούρτιου. Όμως η επιγραφή του Κρουονέρου είναι αξιοσημείωτη για άλλους λόγους: μας μαθαίνει ότι η **Συρία Αφροδίτη** λατρευόταν στην Αιτωλία.

Σε ποια εποχή η λατρεία αυτής της θεότητας διείσδυσε στα αιτωλικά βουνά; Χωρίς αμφιβολία όταν οι Αιτωλοί συμάχησαν με τον Αντίοχο· μαζί με τα ασιατικά στρατεύματα έφτασαν νέες ιδέες και νέοι θεοί. Από τότε που οι Αιτωλοί είχαν πλουτίσει από τον πόλεμο και είχαν ριχτεί στην πολυτέλεια και τις απολαύσεις, δεν μπορούσαν παρά να δεχθούν με προθυμία μια λατρεία τόσο σύμφωνη με τη χαλάρωση των ηθών τους. Η Αφροδίτη τότε πρέπει να υπήρξε το αντικείμενο τιμών τόσο παθιασμένων και αποκλειστικών, όσο εκείνες που σε άλλες πόλεις απευθύνονταν στους ξένους θεούς. Ο ναός της, όπως ο ναός του Σεράπιδος στη Χαιρώνεια, στην Τιθορέα και στην Κορώνεια, έγινε ένα κέντρο απελευθέρωσης δούλων· πρόκειται για ένα δέκατο κέντρο που πρέπει να προστεθεί σε εκείνα που απαριθμεί ο Κούρτιος, το οποίο μέχρι σήμερα είχε παραμείνει άγνωστο. Οι νέες επιγραφές των Δελφών περιέχουν τις πράξεις δύο απελευθερώσεων που έγιναν στους Δελφούς από Αιτωλούς· ίσως, όταν απέκτησαν στον τόπο τους ένα κέντρο απελευθερώσεων, τις πραγματοποιούσαν γενικά στον ναό της Αφροδίτης.

Εκτός από αυτό το τόσο ενδιαφέρον γεγονός, η επιγραφή του Κρουονέρου μάς δίνει ακόμη το όνομα δύο αιτωλικών πόλεων που είναι γνωστές μόνο από αυτήν, το **Βουκάτιον** και το **Φίστυον** (Phistyum). Προφανώς τα ερείπια του Κρουονέρου ταυτίζονται με το Φίστυον: η επιγραφή εντοιχίστηκε στην εκκλησία που υψώθηκε στη

75 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 11.

θέση του ναού, και η Αφροδίτη αποκαλείται εκεί *Αφροδίτη Φιστυενία*. Στις πρώτες γραμμές οι τοπικοί άρχοντες είναι οι άρχοντες του Φιστύου. Αν ήταν δυνατόν να διατηρεί κανείς αμφιβολίες πάνω σε αυτό το σημείο, αυτές θα αίρονταν από μια άλλη επιγραφή εντοιχισμένη στο τείχος της εκκλησίας· αν και δεν απομένουν από αυτήν παρά μερικά ακρωτηριασμένα κύρια ονόματα, διαβάζει κανείς ακόμη στη γενική πληθυντικού το όνομα των *Φιστυένων*. Πρόκειται επομένως για μια πόλη, την οποία οι αρχαίοι συγγραφείς αποσιώπησαν, της οποίας όμως το όνομα και η θέση αποκτώνται πλέον για τη γεωγραφία.

η. Κάστρο του Κουβέλου.

Στα νοτιοδυτικά του Κρουνέρου βρίσκονται τα σημαντικά ερείπια του **Κουβέλου**. Στεφανώνουν ένα από τα τελευταία αντερείσματα του βουνού Βιένα [Παναιτωλικού]: πρόκειται για έναν λόφο που χαμηλώνει απαλά προς τη λίμνη του Βραχωρίου. Όλη η γραμμή του περιβόλου διασώζεται λιγότερο ή περισσότερο καλά διατηρημένη, και υψώνεται γενικά στο ύψος δύο ή τριών δόμων· το νοτιοανατολικό τείχος είναι το μόνο εντελώς κατεστραμμένο. Σε αυτή την πόλη, το σύστημα άμυνας είναι αρκετά ποικίλο. Τα τείχη είναι ταυτόχρονα εξοπλισμένα με τετράγωνους πύργους και σπάνε με εσωτερικές προεξοχές (εσοχές). Όμως το πιο αξιοπεριεργό τμήμα της αρχαίας πόλης είναι αναμφισβήτητα μια οβάλ ακρόπολη που καταλαμβάνει στα βορειοανατολικά την κορυφή του λόφου. Από τη νότια πλευρά, διαχωριζόταν από την υπόλοιπη πόλη με ένα εσωτερικό τείχος, κατεστραμμένο σήμερα μέχρι τα θεμέλια. Στο σημείο όπου το τείχος αυτό συναντούσε το ανατολικό τείχος, βρίσκει κανείς έναν ημικυκλικό πύργο, του οποίου οι πλευρές εμπλέκονται στον περίβολο, προεξέχουν στο εσωτερικό της ακρόπολης· δεσπόζει και ελέγχει σε όλο το μήκος της τη γραμμή του ανατολικού τείχους. Ύψώνεται ακόμη στο ύψος είκοσι δόμων (σειρών πετρών)· πρέπει όμως να παρατηρηθεί ότι, αν και αυτοί οι δόμοι είναι σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα όπως και ο υπόλοιπος περίβολος, σχηματίζονται εντούτοις από μικρότερες πέτρες και μπαίνει κανείς στον πειρασμό να δει σε αυτόν ένα έργο που προστέθηκε μεταγενέστερα στην ακρόπολη για να αυξήσει τη δύναμή της. Ο πύργος είναι διάτρητος από τρία παράθυρα με λοξούς λαμπάδες (παραστάδες), διάταξη ανάλογη με εκείνη των δωρικών παραθύρων, και από δύο πύλες, εκ των οποίων η μία επικοινωνεί μέσω μιας ράμπας με την κάτω πόλη και η άλλη με την ακρόπολη. Κοντά στον πύργο, το τείχος μετρά εννέα δόμους και –κάτι που αξίζει να σημειωθεί– αυτό το τμήμα του τείχους, το οποίο παρουσιάζει αρχικά ένα αρκετά όμορφο δείγμα ακανόνιστου ελληνικού συστήματος, συνεχίζεται ξαφνικά και για κάποιο διάστημα σε κανονικό πολυγωνικό σύστημα. Έχουμε άραγε σε αυτό το τμήμα το μοναδικό κατάλοιπο ενός περιβόλου πολύ αρχαιότερου από εκείνον που μόλις περιγράψαμε, ή δεν πρέπει να δούμε σε αυτό παρά ένα καπρίτσιο των εργατών που έχτισαν το τείχος; Σε μια χώρα όπου η οικοδομική τέχνη δεν ήταν περισσότερο αναπτυγμένη από όλες τις άλλες, θα έμπαινε κανείς στον πειρασμό να σταθεί στη δεύτερη υπόθεση. Ας πούμε ακόμη, για να τελειώνουμε με αυτά τα ερείπια, ότι η ακρόπολη, από την πλευρά του βορρά, προστατευόταν από δύο κυκλικούς πύργους, των οποίων τα θεμέλια είναι ελληνικά, αλλά το υπόλοιπο τμήμα έχει ξαναχτιστεί κατά τον Μεσαίωνα.

Ενώ το Φίστυον φύλαγε το πέρασμα που οδηγεί μέσω των βουνών στο εσωτερικό της Αιτωλίας, το κάστρο του Κουβέλου επιβίβλεπε εκείνο που εκτείνεται κατά μήκος των οχθών της λίμνης. Έπαιξε τον ρόλο του στον πόλεμο της ανεξαρτησίας. Το 1822, οι Τούρκοι, ξεκινώντας από το Αγρίνιο υπό την καθοδήγηση του πασά Ομέρ Βρυώνη, ήθελαν να περάσουν στα Κράβαρα. Στο άκουσμα αυτής της είδησης, ο **Οδυσσέας [Ανδρούτσος]**, γιος του Ανδρίτσου, συγκέντρωσε τους καπεταναίους της περιοχής· κλείστηκαν μαζί με τον ατρόμητο αρχηγό τους στην ακρόπολη του Κουβέλου, μετέφεραν εκεί εφόδια και κατέλαβαν τις όχθες της λίμνης· η αποφασιστική τους στάση αποδιοργάνωσε τους Τούρκους, οι οποίοι υποχώρησαν και παραιτήθηκαν από το σχέδιό τους.

Φ. Κάστρο του Βλοχού (Θέρμος / Thermus).

Ένα από τα πιο εξέχοντα σημεία του πίνακα που ξετυλίγεται στα μάτια του ταξιδιώτη, όταν βγαίνει από το στενό της Κλεισούρας στην περιοχή των λιμνών, είναι, προς το βορειοδυτικό άκρο της λίμνης του Βραχωρίου, μια κορυφή με απότομες πλαγιές, αντέρεισμα αποσπασμένο από το βουνό Βιένα [Παναιτωλικό]. Καθώς το πλησιάζει κανείς, απομακρύνεται όλο και περισσότερο από το βουνό του οποίου φαινόταν αρχικά να αποτελεί μέρος· ορθώνεται μέσα σε έναν μεγαλοπρεπή απομονωτισμό με το στεφάνι από κάθετους βράχους που η φύση έχει τοποθετήσει στην κορυφή του. Από την πρώτη ματιά έχει μαντέψει κανείς μια τοποθεσία, αξιοσημείωτη για τη δύναμή της, την οποία οι Αιτωλοί πρέπει να είχαν επιλέξει για να θεμελιώσουν μία από τις πιο σημαντικές πόλεις τους. Αγαπούσαν, όπως είδαμε από το παράδειγμα των ερειπίων της Τζούκας, της Τατάρνας, του Μαυροβρού και των Παπαδατών, το τριγωνικό σχήμα στα υψώματα που περιέκλειαν με τους περιβόλους τους· τους έδινε στην κορυφή μια φυσική ακρόπολη, προστατευμένη συνήθως από φαράγγια και γκρεμούς, η οποία δέσποζε από ψηλά στην πόλη και στα περίχωρα. Η κορυφή του Βλοχού είναι, αν μπορεί να ειπωθεί, το ιδανικό των τοποθεσιών αυτής της φύσης, και τα ερείπια από τα οποία καλύπτεται είναι τα ερείπια μιας μεγάλης πόλης.

Όταν εξερευνά κανείς το κάστρο του Βλοχού, παρατηρεί αμέσως ότι η φύση συμμετέχει τουλάχιστον κατά το ήμισυ στις άμυνες. Στα δυτικά και κυρίως στα ανατολικά, στο τμήμα το πιο κοντινό στην ακρόπολη, οι πλαγιές του λόφου είναι γεμάτες από βράχους όρθιους σαν τείχη. Η ακρόπολη, η οποία υψώνει πάνω από την πόλη τον πελώριο όγκο της από απότομους βράχους, είναι προσβάσιμη μόνο στα δυτικά από ένα στενό μονοπάτι, το οποίο θα καθιστούσε κανείς χωρίς κόπο απροσπέλαστο. Μια παρόμοια θέση είχε από μόνη της τα μέσα για να αναχαιτίσει, για να εξαντλήσει τις προσπάθειες του εχθρού· επιπλέον οι προσβάσεις της είναι από τις πιο δύσκολες. Αν θέλει κανείς να την προσεγγίσει από τα δυτικά, συναντά μια σειρά από λόφους, κάθετους προς εκείνον του Βλοχού και παράλληλους μεταξύ τους, οι οποίοι κατευθύνονται οι μεν προς τη λίμνη του Βραχωρίου, οι δε προς την ομώνυμη πεδιάδα· στο μέσο κυλά ο χείμαρρος της **Ερμίτσας**, ο οποίος, έχοντας κατεβεί από το βουνό Αραποκέφαλος, μεταφέρει τα νερά του στη λίμνη του Αγγελοκάστρου. Στα ανατολικά, το εμπόδιο είναι το ίδιο και ακόμη πιο δύσκολο να υπερνικηθεί: από εκείνη

την πλευρά οι λόφοι είναι υψηλότεροι, πιο απότομοι, χωρισμένοι από βαθύτερα φαράγγια. Στα νότια, βρίσκει κανείς τις διακλαδώσεις της κορυφής του Βλοχού· πρέπει να βαδίζει πάνω στις στενές κορυφογραμμές τους ή να εισχωρήσει στα στενά που σχηματίζουν. Οι πλαγιές της ακρόπολης στα βόρεια είναι εντελώς απροσπέλαστες.

Αυτές τις άμυνες, των οποίων τα έξοδα κάλυπτε η φύση, οι Αιτωλοί τις συμπλήρωσαν με τείχη. Εκείνα της ανατολής έχουν εξαφανιστεί, με εξαίρεση μερικά κομμάτια που βλέπει κανείς ακόμη στο νοτιοανατολικό τμήμα. Είναι στα νότια και κυρίως στα δυτικά που πρέπει να αναζητήσει κανείς τα κατάλοιπα του περιβόλου. Αναγνωρίζει κανείς σε όλη του την έκταση το δυτικό τείχος, του οποίου το ύψος ποικίλλει από δύο έως πέντε ή έξι δόμους. Σχηματίζει μια τεθλασμένη γραμμή η οποία, καθώς αναπτύσσεται, αποκλίνει όλο και περισσότερο από την ανατολή προς τη δύση και ακολουθεί τις ανωμαλίες του εδάφους. Δεν είναι ενισχυμένο με πύργους· προστατεύεται μόνο από ορθογώνιες προεξοχές (οδοντώσεις / redans) που προστατεύουν η μία την άλλη· το σύστημα αυτό δεν συναντάται σε καμία άλλη πόλη της Αιτωλίας. Παρατηρεί κανείς δύο πύλες στο ίδιο τείχος, τη μία στα βορειοδυτικά και την άλλη στα νοτιοδυτικά.

Η πρώτη παρουσιάζει στη διάταξή της αναλογία με τη μεγάλη πύλη των Μυκηνών. Φτάνει κανείς σε αυτήν από έναν διάδρομο μήκους 5,10 μ. και πλάτους 2,25 μ., τον οποίο σχηματίζουν το ίδιο το τείχος του περιβόλου και ένα εσωτερικό τείχος παράλληλο προς το τελευταίο. Αλλά δεν απομένει από την πύλη παρά το άνοιγμα. Η δεύτερη, αποκαλούμενη από τους χωρικούς «μικρή πύλη», είναι ανοιγμένη απευθείας μες στο τείχος και δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό.

Το δυτικό τείχος χαμηλώνει συνεχώς από τον βορρά προς τον νότο· το νότιο τείχος, έφιππο πάνω στις διακλαδώσεις του λόφου του Βλοχού, άλλοτε ανεβαίνει και άλλοτε κατεβαίνει τις πλαγιές του για να τις κλείσει μέσα στον περίβολο. Είναι εξοπλισμένο με το ίδιο σύστημα προεξοχών (redans) όπως και το δυτικό τείχος. Αλλά η πύλη του, προς τη νοτιοδυτική γωνία, αξίζει να σημειωθεί. Όταν έχει κανείς μόλις στρίψει αυτή τη γωνία, συναντά μια ημικυκλική εσοχή (εισοχή) της οποίας η διάμετρος μετρά έντεκα μέτρα και τριάντα εκατοστά. Η πύλη είναι ανοιγμένη περίπου στα δύο τρίτα αυτής της εσοχής, στο τμήμα το πιο κοντινό στο δυτικό τείχος. Με τον τρόπο αυτό, όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Ληκ (Leake), οι εχθροί που θα ήθελαν να εκβιάσουν τη νότια πύλη, παρουσίαζαν τη δεξιά τους πλευρά ακάλυπτη· κατακλύζονταν αναγκαστικά από τα βλήματα που προέρχονταν από το νότιο τείχος, από την εσοχή –της οποίας το κυκλικό σχήμα επέτρεπε να συγκλίνουν τα βέλη στο ίδιο σημείο– και από το δυτικό τείχος. Αυτή η ευφυής διάταξη είναι χωρίς παράδειγμα, τουλάχιστον στην Αιτωλία.

Η δομή του τείχους, με πάχος λίγο μεγαλύτερο από δύο μέτρα, είναι περίπου η ίδια με εκείνη όλων των αιτωλικών πόλεων. Δεν υπάρχει στην κατασκευή καμία ομοιομορφία. Άλλοτε οι δόμοι είναι κανονικοί, άλλοτε επικαλύπτουν ο ένας τον άλλον. Οι αρμοί είναι λοξοί. Μερικές φορές οι λίθοι είναι σχημάτων και διαστάσεων τόσο άνισων, ώστε η αρμολόγησή τους είναι πιο κοντά στο πολυγωνικό παρά στο ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Εδώ τα θεμέλια εδράζονται πάνω σε πελώριους τετράγωνους λίθους. Οι Αιτωλοί δεν είχαν μεριμνήσει παρά να υψώσουν έναν στέρεο περίβολο και, παρά την κατάσταση ερείπωσής του, μπορεί κανείς να πειστεί ότι το είχαν επιτύχει.

Αν διεισδύσει κανείς στο εσωτερικό του περιβόλου, μάταια θα τον διατρέξει προς όλες τις κατευθύνσεις, καθώς δεν θα βρει εκεί ούτε κατάλοιπα έργων τέχνης, ούτε ερείπια οικοδομημάτων, ούτε θεμέλια, ούτε καν μια επιτύμβια στήλη, μια πέτρα με μερικούς ελληνικούς χαρακτήρες. Στους πρόποδες των βράχων της ακρόπολης, ένα κατεστραμμένο μοναστήρι, πιο κάτω το φτωχικό χωριό του Βλοχού με τα σπίτια του διάσπαρτα ανάμεσα σε κήπους και μικρά περιβόλια, ακόμη πιο κάτω ένας πυκνός θαμνώνας μέσα στον οποίο χάνεται το νότιο τείχος, αυτό είναι όλο. Η ύπαρξη μιας σημαντικής πόλης, της οποίας η περιφέρεια μετρά περισσότερο από τέσσερα χιλιόμετρα, δεν μαρτυρείται πλέον παρά μόνο από τα υπολείμματα των τειχών της, χτισμένων βέβαια για να διαρκέσουν αιώνες.

Για να ολοκληρώσει κανείς την ιδέα που σχημάτισε για το κάστρο του Βλοχού, πρέπει να ανέβει μέχρι την ακρόπολη. Αφού σκαρφαλώσει τους βράχους, φτάνει σε μια πλατφόρμα μήκους εκατόν ογδόντα δύο μέτρων και πλάτους είκοσι επτά μέτρων, η οποία υψώνεται σε ένα υψόμετρο εξακοσίων ενενήντα μέτρων. Από το σημείο αυτό, σαν από ένα θαυμάσιο παρατηρητήριο, οι Αιτωλοί αγκάλιαζαν έναν εκτεταμένο ορίζοντα, φτιαγμένο για να κολακεύει τη φιλοτιμία τους και να διεγείρει τη φιλοδοξία τους.

Στα ανατολικά, ο σκοτεινός Αραποκέφαλος με τα έλατά του, τις σχισμένες από τους χειμάρρους πλαγιές του και τις βασανισμένες κορυφές του, τους έκρυβε τη Φωκίδα και τη Θεσσαλία, την πρώτη ενωμένη στη συμπολιτεία τους, τη δεύτερη την οποία διεκδικούσαν από τη Μακεδονία· στα βόρεια όμως έβλεπαν, πέρα από τον Αχελώο, την Ακαρνανία που είχε γίνει λεία τους, από τις Οινιάδες μέχρι την πλούσια Αμβρακία, πίσω από την οποία διακρίνονται, από την κορυφή του Βλοχού, οι οδοντωτές κορυφογραμμές των Τζουμέρκων. Οι γκρίζες κορυφές των Αγράφων τούς θύμιζαν ότι είχαν για γείτονες εκείνους τους Δόλοπες, τους οποίους έπρεπε να υποτάξουν μια μέρα. Στα βορειοδυτικά υψωνόταν σαν μια απέραντη ράχη η Κεφαλονιά, η οποία έθετε τα πλοία της στην υπηρεσία των λεηλασιών τους· στα δυτικά, πάνω από τον Ζυγό, ο Όλονος [Ερύμανθος] και ο Χελμός τούς μιλούσαν για την υποταγμένη Αρκαδία, για την Πελοπόννησο, αυτό το θέατρο των άγριων αντιπαλοτήτων τους με την Αχαική Συμπολιτεία· στα νότια, τέλος, τα γυμνά βουνά της Ναυπάκτου· ήταν η Οζολία Λοκρίδα, υποβαθμισμένη στην κατάσταση αιτωλικής επαρχίας. Αν τώρα από αυτές τις μακρινές προοπτικές έστρεφαν τα βλέμματά τους πιο κοντά, μπορούσαν να επιβλέπουν την περιοχή των λιμνών και να σημαίνουν στις γειτονικές πόλεις την προσέγγιση του εχθρού.

Σε αυτή τη θέση, τη τόσο καλά επιλεγμένη, τη τόσο δύσκολη στην προσέγγιση και ακόμη πιο δύσκολη στην κατάληψη, δεν μπορεί κανείς να μην αναγνωρίσει τον **Θέρμο**, την πρώτη των αιτωλικών πόλεων. Δεν αξίζει πράγματι το όνομα που ο Πολύβιος έδινε στον Θέρμο, το όνομα της ακρόπολης ολόκληρης της Αιτωλίας; Από όποια πλευρά κι αν ήρθε ο Φίλιππος, είτε έφτασε από τους παράλληλους λόφους που κατευθύνονται προς τη λίμνη Τριχωνίδα είτε από τα αντερείσματα του Αραποκέφαλου, δεν βρήκε άραγε εκεί αυτούς τους ανηφορικούς δρόμους, τους επικίνδυνους και περιζωσμένους από γκρεμούς, για τους οποίους μιλά ο Έλληνας ιστορικός; Η πεδιάδα που λεηλατήθηκε από τους στρατιώτες του Φιλίππου, δεν είναι εκείνη που εκτείνεται ανάμεσα στη λίμνη και τις τελευταίες πλαγιές της κορυφής του Βλοχού; Όλες οι λεπτομέρειες που αναφέρονται από τον Πολύβιο ταιριάζουν στο κάστρο του Βλοχού και ταιριάζουν σε αυτό και μόνο.

Είναι επομένως πράγματι στην πλαγιά του λόφου του Βλοχού που συγκεντρώνονταν οι γενικές συνελεύσεις, το *Panætolium* του Τίτου Λίβιου· και πρέπει να δούμε το όρος *Παναιτωλικό*, που αναφέρεται από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο, στον Αραποκέφαλο, από τον οποίο ένα φαρδύ και βαθύ φαράγγι χωρίζει τον Θέρμο. Εκεί είχαν χώρα οι ετήσιες εμποροπανηγύρεις, ακολουθούμενες από μεγαλοπρεπείς γιορτές· εκεί προέβαιναν στην εκλογή των αρχόντων· εκεί επίσης, στα σπίτια του Θέρμου, σαν σε ένα δημόσιο θησαυροφυλάκιο, ήταν κατατεθειμένοι οι πιο πολύτιμοι πλούτοι της Αιτωλίας. Οι πλούτοι αυτοί ανήκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος στους Αιτωλούς των άλλων πόλεων οι οποίοι, μη φανταζόμενοι ότι ένας εχθρός θα τολμούσε ποτέ να διακινδυνεύσει μέχρι τον Θέρμο, τους θεωρούσαν πιο ασφαλείς στον Θέρμο παρά στις δικές τους κατοικίες και τους άφηναν χωρίς φόβο στα χέρια ενός οικοδεσπότη ή ενός φίλου.

Τους εξέθεταν την ημέρα των γενικών συνελεύσεων. Οι γιορτές που τελούνταν κατά τις επίσημες αυτές ημέρες είχαν αναμφίβολα χαρακτήρα θρησκευτικό και ο ναός του Απόλλωνος ήταν το κέντρο τους. Τον φαντάζεται κανείς πάνω στην πλατφόρμα της ακρόπολης: οι Έλληνες επέλεξαν πρόθυμα τους υψηλούς τόπους, τις γραφικές τοποθεσίες για να χτίσουν εκεί τους ναούς τους. Στον Θέρμο, ο ναός του Απόλλωνος περιβαλλόταν από στοές που πρέπει να τις φανταστούμε καλυμμένες με ξύλινη στέγη, εφόσον ο Φίλιππος τις καίει, σύμφωνα με την αναφορά του Πολυβίου, πριν γκρεμίσει τις ίδιες τις στοές· οι στοές αυτές ήταν διακοσμημένες με κρεμασμένα όπλα, πολλά από τα οποία ήταν μεγάλης αξίας. Οι Μακεδόνες πήραν τα πιο όμορφα και έκαψαν τα άλλα, τα οποία ανέρχονταν –μόλις και μετά βίας τολμά κανείς να το πιστέψει– σε περισσότερα από δεκαπέντε χίλια. Δίπλα σε αυτά τα όπλα ή μέσα στον ναό βρίσκονταν τα αναθήματα κάθε είδους, των οποίων η εργασία δεν είχε μικρότερη αξία από το υλικό. Τέλος, περίπου δύο χιλιάδες αγάλματα, τα μεν θεών, τα δε ηρώων, ευεργετών ή διακεκριμένων πολιτών, τοποθετημένα στις προσβάσεις του οικοδομήματος, του σχημάτιζαν μια μεγαλοπρεπή λεωφόρο.

Μια πόλη σαν τον Θέρμο δεν μπορούσε να υποκύψει παρά μόνο από αιφνιδιασμό, και με έναν αιφνιδιασμό την κυρίευσε ο Φίλιππος. Όταν πέρασε αναπάντεχα τον Αχελώο, ο Δωρίμαχος είχε μόλις ριχτεί στη Θεσσαλία με τους μισούς Αιτωλούς, και είχε πάρει μαζί του αναμφίβολα τους πιο ριψοκίνδυνους και τους πιο μπαρουτοκαπνισμένους πολίτες. Ποιους στρατιώτες μπορούσε λοιπόν η Αιτωλία να αντιτάξει στον Φίλιππο; Δεν είχε παρά κατοίκους διάσπαρτους στις πόλεις τους και στα πολίσματά τους, ατρόμητους επίσης, έτοιμους να πολεμήσουν εφόσον ήταν Αιτωλοί, αλλά που χρειαζόταν χρόνος για να συγκεντρωθούν. Ο Αλέξανδρος ο Τριχονιεύς βρήκε τρεις χιλιάδες, και μάλιστα αρκετά γρήγορα, με τους οποίους επιτέθηκε στον Φίλιππο την επομένη της άφιξής του.

Μα πώς ο ίδιος ο Θέρμος δεν πρόβαλε περισσότερη αντίσταση; Αυτό συμβαίνει διότι όλα οδηγούν στο να πιστέψουμε ότι ο πληθυσμός του, εκτός του ότι πιάστηκε απροετοίμαστος, δεν ήταν αρκετά σημαντικός για να φυλάξει μια γραμμή τειχών τόσο εκτεταμένη. Ο Πολύβιος δεν λέει λέξη γι' αυτό· μιλά όμως για την πεδιάδα των Θερμίων και για τα γειτονικά πολίσματα. Ιδού αναμφίβολα τι πρέπει να συμπεράνουμε από αυτή τη διπλή πληροφορία. Οι Θερμίεις, εκτός από έναν μικρό αριθμό, κατοικούσαν έξω από τον Θέρμο, για να βρίσκονται κοντά στα κτήματά τους ή στα αμπέλια τους, έτοιμοι εξάλλου να ριχτούν στην πόλη κατά τις ημέρες του κινδύνου ή να μεταβούν σε αυτήν κατά τις ημέρες των γενικών συνελεύσεων. Ο Θέρμος ήταν

επομένως η ακρόπολη της Αιτωλίας, επειδή ήταν η πιο ισχυρή της θέση, εκείνη που μπορούσε να υπερασπιστεί πιο εύκολα· η αμέλεια όμως με την οποία την φύλαγε η Αιτωλία, υπερβολικά γεμάτη αυτοπεποίθηση, έμελλε να την παραδώσει αργά ή γρήγορα στα χέρια ενός εχθρού που είχε τις κινήσεις τόσο γρήγορες, όσο παράτολμες ήταν οι αποφάσεις του.

Κατά τον Μεσαίωνα, ο Θέρμος παρέμεινε αναμφίβολα ένα από τα πιο σημαντικά φρούρια της Αιτωλίας, έχασε όμως το αρχαίο του όνομα για να πάρει εκείνο του **Ευλόχου**. Το όνομα αυτό, εκφραστικό όσο και δίκαιο, σημαίνει «εξαιρετική για ενέδρες»· σχημάτισε από παραφθορά το όνομα του σύγχρονου χωριού, **Βλοχός**, το οποίο δεν είναι όνομα σλαβικό, ό,τι κι αν λέει ο Ληκ (Leake). Ο Ευλόχος δεν μνημονεύεται παρά μία μόνο φορά στη βυζαντινή ιστορία: είναι μία από τις πόλεις που παρέμειναν πιστές στον Ανδρόνικο το 1339, όταν ο Νικηφόρος Β', ξεκινώντας από την Πελοπόννησο, ανακάτησε από τον αυτοκράτορα ένα μέρος του δεσποτάτου της Αιτωλίας. Κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας, οι Έλληνες οχυρώθηκαν στον Βλοχό, όπου οι Τούρκοι τους απέκλεισαν μάταια για ολόκληρους μήνες. Βλέπει κανείς ακόμη, κάτω από την πρώτη πύλη της δύσης, ένα εσωτερικό τείχος που ύψωσαν μέσα στον αρχαίο περίβολο.

3. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ LEAKE ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ.

Τώρα που η θέση του Θέρμου έχει προσδιοριστεί, από ποιον δρόμο βάδισε προς τα εκεί ο Φίλιππος; Προέλαυσε στα βόρεια των λιμνών του Αγγελοκάστρου και του Βραχωρίου μέχρι το Καινούριο, για παράδειγμα, ώστε να ανεβεί στη συνέχεια προς τον Βλοχό; Ή μήπως, περνώντας στα νότια των ίδιων λιμνών, παρέκαμψε τη λίμνη του Βραχωρίου και έφτασε στον Βλοχό σκαρφαλώνοντας τα αντερείσματα του Αραποκέφαλου; Ο Φίλιππος είχε την επιλογή ανάμεσα σε αυτούς τους δύο δρόμους και δεν μπορούσε να ακολουθήσει έναν τρίτο.

Ο Ληκ (Leake) αποφαινεται υπέρ του πρώτου δρόμου. Οι Μακεδόνες, λέει, μόλις είχαν φτάσει με αναγκαστική πορεία από τη Λιμναία στον Αχελώο· κουρασμένοι καθώς έπρεπε να είναι, δεν μπορούσαν να πάρουν τον δεύτερο δρόμο, ο οποίος ήταν υπερβολικά μακρύς, ή, αν ήταν δυνατόν να τον πάρουν, δεν θα μπορούσαν να φτάσουν στον Θέρμο αρκετά εγκαίρως ώστε να λεηλατήσουν την πόλη και να ρημάξουν την πεδιάδα. Πρέπει επομένως να δεχθούμε ότι ο Φίλιππος πέρασε στα βόρεια των λιμνών του Αγγελοκάστρου και του Βραχωρίου· υπό αυτή την υπόθεση, οι **Άκρες** ήταν τοποθετημένες στο σημείο όπου ο Κύαθος βγαίνει από τη λίμνη του Αγγελοκάστρου για να χυθεί στον Αχελώο· τα **Μέταπα** πρέπει να αναζητηθούν πιο κάτω από το Βραχώρι, κοντά στη λίμνη και η θέση του **Παμφίου**, την οποία ο Ληκ δεν σκέφτεται να προσδιορίσει, βρίσκεται αναμφίβολα σε μικρή απόσταση από το χωριό Καινούριο. Αυτός ο δρόμος, ο οποίος μπορεί να υπολογιστεί σε τριάντα με τριάντα πέντε

χιλιόμετρα και ο οποίος βρίσκεται συνεχώς σε πεδιάδα, με εξαίρεση έξι έως οκτώ χιλιόμετρα από το Καινούριο έως τον Βλοχό, κατέλαβε, σύμφωνα με τον Ληκ, το πρωινό και δύο ώρες του απογεύματος. Ο Φίλιππος έχασε χρόνο, είτε για να λεηλατήσει την περιοχή, είτε για να αφήσει φρουρά στα Μέταπα και στο Πάμφιον.

Εκ πρώτης όψεως, η υπόθεση του Ληκ φαίνεται η πιο πιθανή· όταν όμως σταθμίσει κανείς τους όρους του Πολύβιου, αντιλαμβάνεται ότι προσκρούει σε σοβαρές αντιρρήσεις· ο Ληκ προέβλεψε ορισμένες και προσπάθησε να απαντήσει σε αυτές, άλλες όμως του διέφυγαν.

Έτσι, το κείμενο του Πολύβιου λέει ρητά: «Ο Φίλιππος προέλαυσε αφήνοντας στα αριστερά του τον Στράτο, το Αργίνιο, τη Θεσία· στα δεξιά του, την Κωνώπη, τη Λυσιμάχεια, το Τριχόνιον, το Φύταιον⁷⁶.» Πώς, διερωτάται κανείς, ο Φίλιππος, περνώντας στα βόρεια των λιμνών του Αγγελοκάστρου και του Βραχωρίου, μπόρεσε να αφήσει στα δεξιά του το Τριχόνιον και το Φύταιον, τα οποία και τα δύο βρίσκονται σαφώς στα ανατολικά του Βλοχού; Αν η υπόθεση του Ληκ ήταν η αληθινή, ο Πολύβιος δεν θα είχε ονομάσει παρά μόνο την Κωνώπη και τη Λυσιμάχεια· δεν θα είχε μιλήσει ούτε για το Τριχόνιον ούτε για το Φύταιον, πριν από τα οποία ο Φίλιππος θα είχε παραμείνει σε όλη τη διάρκεια της πορείας του.

Όταν ο Φίλιππος φτάνει στα Μέταπα, ο Πολύβιος μας λέει: «Σε αυτό το μέρος οι όχθες της λίμνης είναι τραχιές, ορεινές και καλυμμένες από δάση, που δεν αφήνουν παρά ένα στενό πέρασμα⁷⁷.» Τίποτα δεν είναι πιο καθαρό και πιο ακριβές από αυτά τα λόγια. Όμως, από το Βραχώρι έως το Κουβέλο, η λίμνη χωρίζεται από τις τελευταίες πλαγιές του βουνού με μια πεδιάδα περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη, αλλά τέλος πάντων με μια πεδιάδα· από το Βραχώρι έως το Κουβέλο, οι όχθες της λίμνης δεν είναι καθόλου τραχιές και ορεινές. Ο Ληκ, προσπερνώντας αυτή τη δυσκολία, υποθέτει ότι άλλοτε οι όχθες της λίμνης ήταν καλυμμένες από δάση και ότι το στενό μονοπάτι που τις διέσχισε ήταν αναμφίβολα το στενό (το πέρασμα) για το οποίο μιλά ο Πολύβιος. Αλλά αυτά τα ίδια τα δάση, επινοημένα από τον Ληκ για τις ανάγκες της θεωρίας του, δεν υπάρχουν πλέον και, μπορεί κανείς να το πει με βεβαιότητα, δεν υπήρχαν ούτε εκείνη την εποχή. Η πεδιάδα των οχθών της λίμνης έπρεπε να είναι ολόκληρη καλλιεργημένη· είναι η μόνη που μπορούσε να θρέψει τις πόλεις που ήταν τοποθετημένες στα γειτονικά υψώματα· δεν θα μπορούσε κανείς να βρει άλλη· διότι πού να αναζητήσει, αν όχι κοντά στη λίμνη, στα ίδια τα μέρη όπου ο Ληκ τοποθετεί το στενό που πήγαινε από τα Μέταπα στο Πάμφιον, την πεδιάδα των Θερμίων την οποία, σύμφωνα με τον Πολύβιο, οι στρατιώτες του Φιλίππου λεηλάτησαν κατά την άφιξή τους⁷⁸;

Μια πρώτη εικασία παρασύρει και μια δεύτερη. Ο Πολύβιος μας λέει ότι ο Φίλιππος, φτάνοντας κοντά στο στενό των Μετάπων, απέσπασε στα δεξιά του, για να το προστατεύσει από έναν αιφνιδιασμό, τους Θράκες και το ελαφρύ πεζικό, ενώ τα αριστερά του, για τριάντα στάδια, δηλαδή σε όλο το μήκος του στενού, προστατεύονταν από την ίδια τη λίμνη⁷⁹. Αυτό το απόσπασμα είναι αμήχανο για τον Ληκ. Αν ο Φίλιππος πράγματι είχε ακολουθήσει τον δρόμο που ο Ληκ του χάραξε, θα

76 Πολύβιος, V, vii, 7.

77 Πολύβιος, V, vii, 8.

78 Στο ίδιο έργο, V, ix, 4.

79 Στο ίδιο έργο, V, vii, 12.

είχε συνεχώς τη λίμνη στα δεξιά του. Ο Ληκ δεν είχε παρά μία μόνο διέξοδο για να σώσει την υπόθεσή του, και αυτή ήταν να ξαναγράψει το κείμενο του Πολύβιου. Έτσι, διακηρύσσει ότι ένας αμελής αντιγραφέας έγραψε «εὐωνύμων» (αριστερά) εκεί όπου έπρεπε να γράψει «δεξιῶν» (δεξιά), και αντίστροφα. Αναμφίβολα, αν τα άλλα αποσπάσματα του Πολύβιου και η κατάσταση των τοποθεσιῶν συνέτρεχαν για να επιβεβαιώσουν την υπόθεση του Ληκ, θα μπορούσε κανείς να κατηγορήσει τον αντιγραφέα με αρκετή αυθεντία· όταν όμως αυτή η δυσκολία περιπλέκεται με άλλες δυσκολίες εξίσου σοβαρές, δεν θα έπρεπε άραγε να δώσουμε δίκιο στον αντιγραφέα και άδικο στην υπόθεση;

Ο δρόμος που ανεβαίνει στον Βλοχό όταν έχει κανείς περάσει την Ερμίτσα απέχει πολύ από το να είναι απροσπέλαστος και να παρουσιάζει όλους τους κινδύνους για τους οποίους μιλά ο Πολύβιος. Διασχίζει χαμηλούς λόφους και δεν περιβάλλεται από βαθιά φαράγγια.

Έπειτα, αν ο Φίλιππος ακολούθησε αυτόν τον δρόμο, πώς οι Μακεδόνες έχουν ανάγκη να βαδίζουν με ενέργεια; Πώς ο Φίλιππος, ξεκινώντας από τον Αχελώο τη στιγμή που μόλις είχε χαράξει η ημέρα, δεν έφτασε στον Θέρμο παρά σε μια ώρα πολύ προχωρημένη; Μα, λέει ο Ληκ, στον δρόμο λεηλάτησε την περιοχή και έχασε χρόνο για να αφήσει φρουρά στα Μέταπα και στο Πάμφιον. Αυτές οι λεηλασίες πρέπει να ήταν δουλειά της οπισθοφυλακής, η οποία έβαζε φωτιά στις σοδειές· όσον αφορά τα αποσπάσματα που τοποθετήθηκαν στα Μέταπα και στο Πάμφιον, επρόκειτο αναμφίβολα για ένα μέτρο προβλεφθέν και ρυθμισμένο εκ των προτέρων από τον Φίλιππο, ο οποίος, μας λέει ο Πολύβιος, είχε συγκεντρώσει οδηγούς πριν αναχωρήσει και είχε πληροφορηθεί προσεκτικά για την κατάσταση της χώρας. Ας υποθέσουμε εντούτοις ότι η πορεία του καθυστέρησε από αυτές τις διάφορες μέριμνες: ποια ώρα έφτασε, σύμφωνα με τον ίδιο τον Ληκ; Στις δύο το απογευμα. Αλλά οι δύο το απόγευμα δεν είναι η «πολύ προχωρημένη ώρα» (ὀψίας ἤδη τῆς ὥρας ἐπιγενομένης) για την οποία μιλά ο Πολύβιος⁸⁰.

Αν και ο Φίλιππος επιστρέφει από τον ίδιο δρόμο, η επιστροφή του προσφέρει ακόμη νέες αντιρρήσεις κατά της υπόθεσης του Ληκ. Την τρίτη ημέρα από την αναχώρησή του από τον Θέρμο, μεταβαίνει από τις Άκρες στην Κωνώπη, λεηλατώντας παράλληλα την περιοχή στο πέρασμά του, και δεν αναχωρεί από την Κωνώπη παρά τη μεθεπόμενη μέρα. Δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί οι στρατιώτες του Φιλίππου, οι οποίοι δεν είχαν κάνει κουραστικές πορείες, όσο χρόνο κι αν έχασαν για να καταστρέφουν την ύπαιθρο, χρησιμοποίησαν μια ολόκληρη ημέρα για να διανύσουν έξι με επτά χιλιόμετρα, διότι τέτοια θα ήταν η απόσταση από τις Άκρες έως την Κωνώπη, αν οι Άκρες, όπως το υποθέτει ο Ληκ –εξάλλου με πολλή επιφύλαξη– είχαν τοποθετηθεί κοντά στο μέρος όπου ο Κύαθος βγαίνει από τη λίμνη του Αγγελοκάστρου. Προσθέστε ότι μετά από μια τόσο σύντομη στάση δεν εξηγείται περισσότερο γιατί ένας αρχηγός τόσο δραστήριος όσο ο Φίλιππος περνά μια ολόκληρη ημέρα κοντά στην Κωνώπη χωρίς να την απασχολεί με τίποτα. Έπειτα, ποια ανάγκη είχε να στρατοπεδεύσει σε θέα της Κωνώπης; Ο δρόμος του, μετά να έχει εγκαταλείψει τα Μέταπα, σύμφωνα με την υπόθεση του Ληκ, ήταν να βαδίσει εναντίον του Αγρινίου. Οι Άκρες και η Κωνώπη όμως τον απομάκρυναν από αυτόν τον δρόμο.

80 Πολύβιος, V, viii, 3.

Τέλος, στις τοποθεσίες που ο Αηκ αποδίδει στα Μέταπα, το Πάμφιον και τις Άκρες, ο ταξιδιώτης, όπως είδαμε και πιο πάνω, αναζητά μάταια το παραμικρό κατάλοιπο μιας αρχαίας πόλης. Δεν είναι μόνο αυτό: οι πόλεις αυτές θα βρίσκονταν και οι τρεις σε πεδιάδα, και αρκεί να διατρέξει κανείς την Αιτωλία για να αναγνωρίσει ότι οι Αιτωλοί δεν ύψωναν τις πόλεις ή τα πολίσματά τους παρά μόνο πάνω σε υψώματα. Το κάστρο του Κεφαλόβρυσου αποτελεί τη μόνη εξαίρεση· κι αυτό όμως ήταν ακουμπισμένο σε έναν πετρώδη λόφο και προστατευόταν από το γειτονικό κάστρο του Πετροχωρίου. Επιπλέον, οι όχθες της λίμνης του Αγγελοκάστρου είναι ελώδεις, και αυτός ο μοναδικός λόγος θα είχε απομακρύνει τους Αιτωλούς από εκεί.

Πρέπει επομένως να συμπεράνουμε ότι ο Φίλιππος δεν πέρασε από τα βόρεια, αλλά από τα νότια των λιμνών του Αγγελοκάστρου και του Βραχωρίου. Γιατί επέλεξε τον πιο μακρινό και τον πιο έμμεσο δρόμο; Αυτό συνέβη αναμφίβολα επειδή ήθελε να εξαπατήσει την Αιτωλία ως προς τις πραγματικές του προθέσεις. Απομακρυνόταν φαινομενικά από τον Θέρμο μόνο και μόνο για να τον αιφνιδιάσει καλύτερα και να τον πλήξει με μεγαλύτερη ασφάλεια. Γνώριζε επίσης ότι η Αιτωλία είχε τις πιο πολυάριθμες και τις πιο ανθηρές πόλεις της στα νότια και στα ανατολικά της λίμνης Τριχωνίδας· περνώντας σχεδόν κάτω από τα τείχη τους, τους έδειχνε τον μακεδονικό στρατό και αποδιοργάνωνε το θράσος τους με ένα θράσος ακόμη μεγαλύτερο. Όμως, ακόμη κι αν ήμασταν ανίκανοι να εικάσουμε τους λόγους που ώθησαν τον Φίλιππο να προτιμήσει αυτόν τον δρόμο, θα μας αρκούσε να αποδείξουμε ότι αυτός ήταν εφικτός και ότι ανταποκρίνεται στις υποδείξεις του Έλληνα ιστορικού.

Ο Φίλιππος πραγματοποίησε την εκστρατεία του στον Θέρμο κατά τον μήνα Αύγουστο, δηλαδή σε μια στιγμή του έτους όπου οι ημέρες διαρκούν δεκαεπτά ώρες. Είχε να διανύσει περίπου εξήντα πέντε χιλιόμετρα, εκ των οποίων περισσότερο από το μισό είναι σε πεδιάδα· ο υπόλοιπος δρόμος δεν ήταν φτιαγμένος για να καθυστερήσει ούτε τους Μακεδόνες ούτε τους Ακαρνάνες, ορεισίβιους σκληραγωγημένους στην κούραση. Ο Φίλιππος, που γνώριζε το μήκος της διαδρομής, τους είχε διατάξει να εξοπλιστούν ελαφρά, και ο Πολύβιος φροντίζει να μας πει ότι βάδισαν με ενέργεια. Σε δέκα ώρες και για μια επιχείρηση εξαιρετική, τέτοιοι στρατιώτες μπορούσαν να διανύσουν τα εξήντα πέντε χιλιόμετρα του δρόμου. Αν δεν είχαν χάσει χρόνο, θα είχαν φτάσει στον Θέρμο στις τρεις το απόγευμα. Ας υπολογίσουμε δύο ώρες για τις αναπόφευκτες καθυστερήσεις μιας τόσο μακράς πορείας: θα φτάσουν στις πέντε, σε μια ώρα προχωρημένη της ημέρας, ακριβώς όπως το λέει ο Πολύβιος· και θα έχουν ακόμη σχεδόν τρεις ώρες για να λεηλατήσουν τον Θέρμο και να σκορπιστούν στα γειτονικά πολίσματα.

Όλα εξηγούνται. Ακολουθώντας αυτόν τον δρόμο, ο Φίλιππος αφήνει πράγματι στα δεξιά του όχι μόνο την Κωνώπη και τη Λυσιμάχεια, αλλά το Τριχόνιον και το Φύταιον, εφόσον τα προσπερνά. Στο Πετροχώρι συναντά αυτές τις όχθες της λίμνης τις τραχιές, τις ορεινές και τις καλυμμένες από δάση, που δεν αφήνουν παρά ένα στενό πέρασμα· και, ενώ διασχίζει το στενό, τα αριστερά του προστατεύονται από την ίδια τη λίμνη. Το κάστρο του Πετροχωρίου, που ελέγχει την είσοδό του, είναι επομένως τα **Μέταπα**, και το μικρό κάστρο του Σοπονίκου, που επιβλέπει την έξοδό του, είναι το οχυρωμένο πόλισμα του **Παμφίου**. Ο Φίλιππος τότε εγκαταλείπει τη λίμνη Τριχωνίδα και ωθείται κατευθείαν προς τον Βλοχό, περνώντας ανάμεσα στο κάστρο του

Κουβέλου και εκείνο του Κρουονέρου. Μόλις τα αφήσει πίσω του, πρέπει να εισχωρήσει στον επικίνδυνο δρόμο που διασχίζει τα υψηλά αντερείσματα του Αραποκέφαλου, δρόμο εξίσου απροσπέλαστο σήμερα όσο ήταν και στην εποχή του Φιλίππου, χαλασμένο από τους χειμάρρους και περιζωσμένο από βαθιά φαράγγια.

Την επομένη της άφιξης του στον Θέρμο, ο Φίλιππος, ο οποίος περνά το πρωινό ολοκληρώνοντας τη λεηλασία της πόλης και του οποίου η οπισθοφυλακή δέχεται επίθεση από τον Αλέξανδρο τον Τριχονιέα, δεν μπορεί να πάει πιο μακριά από τα Μέταπα. Τη δεύτερη ημέρα, χάνει αρκετό χρόνο στη λεηλασία των Μετάπων ώστε να είναι αναγκασμένος να σταματήσει το βράδυ στις **Άκρες**. Το όνομα της πόλης αυτής, που σημαίνει στα ελληνικά «άκρη», θα μας καλούσε από μόνο του να την αναζητήσουμε στην άκρη της λίμνης· φαίνεται να αντιστοιχεί στα ερείπια του Καλουδίου. Δεν θα είναι πλέον εκπληκτικό το ότι ο Φίλιππος χρησιμοποιεί την τρίτη ημέρα για να μεταβεί από τις Άκρες στην Κωνώπη: μια τέτοια διαδρομή, αν και δεν έχει τίποτα το υπερβολικό, ήταν αρκετά κοπιαστική για στρατιώτες ήδη κουρασμένους. Εξάλλου, θα ξεκουραστούν την τέταρτη ημέρα κοντά στην Κωνώπη· ο Φίλιππος δεν θα έχει κάνει παρά μια πράξη σύνεσης παραχωρώντας τους μια ολόκληρη ημέρα ανάπαυλας. Από την Κωνώπη, θα ανέβει φυσιολογικά τον Αχελώο μέχρι το ύψος του Στράτου: αυτός θα είναι ο δρόμος του αυτή τη φορά· δεν μπορούσε να πάρει άλλον.

Αν μερικές από τις ακροπόλεις που δεσπόζουν στο νοτιοανατολικό άκρο της λίμνης Τριχωνίδας ξαναβρήκαν τα ονόματά τους, υπάρχουν δύο από τις πιο σημαντικές που παραμένουν, για να το πούμε έτσι, ανώνυμες: το κάστρο του Κεφαλόβρουσου και εκείνο του Κουβέλου. Στη δεύτερη εκστρατεία που ο Φίλιππος επιχειρεί εναντίον του Θέρμου –και η οποία δυστυχώς δεν μας είναι γνωστή παρά μόνο από υπερβολικά σύντομα αποσπάσματα του Πολυβίου– το Φύταιον ονομάζεται εκ νέου μαζί με μια δεύτερη πόλη, το **Ελλόπιον**. Ίσως πρέπει να δούμε το Ελλόπιον στο κάστρο του Κεφαλόβρουσου, το οποίο ήλεγχε, μαζί με εκείνο του Πετροχωρίου, τον δρόμο για τον Θέρμο. Από την άλλη πλευρά, η επιγραφή του Κρουονέρου αναφέρει ως εγγυητή της απελευθέρωσης έναν πολίτη από το Βουκάτιον και, μεταξύ των μαρτύρων, τρεις άλλους πολίτες της ίδιας πόλης. Αυτοί πλειοψηφούν μαζί με τους Φιστυείς σε αυτή την πράξη. Είναι κανείς λοιπόν διατεθειμένος να δει στο **Βουκάτιον** μια πόλη γειτονική του Φιστύου και να την ταυτίσει με τα ερείπια του Κουβέλου που δεν απέχουν πολύ.

4. Ο ΖΥΓΟΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΩ ΑΙΤΩΛΙΑ.

α. Ιθωρία (Ithoria).

Ο πρώτος από τους δρόμους οι οποίοι, από την περιοχή των λιμνών, οδηγούν στην Κάτω Αιτωλία, ακολουθεί τις όχθες του Αχελώου. Από το Αγγελόκαστρο μέχρι το χωριό Άγιος Ηλίας, υπερβαίνει τις τελευταίες διακλαδώσεις που ο Ζυγός απλώνει στα δυτικά· διασχίζει στη συνέχεια αυτή την πεδιάδα, σχηματισμένη από προσχωσιγενή εδάφη, η οποία εκτείνεται ανάμεσα στον Αχελώο και τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού. Η Κωνώπη επιβίβλεπε τις προσβάσεις και η **Ιθωρία** την έξοδο του στενού· το Παιάνιον ήλεγχε την πεδιάδα.

Στα δυτικά του χωριού **Άγιος Ηλίας** [σημερινός Άγιος Ηλίας Μεσολογγίου], ορθώνεται ένα βραχώδες ύψωμα με απότομες πλαγιές. Διατηρεί ακόμη στην κορυφή του κατάλοιπα αρχαίων τειχών. Η επιμήκης κορυφογραμμή του είχε στεφανωθεί με οχυρώματα, εκτός από τα σημεία όπου οι απροσπέλαστοι βράχοι τα καθιστούσαν άχρηστα. Ακολουθεί κανείς ακόμη στα δυτικά τη μικρή τους έκταση· δεν διασώζονται πλέον παρά στο ύψος ενός ή δύο δόμων ή ακόμη είναι ισοπεδωμένα μέχρι το έδαφος. Η δομή είναι σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Λαξεύματα πραγματοποιημένα μες στον βράχο εξασφάλιζαν τη σταθερότητα των θεμελίων. Στα ανατολικά, μερικοί λίθοι είναι τα μόνα ίχνη αρχαίου τείχους. Από αυτή την ίδια πλευρά πρέπει ακόμη να επισημανθεί μια δεξαμενή σκαμμένη μες στον βράχο, της οποίας το άνοιγμα είναι τετράγωνο και οι πλευρές λοξές.

Το ύψωμα, έτσι προστατευμένο, σχημάτιζε τη στενή ακρόπολη της πόλης, η οποία εκτεινόμενη πιο κάτω, στα ανατολικά, είχε κατεύθυνση προς τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού. Ο περίβολος της πόλης, πιο ερειπωμένος από τα οχυρώματα της ακρόπολης, φαίνεται ότι κατευθυνόταν αρχικά στα ανατολικά, έπειτα είχε στεφανώσει στα νότια τις πλαγιές που χαμηλώνουν προς τις λιμνοθάλασσες, και τέλος είχε ανέβει ξανά στα δυτικά για να επανενωθεί με τα οχυρώματα της ακρόπολης. Στα νοτιοδυτικά δύο τμήματα τείχους, σύνθετα από πελώριους λίθους και πολυγωνικής δομής, θυμίζουν σχεδόν μόνα την ύπαρξη αυτού του περιβόλου και σχηματίζουν μία από τις πύλες της πόλης.

Το κάστρο του Αγίου Ηλία, του οποίου η καταστροφή έχει προκληθεί από τον χρόνο και τους πολέμους, πρέπει να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στις αρχαιότερες πόλεις της Αιτωλικής Συμπολιτείας και επίσης ανάμεσα στις ισχυρότερες. Στα δυτικά οι βράχοι της ακρόπολης, στα νότια οι λόφοι που πέφτουν στις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού τού εξασφάλιζαν αυτές τις φυσικές άμυνες, που είναι οι πιο δύσκολες στην κατάληψη, και είναι πιστευτό ότι στα ανατολικά και στα βόρεια η τέχνη και η εργασία των κατοίκων είχαν κάνει τα υπόλοιπα. Βρίσκει κανείς εντοιχισμένη στο πλακόστρωτο της εκκλησίας του Αγίου Ηλία μια στήλη αρκετά καλής εποχής· διαβάζει κανείς εκεί αυτές τις λέξεις: «Εὐθύδημε, χαῖρε»⁸¹.

81 Βλέπε στο Παράρτημα, αρ. 12.

Μεταξύ Στάμνας και Γουριάς συναντά κανείς τρεις τετράγωνους πύργους που συνδέονταν με το κάστρο του Αγίου Ηλία και αμφισβητούσαν το πέρασμα τη στιγμή όπου το στενό τελειώνει και η πεδιάδα αρχίζει. Ο πρώτος είναι ερειπωμένος μέχρι τα θεμέλια· ο δεύτερος, καλύτερα διατηρημένος, υψώνεται σε ορισμένα σημεία στο ύψος τριών δόμων· ο τρίτος, πιο σημαντικών αναλογιών, βρίσκεται σε εξίσου κακή κατάσταση με τον πρώτο. Ήταν κατασκευασμένοι πάνω σε βραχώδη υψώματα ανάλογα με εκείνα που απόσταση με απόσταση ορθώνονται σαν νησάκια πάνω στην πεδιάδα της Γουριάς και του Μάστρου. Οι λίθοι από τους οποίους ήταν σχηματισμένοι είναι λαξευμένοι στον ίδιο τον βράχο που τους υποστηρίζει και διατεταγμένοι σε κανονικούς δόμους.

β. Παιάνιον (Pæanium).

Κοντά στο Μάστρο, πάνω σε ένα βραχώδες ύψωμα, βρίσκονται τα ερείπια μιας πόλης της οποίας ο περίβολος ήταν μέτριος, αλλά καλά προστατευμένος και κατασκευασμένος με μια φροντίδα σπάνια στην Αιτωλία. Ο περίβολος αυτός, ο οποίος σχηματίζει ένα ακανόνιστο πεντάγωνο, είναι τις περισσότερες φορές ισοπεδωμένος μέχρι τα θεμέλια ή δεν διατηρεί παρά έναν ή δύο δόμους. ΝεοUnit [Εντούτοις] μπορεί κανείς ακόμη να κρίνει τη δύναμή του. Με πλάτος δύο μέτρα και εξήντα εκατοστά, ενισχυόταν, περίπου ανά δεκαπέντε μέτρα, από τετράγωνους πύργους των οποίων οι άνισες προσόψεις μετρούν από επτά έως εννέα μέτρα. Οι δόμοι είναι τις περισσότερες φορές κανονικοί και οι αρμοί ίσοι.

Είναι προφανές ότι οι Αιτωλοί είχαν προσπαθήσει να αναπληρώσουν την αδυναμία της θέσης με τη σταθερότητα του περιβόλου και την εργασία των αμυντικών έργων. Είχαν πολλαπλασιάσει τους πύργους για να κατακλύζουν τον εχθρό με τα βλήματα τους. Στο εσωτερικό του περιβόλου διακρίνονται θεμέλια κάθετα προς το βόρειο τείχος, τα οποία φαίνονται ως ίχνη σπιτιών χτισμένων με συμμετρία. Τα σπίτια αυτά καλύπτονταν αναμφίβολα με μεγάλα ελληνικά κεραμίδια, των οποίων βλέπει κανείς θραύσματα διάσπαρτα εδώ κι εκεί.

Από το κάστρο του Μάστρου αγκαλιάζει κανείς ολόκληρη την πεδιάδα που σχημάτισαν οι προσχώσεις του Αχελώου, το ποτάμι, που φτάνει στη θάλασσα με ιδιότροπες στροφές (μαιάνδρους), τα βραχώδη υψώματα που η λάσπη του ένωσε με την ήπειρο και ορισμένα από τα οποία φέρουν χωριά, όπως εκείνα της Μαγούλας και του Κατοχής, την κορυφή του Κουτσιλαρή [Κουτουλάρη], τον Άγιο Ηλία, τις γυμνές πλαγιές του Μπεργκαντί [Περγαντή] και του Μπούμιστου και την μακρινή κορυφή των Τζουμέρκων.

Είναι εύκολο τώρα να καταλάβει κανείς την πορεία μέσω της οποίας ο Φίλιππος το 219 διέσχισε την Κάτω Αιτωλία για να θέσει την πολιορκία μπροστά στις Οινιάδες. Αφού εξανάγκασε σε υποχώρηση το πέρασμα του Αχελώου, στο ύψος της Κωνώπης, εισήλθε σε ένα στενό: είναι εκείνο που σχηματίζουν, όπως είδαμε, ο Αχελώος και οι τελευταίες πλαγιές του Ζυγού. Στον δρόμο του ο Φίλιππος συνάντησε την Ιθωρία, «μπροστά από την οποία πρέπει να περάσει κανείς και η οποία είναι όχι λιγότερο αξιοσημείωτη για τη δύναμη της θέσης της όσο και για τη σταθερότητα των αμυντικών της έργων. Κατά την προσέγγισή του, η φρουρά της Ιθωρίας τράπηκε σε φυγή· ο βασιλιάς κυριεύσε τη θέση και την ισοπέδωσε. Διέταξε επίσης τους ακροβολιστές να γκρεμίσουν τους πύργους που θα έβρισκαν στα περίχωρα».

Το κάστρο του Αγίου Ηλία, τοποθετημένο πάνω στον δρόμο που οδηγεί μέσω των οχθών του Αχελώου στις Οινιάδες, είναι η Ιθωρία, με τον ίδιο τρόπο που οι πύργοι που βρίσκονται στον δρόμο από τη Στάμνα προς τη Γουριά είναι εκείνοι που οι στρατιώτες του Φιλίππου κατέστρεψαν.

Ο Πολύβιος συνεχίζει: «Αφού διέσχισε το στενό..... ο Φίλιππος στρατοπέδευσε μπροστά στο Παιάνιον· αποφάσισε προπάντων να το κυριεύσει και, χάρη σε επαναλαμβανόμενες εφόδους, το κατέλαβε εξ εφόδου (διά βίας). Η πόλη αυτή δεν είχε περιφέρεια μεγαλύτερη από επτά στάδια, αλλά λόγω της προσεγγισμένης εργασίας των σπιτιών της, των τειχών της και των πύργων της, δεν υστερούσε σε σχέση με καμία άλλη. Ο Φίλιππος την ισοπέδωσε· έπειτα κατεδάφισε τα σπίτια και φρόντισε να τοποθετηθούν με προσοχή τα ξύλα οικοδομής και τα κεραμίδια πάνω σε σχεδίες που έπρεπε να τα μεταφέρουν στις Οινιάδες⁸².» Τα χαρακτηριστικά με τα οποία ο Πολύβιος περιγράφει το Παιάνιον δεν ταιριάζουν όλα στο κάστρο του Μάστρου; Δεν είναι εκεί εκείνος ο περίβολος μέτριας έκτασης, εκείνα τα τείχη χτισμένα με φροντίδα, εκείνοι οι πολλαπλασιασμένοι πύργοι και μέχρι εκείνα τα ελληνικά κεραμίδια των οποίων ξαναβρίσκει κανείς ακόμη μερικά θραύσματα; Τα ερείπια του Μάστρου είναι επομένως το Παιάνιον. Η ακρίβεια με την οποία ο Πολύβιος αφηγήθηκε την εκστρατεία του Φιλίππου στην Κάτω Αιτωλία μάς κάνει να αισθανόμαστε έντονα όλη την αξία ενός τέτοιου οδηγού και όλο το βάρος των αφηγήσεών του.

Πιο κάτω από το Μάστρο παρατείνεται η στενή πεδιάδα η οποία αρχίζει στο χωριό Άγιος Ηλίας. Μέτρα με το μέτρο που προχωρά κανείς, αναγνωρίζει καλύτερα στο έδαφος από το οποίο είναι σχηματισμένη τις προσχώσεις του Αχελώου. Το έδαφος γίνεται όλο και πιο μετακινούμενο και ελώδες, και οι συνεχείς αναθυμιάσεις που εκλύονται από αυτό μολύνουν τον ανθυγιεινό και βαρύ αέρα που αναπνέει κανείς στο Νεοχώρι και στη Μαγούλα. Πέρα από τα χωριά αυτά, δεν συναντά κανείς πλέον κατοικίες. Όλο αυτό το τμήμα ονομαζόταν άλλοτε **Παραχελωίτις**· ο Αχελώος, συνθέτοντάς την από τη λάσπη του, συνέχεε συνεχώς τα σύνορα των Αιτωλών και των Ακαρνάνων, οι οποίοι διεκδικούσαν με τα όπλα τη νέα γη· ανήκε στον ισχυρότερο.

Στους χρόνους που μας είναι γνωστοί μόνο από τον μύθο, υπήρξε το θέατρο ενός από τα κατορθώματα ή μάλλον ενός από τα μεγάλα και χρήσιμα έργα του Ηρακλή. Οι αρχαίοι έβλεπαν ήδη στη μυθική μονομαχία του με τον Αχελώο την εικόνα ενός πραγματικού αγώνα, στον οποίο ο Ηρακλής είχε θριαμβεύσει επί του ποταμού διορθώνοντας με αναχώματα και με κανάλια την ιδιότροπη πορεία του⁸³. Ο Αχελώος μετέφερε μια λάσπη τόσο άφθονη ώστε, σύμφωνα με τους ίδιους αρχαίους, είχε ενώσει με την ήπειρο ένα μέρος των **Εχινάδων** και δεν υπήρχε αμφιβολία ότι θα ένωνε και τις υπόλοιπες⁸⁴. Η πιο σημαντική που φαίνεται να έχει συνδεθεί με αυτήν στην Αιτωλία είναι εκείνη που σχημάτιζε άλλοτε το βουνό Κουτσιλάρης. Ορθώνει στο άκρο της Παραχελωίτιδος τη βραχώδη κορυφογραμμή του και παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός νησιού. Πρέπει να αναγνωρίσουμε σε αυτό αναμφίβολα το νησί **Αρτεμίτα**. Ήδη από την εποχή του Πλινίου, η λάσπη του Αχελώου κάλυπτε κάθε μέρα το μεσοδιάστημα που το χώριζε από την ήπειρο.

82 Πολύβιος, IV, lxxiv - lxxv.

83 Στράβων, X, ii, 19.

84 Θουκυδίδης, II, cii.

Οι μαρτυρίες του Στράβωνα για τις τρεις λίμνες της Κάτω Αιτωλίας είναι πιο δύσκολο να επαληθευτούν. Ονομάζει τη λίμνη **Κυνία**, με μήκος εξήντα στάδια και πλάτος σαράντα, η οποία μεταφέρει τα νερά της στη θάλασσα· τη λίμνη **Υρία**, πολύ μικρότερη, χωρισμένη από τη θάλασσα με μια λωρίδα γης μισού σταδίου· τη λίμνη της Καλυδώνας, σημαντική και πλούσια σε ψάρια, η οποία στην εποχή του ανήκε στους Ρωμαίους της Πάτρας⁸⁵. Σήμερα όμως η Αιτωλία δεν έχει άλλες λίμνες εκτός από εκείνες του Αγγελοκάστρου και του Βραχωρίου. Είναι κανείς υποχρεωμένος να υποθέσει ή ότι οι γεωγράφοι στους οποίους βασίζεται ο Στράβων, ο οποίος δεν είδε την Αιτωλία, είναι πηγές ύποπτες, ή ότι οι λίμνες εξαφανίστηκαν με το πέρασμα του χρόνου για να δώσουν τη θέση τους σε λιμνοθάλασσες. Στη δεύτερη αυτή υπόθεση, οι λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού θα ήταν η ανοιχτή λίμνη Κυνία, αν και απέχουν πολύ από το να έχουν μήκος εξήντα στάδια και πλάτος σαράντα· οι λιμνοθάλασσες του Μεσολογγίου θα αντιστοιχούσαν στη λίμνη Υρία, και εκείνες του Μποχωρίου [Ευηνοχωρίου] στη λίμνη της Καλυδώνας. Θα έβλεπε κανείς τότε, στο **ψάμμα** [τη λουρολωρίδα] ή στενή λωρίδα γης που σε διάφορα σημεία χωρίζει τις λιμνοθάλασσες του Μεσολογγίου και του Μποχωρίου από τη θάλασσα, τα κατάλοιπα του φυσικού αναχώματος που εμπόδιζε τα νερά της λίμνης Υρίας και της λίμνης της Καλυδώνας να αναμιχθούν με τα κύματα.

γ. Κάστρο της Σιδερόπορτας (Φανά / Phana).

Στα βορειοανατολικά των λιμνών του Αιτωλικού βρίσκονται τα ερείπια μιας μικρής πόλης που ισοπεδώθηκε μέχρι τα θεμέλια. Μπορεί κανείς να ακολουθήσει ακόμη στα ανατολικά, στα δυτικά και στα νοτιοδυτικά, τη γραμμή του περιβόλου. Ακουμπισμένος στις τελευταίες πλαγιές του Ζυγού, περιέκλειε τέσσερις λόφους ή μάλλον τέσσερις χαμηλές διακλαδώσεις που ο Ζυγός απλώνει μέχρι τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού. Τα λιγοστά ίχνη που διασώζονται μαρτυρούν ακόμη τη δύναμή του. Το τείχος, με πλάτος τρία μέτρα και εβδομήντα πέντε εκατοστά, εξοπλιζόταν, ανά τριάντα επτά μέτρα, με ημικυκλικούς πύργους των οποίων η διάμετρος μετρά επτά μέτρα και ογδόντα εκατοστά. Δεν συναντά κανείς κανέναν περίβολο αυτού του είδους σε όλη την υπόλοιπη Αιτωλία. Η δομή είναι ακόμη σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα. Η θέση αυτή ήλεγχε έναν από τους κλάδους του δρόμου που οδηγούσε, μέσω της Κωνώπης, από την Άνω στην Κάτω Αιτωλία. Οι κάτοικοι, εντυπωσιασμένοι από τη θέση της, την ονόμασαν, άγνωστο σε ποια εποχή, **Σιδερόπορτα**.

Διαβάζουμε στον Πausανία ότι οι Αχαιοί πολιορκούσαν την αιτωλική πόλη **Φανά**. Καθώς δεν κατάφεραν να την κυριεύσουν, συμβουλευτήκαν το μαντείο των Δελφών. Το μαντείο τους απάντησε ότι για να γίνουν κύριοι των Φανών, «της πόλης της εξοπλισμένης με πύργους», έπρεπε να παρατηρήσουν πόσο νερό πινόταν μέσα στην πόλη. Οι Αχαιοί, μη καταλαβαίνοντας τίποτα από τον χρησμό, απελπίζονταν· ετοιμάζονταν μάλιστα να λύσουν την πολιορκία και να επιβιβαστούν ξανά στα πλοία τους· οι πολιορκημένοι τούς έδειχναν τη μεγαλύτερη περιφρόνηση. Όμως μια γυναίκα

85 Στράβων, X, ii, 21.

που είχε πάει να πάρει νερό από την πηγή κοντά στα τείχη πέφτει στα χέρια τους· μαθαίνουν έτσι ότι οι πολιορκημένοι δεν έχουν νερό μέσα στην πόλη και ότι είναι αναγκασμένοι να ανανεώνουν τα αποθέματά τους κάθε νύχτα. Οι Αχαιοί θολώνουν την πηγή και υποτάσσουν τους κατοίκους μέσω της δίψας⁸⁶.

Όταν το 189 η Αιτωλία ταπεινώθηκε από τη Ρώμη και απογυμνώθηκε από την ανεξαρτησία της, οι Αχαιοί έλαβαν την Ηράκλεια και την Πλευρώνα, με την άδεια αναμφίβολα να εκδικηθούν τους εχθρούς τους. Μπορεί κανείς να πιστέψει ότι εργάστηκαν για να επεκταθούν στα παράλια της Αιτωλίας· η ισχυρή θέση του κάστρου της Σιδερόπορτας πρέπει να τους δέλασε, και δεν είναι απίθανο αυτά τα ερείπια, με τους πολυάριθμους πύργους τους, να είναι τα ερείπια της πόλης «της εξοπλισμένης με πύργους», των Φανών. Θα αναζητούσε κανείς μάταια στην Κάτω Αιτωλία μια τοποθεσία που να ταιριάζει καλύτερα στις Φανές. Σε μικρή απόσταση από τα τείχη αναβλύζει μια άφθονη πηγή, η μόνη που βρίσκεται στην πρόσβαση της πόλης: δεν θα ήταν άραγε αυτή όπου οι κάτοικοι των Φανών, πιεζόμενοι από τους Αχαιούς, πήγαιναν να πάρουν νερό κατά τη διάρκεια της νύχτας; Οι Αχαιοί είχαν έρθει διά θαλάσσης· μπορούσε κανείς να μεταβεί στη Σιδερόπορτα διά θαλάσσης ανεβαίνοντας τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού. Επειδή όμως το κείμενο του Παυσανία στερείται ακρίβειας, είμαστε περιορισμένοι σε εικασίες.

δ. Κάστρο του Αγίου Γεωργίου (Πρόσχιον / Proschium).

Είναι με μεγαλύτερη βεβαιότητα ή τουλάχιστον με μεγαλύτερη πιθανότητα που αναζητούμε κοντά στο Μοναστήρι του *Αγίου Γεωργίου* στον Ζυγό, στα ανατολικά της Σιδερόπορτας, τη θέση του *Προσχίου*. Ο Στράβων αποδίδει την ίδρυση της πόλης αυτής σε μια αποικία Αιτωλών που ήρθε μετά τους Κουρήτες και τους Ύαντες, δηλαδή στους πιο αρχαίους χρόνους, για να εγκατασταθεί στην Αιτωλία, και η οποία κυριεύσε μάλιστα την Καλυδώνα και την Πλευρώνα. Στην εποχή του Θουκυδίδη, η περιοχή της Καλυδώνας και της Πλευρώνας ονομαζόταν ακόμη Αιολίς. «Οι Αιολείς», λέει ο Στράβων, «μετέφεραν την Πυλήνη στα υψώματα και άλλαξαν το όνομά της σε Πρόσχιον⁸⁷.»

Όταν το 426, μετά τη συνθήκη μεταξύ της Σπάρτης και της Αιτωλίας, ο Ευρύλοχος προσπάθησε μάταια να κυριεύσει τη Ναύπακτο, διασχίζει την Καλυδώνα, την Πλευρώνα και σταματά στο Πρόσχιον. Εκεί συνεννοείται με τους Αμβρακιώτες, οι οποίοι απειλούσαν το Αμφιλοχικό Άργος, και, όταν φτάνει η κατάλληλη στιγμή, διασχίζει τον Αχελώο και πάει να συναντήσει τους συμμάχους του κάτω από τα τείχη του Άργους⁸⁸. Δεν συναντά κανείς στα υψώματα, δηλαδή πάνω στον Ζυγό, αρχαία τοποθεσία που να βρίσκεται πιο κοντά στον Αχελώο ή να είναι καλύτερα φτιαγμένη για να χρησιμεύσει ως παρατηρητήριο σε μια παρόμοια επιχείρηση. Τα ερείπια που αποκαλούνται τώρα κάστρο του Γεωργίου μαρτυρούν την ύπαρξη μιας πόλης η οποία ήλεγχε την έξοδο του στενού της Κλεισούρας και κοίταζε από μακριά τη λίμνη Τριχωνίδα. Δεν αξίζουν να περιγραφούν: δεν διακρίνονται πλέον παρά μόνο θεμέλια.

86 Παυσανίας, X, xviii, 1-3.

87 Στράβων, X, ii, 6.

88 Θουκυδίδης, III, cvi.

ε. Κάστρο των Τριών Εκκλησιών (Πυλήνη / Pylene).

Στον δρόμο που πάει από το Αιτωλικό στο Μεσολόγγι, ακολουθώντας τους πρόποδες του Ζυγού, βρίσκει κανείς πολλά ενδιαφέροντα ερείπια. Φτάνει κανείς πρώτα στο κάστρο των **Τριών Εκκλησιών**, το οποίο περιορίζεται σε ένα ακανόνιστο ελληνικό τείχος, μέτριας έκτασης και εξοπλισμένο με δύο πύργους. Πρόκειται για πόλη ή για φρούριο του οποίου τα ερείπια αυτά είναι το μοναδικό ίχνος; Αναμφίβολα το τείχος που παρατείνεται μέχρι τους πρόποδες του βουνού το σκαρφάλωνε και ανήκε σε μια πόλη που είχε θεμελιώσει την ακρόπολή της στις πλαγιές ή σε μία από τις κορυφές του Ζυγού. Διαφορετικά η θέση αυτή, πόλη ή φρούριο, δεν θα έκλεινε τον δρόμο και δεν θα προστάτευε στην πραγματικότητα τίποτα: θα ήταν υπερβολικά εύκολο να την παρακάμψει κανείς. Αν την υποθέσουμε αντίθετα εγκατεστημένη πάνω στον Ζυγό, ελέγχει το πέρασμα που οδηγεί στην Πλευρωνία και την Καλυδωνία.

Αν ο εχθρός φτάσει παρακάμπτοντας τις λιμνοθάλασσες του Αιτωλικού, συναντά πρώτα το κάστρο της Σιδερόπορτας, έπειτα εκείνο των Τριών Εκκλησιών. Αν βυθιστεί στο στενό της Κλεισούρας, αποφεύγει το κάστρο της Σιδερόπορτας, αλλά μια φούχτα ανθρώπων μπορεί να του αμφισβητήσει με πλεονέκτημα τον δρόμο που επέλεξε. Αν το κάστρο του Αγίου Γεωργίου αντιστοιχεί στο Πρόσχιον, ίσως τα ερείπια των Τριών Εκκλησιών να σημάδευαν τη θέση της αρχαίας **Πυλήνης**⁸⁹. Δεν θέλουμε να πούμε ότι το τείχος που διασώζεται ανήκει στην παλιά πόλη, που καταστράφηκε από τους Αιολείς· δεν ανάγεται σε μια τόσο υψηλή αρχαιότητα. Δεν υπάρχει όμως τίποτα το απίθανο στο να εγκαταστάθηκε μια νέα πόλη στη θέση της αρχαίας. Η θέση, λιγότερο ισχυρή από εκείνη του Προσχίου, ήταν εντούτοις σημαντική. Οι βραχώδεις πλαγιές του Ζυγού, κλεισμένες από τον περίβολο της Πυλήνης, θα δικαιολογούσαν το επίθετο *scorpiosa* (βραχώδης, απόκρημνη) που της δίνει ο Στάτιος (Stace). Το σύγχρονο όνομα των ερειπίων τούς δόθηκε από τα γκρεμισμένα κτίσματα που τα περιβάλλουν και τα οποία ήταν προφανώς μικρά ξωκλήσια.

στ. Κάστρο της Κυρά-Ειρήνης (Νέα Πλευρών / nouvelle Pleuron).

Προχωρώντας προς το Μεσολόγγι, διακρίνει κανείς στα αριστερά του, πάνω σε μία από τις κορυφές του Ζυγού, αρχαία τείχη που ξεχωρίζουν αμυδρά από το γκριζό βάθος των βράχων. Πρόκειται για το κάστρο της **Κυρά-Ειρήνης**, την καλύτερα διατηρημένη από όλες τις αιτωλικές ακροπόλεις. Ο περίβολος, ο οποίος διασώζεται σε ύψος πέντε, οκτώ, δέκα, ακόμη και δεκαπέντε δόμων (σειρών πετρών), σχηματίζει ένα είδος ακανόνιστου τετραπλεύρου και παρουσιάζει μια έκταση περίπου δύο χιλιομέτρων. Μπορεί κανείς να ακολουθήσει ολόκληρη τη γραμμή του. Ενισχύεται από τετράγωνους πύργους (αριθμούνται ακόμη τριάντα ένας), των οποίων η μεταξύ τους απόσταση ποικίλλει από τριάντα έως εβδομήντα μέτρα και των οποίων η πρόσοψη μετρά από πέντε έως επτά μέτρα. Η δομή είναι σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, εξαιρετικής σταθερότητας, ιδίως στους πύργους· οι δόμοι επικαλύπτουν ο ένας τον άλλον και οι αρμοί είναι λοξοί.

89 Στράβων, X, ii, 6 και 22.

Στα γενικά του χαρακτηριστικά, το κάστρο της Κυρά-Ειρήνης αναπαράγει επομένως τον χαρακτήρα όλων των αιτωλικών πόλεων· έχει όμως λεπτομέρειες που του είναι ιδιαίτερες και καθιστούν την εξερεύνησή του ενδιαφέρουσα. Έτσι οι πύργοι, ιδίως εκείνοι του νότιου τείχους, έχουν διατηρήσει τα σκαλοπάτια που κατέληγαν σε ένα στενό πλατύσκαλο, τα οποία οδηγούσαν από την πόλη στην πλατφόρμα του πύργου. Ξαναβρίσκει κανείς ακόμη όλες τις πύλες της πόλης, επτά τον αριθμό, έξι μεγάλες και μία μικρή. Κατανέμονται ως εξής: μία στο νότιο τείχος, τρεις στο ανατολικό τείχος και τρεις στο δυτικό τείχος. Η καλύτερα διατηρημένη είναι η πρώτη πύλη του ανατολικού τείχους. Έχει πλάτος ένα μέτρο και εβδομήντα εκατοστά και ύψος δύο μέτρα και εβδομήντα εκατοστά· το μήκος του διαδρόμου που σχηματίζει είναι ίσο με το πάχος του τείχους και μετρά δύο μέτρα. Έχει οριζόντιο ανώφλι (λιντέλι). Παρατηρεί κανείς τη στρογγυλή οπή μέσα στην οποία στρέφονταν οι στροφείς (τα μεντεσέδια), την εσωτερική προεξοχή στην οποία στηριζόταν η πόρτα, καθώς και τα δύο τετράγωνα ανοίγματα που δέχονταν την άκρη του μοχλού (της αμπάρας) που προοριζόταν για την ασφάλισή της.

Στο δυτικό τείχος υπάρχει μια άλλη πύλη, με πλάτος δύο μέτρα, αλλά σε λιγότερο καλή κατάσταση: ήταν τοξωτή. Όπως και στον Στράτο, το τόξο (η καμάρα), αντί να είναι σχηματισμένο από την υπολογισμένη αρμολόγηση των πετρών, προσομοιάζονταν από θολίτες λαξευμένους σε κοίλο σχήμα· δύο βρίσκονται ακόμη στη θέση τους. Η τελευταία πύλη που αξίζει να αναφερθεί είναι η μεγάλη πύλη της νοτιοδυτικής γωνίας· είναι ανοιγμένη κοντά σε έναν γωνιακό πύργο που την προστατεύει με την προεξοχή της μίας από τις πλευρές του· έχει πλάτος δύο μέτρα και τριάντα οκτώ εκατοστά. Είναι υπερβολικά ερειπωμένη για να μπορέσει κανείς να προσδιορίσει το ύψος της. Ένα από τα λιθάκια (τα δοκάρια) που την κάλυπταν, πεσμένο εγκάρσια πάνω από το άνοιγμα, μετρά τρία μέτρα και εξήντα πέντε εκατοστά.

Το εσωτερικό του περιβόλου διαιρείται σε δύο τμήματα: την άνω πόλη ή την ακρόπολη, και την κάτω πόλη. Ένα τείχος, ενισχυμένο επίσης με τετράγωνους πύργους αλλά γκρεμισμένο σχεδόν μέχρι τα θεμέλια, τις διαχωρίζει. Παρατηρεί κανείς στην ακρόπολη μια ερειπωμένη εκκλησία και μια βυζαντινή θολωτή δεξαμενή.

Η κάτω πόλη είναι πραγματικά άξια ενδιαφέροντος. Κοντά σε έναν πύργο του δυτικού τείχους, ο οποίος είναι διάτρητος από δύο πόρτες –εκ των οποίων η μία οδηγεί στο βουνό και η άλλη στην πόλη– βρίσκει κανείς ένα **μικρό θέατρο**. Διατηρεί ακόμη οκτώ σειρές εδωλίων (βαθμίδες) λαξευμένες πάνω στον βράχο. Ανοιχτό προς τα δυτικά, σχηματίζεται από δύο τοίχους αντιστήριξης στα βόρεια και στα νότια. Η εσωτερική του διάμετρος είναι δεκατρία μέτρα και σαράντα εκατοστά. Τρία μέτρα το χωρίζουν από το τείχος της πόλης, στο οποίο πιθανότατα στηριζόταν η σκηνή. Την ίδια στιγμή που οι αναλογίες αυτού του θεάτρου είναι μέτριες, η κατασκευή του φαίνεται ότι υπήρξε εξαιρετικά χοντροκομμένη. Το μόνο ίχνος αρχιτεκτονικής που ανακαλύπτει κανείς εκεί είναι ένας σπόνδυλος στρογγυλού παραστάτη, λαξευμένος χωρίς τέχνη. Οι θεατές είχαν για ορίζοντα τις πλαγιές του Ζυγού, τη μετακινούμενη πεδιάδα του Αιτωλικού, τις λιμνοθάλασσες και την οδοντωτή γραμμή του Κουτσιλάρη. Αυτός ο πίνακας δεν στερείται μιας κάποιας θλιβερής και άγριας μεγαλοπρέπειας.

Στα νοτιοδυτικά του θεάτρου ανοίγεται μες στον βράχο μια τετράπλευρη εκσκαφή, με πλάτος περίπου είκοσι μέτρα επί τριάντα μέτρα μήκος και τέσσερα μέτρα βάθος. Διαιρείται, με τέσσερις τοίχους παράλληλους μεταξύ τους και προς τις μακρές πλευρές της εκσκαφής, σε πέντε διαμερίσματα, των οποίων το πλάτος ποικίλλει από ένα μέτρο και σαράντα εκατοστά έως πέντε μέτρα και εξήντα εκατοστά. Τα τοιχώματα, πάχους μιας πέτρας, είναι σε σχεδόν κανονικό ελληνικό σύστημα. Είναι διάτρητα, τα δύο πρώτα από τρία, και τα δύο τελευταία από δύο τριγωνικά ανοίγματα, χοντροειδώς σχηματισμένα. Θα ήταν δύσκολο να μετρηθεί σήμερα το ύψος και το μεγαλύτερο πλάτος αυτών των ανοιγμάτων, τα οποία θυμίζουν με τη διάταξή τους την τριγωνική πύλη του Θορικού· ο χρόνος έχει συσσωρεύσει χώματα στη βάση τους και έχει μάλιστα φράξει δύο ή τρεις. Στα τοιχώματα παρατηρεί κανείς ακόμη απόσταση με απόσταση τετράγωνες ή τριγωνικές οπές, υπερβολικά πολλαπλασιασμένες για να μην δει κανείς σε αυτές μια λεπτομέρεια απαραίτητη στο σύνολο του έργου. Τέλος, μια πέτρινη δοκός ριγμένη εγκάρσια στο πρώτο διαμέρισμα φαίνεται να μαρτυρεί ότι η εκσκαφή καλυπτόταν εν όλω ή εν μέρει.

Αν φτάσει κανείς από την ανατολική πύλη και ανηφορίσει τις ανωμαλίες του εδάφους που κατευθύνονται από τον νότο προς τον βορρά, είναι ένα θέαμα αρκετά παράδοξο να βλέπει να βυθίζεται στα πόδια του αυτή η σημαντική εκσκαφή, με τους γκρίζους τόνους των τοιχωμάτων της, πάνω στους οποίους ξεχωρίζουν μόνο μερικά παρασιτικά φυτά, η καθιερωμένη βλάστηση των ερειπίων. Δεν μπορεί κανείς να μην αναγνωρίσει ένα έργο που κόστισε χρόνο, που ενδιέφερε ολόκληρη την κοινότητα και το οποίο αμύνθηκε καλύτερα ενάντια στην επίδραση των αιώνων από όλα τα άλλα οικοδομήματα της πόλης. Οι χωρικοί λένε δείχνοντας την εκσκαφή: «*Νὰ ταῖς φυλακαῖς*».

Είναι δύσκολο να αρخεστεί κανείς σε αυτή την παραδοσιακή εξήγηση· τα πάντα αποδεικνύουν αντίθετα ότι η κατασκευή ή αποκαλούμενη «*ταῖς φυλακαῖς*» ήταν η **κύρια δεξαμενή** της Κυρά-Ειρήνης. Τοποθετημένη σκόπιμα σε ένα κοίλωμα, δεχόταν τα βρόχινα νερά που κυλούσαν από τις γύρω πλαγιές ή που μεταφέρονταν σε αυτήν με πήλινους αγωγούς (των οποίων ξαναβρίσκει κανείς ακόμη μερικά ίχνη) από μικρές, δευτερεύουσες δεξαμενές. Το επίπεδο των νερών διατηρούνταν στο εσωτερικό τόσο από τα μεγάλα τριγωνικά ανοίγματα όσο και από τις οπές των τοιχωμάτων. Η στέγη που κάλυπτε τη δεξαμενή διατηρούσε εκεί τη δροσιά και την καθαριότητα. Μηχανές, προφανώς πολύ απλές, χρησίμευαν για την ανύψωση των νερών και τη διανομή τους στους κατοίκους. Δεν πρέπει να εκπλήσσει κανείς για τη σημασία που αποδιδόταν στις δεξαμενές σε αυτές τις πόλεις, οι οποίες είχαν ιδρυθεί για μεγαλύτερη ασφάλεια στην κορυφή ενός βράχου καμένου και άνυδρου.

Κοντά στο ανατολικό τείχος συναντά κανείς ένα σύνολο θεμελίων που αξίζουν να περιγραφούν. Τα πρώτα σχηματίζουν ένα τετράπλευρο μήκους πενήντα εννέα μέτρων επί δέκα μέτρα πλάτος. Σε ένα ή δύο σημεία όπου διασώζονται μερικοί δόμοι, αναγνωρίζει κανείς ότι τα θεμέλια αυτά υποστήριζαν ένα τείχος προσεγγμένης δομής, του οποίου οι αρμοί ήταν ίσοι και οι δόμοι κανονικοί. Στα δυτικά, ένα οικοδόμημα τετράπλευρης μορφής προεξείχε, σαν πύργος, πάνω σε μία από τις μακρές πλευρές. Στα ανατολικά και σχεδόν απέναντι από το μικρό τετράπλευρο οικοδόμημα, η γραμμή των θεμελίων διακόπτεται σε ένα σημείο. Ακριβώς δίπλα κείτονται ακόμη λίθοι, λαξευμένοι σε τόξο κύκλου, και βάρθρα τρυπημένα με υποδοχές γομφώσεως, των οποίων όλα τα κυμάτια (τα σκαλίσματα) συνίστανται σε μια σκοτία και έναν πλίνθο.

Στα νοτιοδυτικά και πολύ κοντά σε μία από τις μικρές πλευρές του τετραπλεύρου παρουσιάζονται άλλα παράδοξα θεμέλια. Πρόκειται αρχικά για ένα οικοδόμημα που σχηματίζει στα δυτικά μια τετράπλευρη προεξοχή, ανάλογη με εκείνη του τετραπλεύρου που περιγράφηκε προηγουμένως, και η οποία είναι προσκολλημένη σε ένα ημικυκλικό κτίσμα σε σχήμα εξέδρας. Στην κατεύθυνση προς τα ανατολικά, άλλα θεμέλια συνεχίζουν μετά από αυτό, και έπειτα χάνονται ξαφνικά.

Δεν φαίνεται αμφίβολο ότι, στην πρώτη από αυτές τις θεμελιώσεις, δηλαδή στο μεγάλο τετράπλευρο, του οποίου η κατασκευή μαρτυρεί μια ιδιαίτερη φροντίδα, πρέπει να αναγνωρίσουμε την **αγορά** της αρχαίας πόλης. Αυτές οι πέτρες, λαξευμένες σε τόξο κύκλου, έπρεπε να σχηματίζουν μια εξέδρα στο σημείο όπου η γραμμή των θεμελίων διακόπτεται. Ήταν άραγε ο προορισμός της εξέδρας σε συνάρτηση με το μικρό τετράπλευρο οικοδόμημα που βρισκόταν απέναντί της; Αυτό θα ήταν δύσκολο να το αποφασίσει κανείς. Τώρα, σε τι χρησίμευαν τα βάθρα, τι υποστήριζαν, πώς τα είχαν αρμολογήσει; Άλλα τόσα ερωτήματα, στα οποία ένας αρχιτέκτονας θα ήταν ο μόνος σε θέση να απαντήσει. Εντούτοις, στα γενικά της χαρακτηριστικά, η αγορά αυτή μου θύμισε την αγορά του κάστρου του Κεφαλόβρυσου, η οποία επίσης δεν ήταν παρά ένας περίπατος (στοά) όπου οι πολίτες έρχονταν να συζητήσουν για τις υποθέσεις τους. Τα άλλα θεμέλια ήταν πιθανότατα εκείνα των δημοσίων κτιρίων που συσπειρώνονται γύρω από την αγορά, όπως το δικαστήριο, το ταμείον, κ.λπ.

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάστρου της Κυρά-Ειρήνης είναι τα άνδηρα (οι αναβαθμοί/ταράτσες) που συναντά κανείς εκεί στα βόρεια του θεάτρου και στα νότια της μεγάλης δεξαμενής. Είναι γενικά ορθογώνια· οι διαστάσεις τους ποικίλλουν και οι τοίχοι που τα υποστηρίζουν είναι άλλοτε σε κανονικό ελληνικό σύστημα, όπως οι τοίχοι της αγοράς, και άλλοτε σε ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, όπως τα τείχη της πόλης. Πάνω στις επικλινείς πλαγιές του βουνού, τα άνδηρα αυτά έδιναν στα οικοδομήματα που υποστήριζαν μια βάση επίπεδη και στέρεη.

Τέτοιο είναι στο σύνολό του και στις σημαντικές του λεπτομέρειες το κάστρο της Κυρά-Ειρήνης. Σε ποια αιτωλική πόλη αντιστοιχεί; Ο Ληκ (Leake) και ο Μιουρ (Mure) απαντούν: στη **Νέα Πλευρώνα**. Προς υποστήριξη των λεγομένων του, ο Ληκ παραθέτει το απόσπασμα του Στράβωνα για τις δύο Πλευρώνες· ο γεωγράφος έχει μόλις ονομάσει, ανάμεσα στα βουνά της Αιτωλίας, τον Αράκυνθο. «Πάνω στον Αράκυνθο», λέει, «ιδρύθηκε η Νέα Πλευρών από τους κατοίκους της παλιάς. Εκείνη βρισκόταν, είναι αλήθεια, σε μια γόνιμη πεδιάδα κοντά στην Καλυδώνα· οι Αιτωλοί όμως την εγκατέλειψαν, όταν ο Δημήτριος, ο επονομαζόμενος Αιτωλικός, ρήμαξε την περιοχή⁹⁰.» Ο Δημήτριος για τον οποίο μιλά ο Στράβων είναι ο γιος του Αντιγόνου Γονατά· πραγματοποίησε μια εκστρατεία στην Κάτω Αιτωλία, μεταξύ του 240 και του 235 π.Χ. Στην περιγραφή του για την Ελλάδα, ο Διονύσιος, ο γιος του Καλλιφώντος, τοποθετεί την Πλευρώνα κοντά στην ακτή· πρέπει να εννοηθεί η Νέα Πλευρών, η μόνη που έπρεπε να γνωρίζει: «Μετά την Ακαρνανία έρχεται η Αιτωλία· εκεί βρίσκει κανείς την πόλη της Πλευρώνας, η οποία κατέχει έναν ναό της Αθηνάς⁹¹.»

90 Στράβων, X, ii, 4.

91 Διονύσιος, στίχ. 57-60.

Η θέση της Νέας Πλευρώνας προσδιορίζεται ακόμη καλύτερα από τον Στάτιο (Stace), ο οποίος μιλά, είναι αλήθεια, για την Αρχαία Πλευρώνα, αλλά με χαρακτηριστικά που δεν ταιριάζουν παρά μόνο στη Νέα. Ο Τυδέας κάνει ένα τάμα στην Αθηνά όταν, με τη βοήθεια της θεάς, απαλλάχθηκε από πενήντα στρατιώτες που είχαν στηθεί σε ενέδρα για να τον δολοφονήσουν. «*Αν επιστρέψω*», ανακράζει, «*στην πολεμοχαρή Πλευρώνα, θα σου υψώσω έναν ναό λαμπερό από χρυσό πάνω στα υψώματα της ακρόπολης. Θα έρχεται κανείς εκεί για να στοχαστεί με έκσταση τις ιωνικές καταγίδες και τον ορμητικό Αχελώο, όταν, διασχίζοντας το φράγμα των Εχινάδων, ξεσηκώνει τη θάλασσα με τα κιτρινωπά νερά του*⁹².» Δεν πρέπει να δει κανείς στην περιγραφή του Στάτιου μια ποιητική προσέγγιση. Είναι στο βάθος σύμφωνος με τον Στράβωνα, ο οποίος τοποθετεί τη Νέα Πλευρώνα πάνω στον Αράκυνθο, και με τον Διονύσιο, ο οποίος μνημονεύει στην Πλευρώνα έναν ναό της Αθηνάς. Ο Αράκυνθος είναι επομένως ολόκληρη η οροσειρά ή τουλάχιστον το δυτικό τμήμα του Ζυγού· το κάστρο της Κυρά-Ειρήνης ανταποκρίνονται στη Νέα Πλευρώνα. Πράγματι, η ακρόπολη αυτού του κάστρου είναι πάνω στον Ζυγό η μόνη αρχαία τοποθεσία από όπου το βλέμμα μπορεί να φτάσει μέχρι την κορυφή του Κουτσιλάρη, που του κρύβει την εκβολή του Αχελώου, και μέχρι το σημείο όπου ο Κορινθιακός κόλπος ανοίγεται στο Ιόνιο Πέλαγος.

Πού υψωνόταν στην Πλευρώνα ο ναός της Αθηνάς; Ποια λατρεία απέδιδαν οι Αιτωλοί σε αυτή τη θεά, την ίδια αναμφίβολα που ο Στέφανος ο Βυζάντιος αποκαλεί Αθηνά Αρακυνθία; Μας είναι άγνωστο. Ο Ληκ υποθέτει με πιθανότητα ότι η ερειπωμένη εκκλησία της ακρόπολης πήρε τη θέση του ναού· ισχυρίζεται μάλιστα, προς υποστήριξη της υπόθεσής του, ότι είδε στην εκκλησία έναν σπόνδυλο δωρικού κίονα που δεν βρίσκεται πλέον εκεί. Οι στίχοι του Στάτιου του δίνουν δίκιο. Η Αθηνά έπρεπε να είναι μία από τις κύριες αιτωλικές θεότητες. Ο χρυσός αιτωλικός στατήρας φέρει την κεφαλή της Αθηνάς με την περικεφαλαία, το μαργαριταρένιο κολιέ και τα σκουλαρίκια.

Η ιδιαίτερη ιστορία της Νέας Πλευρώνας μάς είναι σχεδόν άγνωστη. Γνωρίζουμε μόνο ότι η συνθήκη που κατέστρεψε την ανεξαρτησία της Αιτωλίας ένωσε την πόλη αυτή με την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Πέτυχε γύρω στο 164 π.Χ., με τη μεσολάβηση του Σουλπικίου Γάλλου (Sulpicius Gallus), να αποδοθεί εκ νέου στην Αιτωλία⁹³. οι Ρωμαίοι, που δεν φοβούνταν πλέον την Αιτωλική Συμπολιτεία, αναζητούσαν τότε κάθε μέσο για να ταπεινώσουν την Αχαϊκή Συμπολιτεία, την παλιά της αντίπαλο. Το όνομα της Κυρά-Ειρήνης (η κυρά, η πριγκίπισσα Ειρήνη) που φέρουν τώρα τα ερείπια της Νέας Πλευρώνας, συνδέεται με κάποια παράδοση του Μεσαίωνα της οποίας θα ήταν ίσως αδύνατο σήμερα να ξαναβρούμε την προέλευση.

ζ. Ερείπια του Γυφτόκαστρου (Gyfto-Kastro) και του Πετροβουνίου (Petrovouni).

Όταν κατεβαίνει κανείς από τη Νέα Πλευρώνα, παρατηρεί δύο συνεχόμενους λόφους, αντερείσματα αποσπασμένα από τον Ζυγό, από τους οποίους ένας χείμαρρος και μια στενή πεδιάδα τους χωρίζουν. Ο ένας και ο άλλος, και κυρίως ο πρώτος, παρουσιάζουν ένα σύνολο ερειπίων που ο Ληκ είχε ήδη επισημάνει.

92 Στάτιος, *Θηβαίς*, II, στίχ. 727-732.

93 Πausanias, VII, xi, 3.

Αρχικά πάνω στον λόφο του **Γυφτόκαστρου**, μπορεί κανείς να ακολουθήσει, σχεδόν σε όλο του τον γύρο, έναν περίβολο πολυγωνικής διαμόρφωσης, ο οποίος αναπτύσσεται στα μισά της πλαγιάς και μετρά περίπου χίλια διακόσια εξήντα μέτρα. Όμως, με εξαίρεση δύο πύργους σε κανονικό ελληνικό σύστημα, είναι εξ ολοκλήρου σε ένα σύστημα ακανόνιστο και ακατέργαστο. Σε πολλά σημεία έχει ανακατασκευαστεί κατά τον Μεσαίωνα και ίσως σε μια εποχή ακόμη πιο πρόσφατη: το όνομα του Γυφτόκαστρου (στρατόπεδο γύφτων/τσιγγάνων) υποδεικνύει αρκετά ότι νομαδικές φυλές είχαν στρατοπεδεύσει στο παλιό φρούριο και το επισκεύασαν για δική τους χρήση.

Τα ερείπια του λόφου του **Πετροβουνίου**, αν και λιγότερο σημαντικά, είναι ασφαλώς πιο αξιοπερίεργα από εκείνα του Γυφτόκαστρου. Αποτελούνται από ένα τείχος το οποίο, κατεβαίνοντας από τον περίβολο του Γυφτόκαστρου στα νοτιοανατολικά, κλείνει με μια πύλη το στενό πέρασμα των δύο λόφων, σκαρφαλώνει τις ανατολικές και νότιες πλαγιές του Πετροβουνίου και διακόπτεται στα δυτικά. Στο σημείο όπου παύει, αρχίζουν βραχώδεις κορυφογραμμές που γεμίζουν το πλάι του λόφου και οι οποίες καθιστούσαν άχρηστη την προέκταση του τείχους. Αυτό το τείχος φέρει τον χαρακτήρα μιας υψηλής αρχαιότητας. Οι πέτρες, ή μάλλον οι πελώριοι λίθοι που το σχηματίζουν, έχουν λαξευτεί στους βράχους του ίδιου του λόφου ή στο γειτονικό βουνό· αυτοί οι λίθοι αποσπώνταν σε μεγάλες φέτες και τους τοποθετούσαν απευθείας, όπως ακριβώς έφταναν από το λατομείο, χωρίς να μπαίνουν στον κόπο να τους πελεκούν χοντρικά και χωρίς να νοιαζόταν για τις ανωμαλίες ή τα μεσοδιαστήματα των δόμων. Μόνο που, όταν τα μεσοδιαστήματα ήταν υπερβολικά μεγάλα και θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του περιβόλου, τα γέμιζαν με μικρές πέτρες. Από την κύρια πύλη, η οποία ήλεγχε το στενό πέρασμα των δύο λόφων, δεν απομένει πλέον παρά μόνο το άνοιγμα, με πλάτος δύο μέτρα και σαράντα πέντε εκατοστά και μήκος τρία μέτρα και ενενήντα εκατοστά. Συνοψίζοντας, οι δύο λόφοι του Γυφτόκαστρου και του Πετροβουνίου προστατεύουν ο ένας τον άλλον· ο διπλός περίβολός τους ανήκει στην ίδια πόλη, στο ίδιο αμυντικό σύστημα, το οποίο είναι πιο περίπλοκο στον λόφο του Γυφτόκαστρου και με δομή πιο στέρεη στον λόφο του Πετροβουνίου.

Ο Ληκ (Leake) αναφέρει, στα ταξίδια του στη βόρεια Ελλάδα, ότι οι αρχαιολόγοι της περιοχής εξέλαμβαναν τα ερείπια του Γυφτόκαστρου και του Πετροβουνίου ως εκείνα της ομηρικής **Ωλένου**· ο ίδιος όμως προτιμά να τα αποδώσει στην **Αρχαία Πλευρώνα**. Το ζήτημα είναι δύσκολο να αποφασιστεί, επειδή η αρχαιότητα δεν μας άφησε άλλες μαρτυρίες εκτός από τις ανεπαρκείς ή ελάχιστες αξιόπιστες υποδείξεις του γεωγράφου Στράβωνα. Ο ίδιος δεν είχε δει τις τοποθεσίες· βρισκόταν μπροστά στις αντιφατικές αυθεντίες του Αρτεμιδώρου και του Απολλοδώρου, και δεν γνώριζε ποιον να ακούσει. «*Η Αρχαία Πλευρών*», μας λέει αρχικά, «*ήταν κοντά στο όρος Κούριον, από όπου, σύμφωνα με μερικούς, ήρθε στους Πλευρώνιους το όνομα των Κουρητών*⁹⁴.» Αλλού, όταν αναφέρει τις απαρχές της Νέας Πλευρώνας: «*Η Αρχαία Πλευρών*», λέει, «*ήταν τοποθετημένη σε μια γόνιμη πεδιάδα, σε μικρή απόσταση από την Καλυδώνα*⁹⁵.» Τέλος, όταν χαράσσει την πορεία του Ευήνου: «*Ο Ευήνος δεν κυλά αρχικά μέσω της Κουρητικής, η οποία είναι το ίδιο πράγμα με την*

94 Στράβων, X, ii, 4.

95 Στο ίδιο έργο, 16.

Πλευρωνία, αλλά μάλλον στα ανατολικά, στην κατεύθυνση της Χαλκίδας και της Καλυδώνας· στη συνέχεια, έχοντας σχηματίσει έναν αγκώνα (μια στροφή) προς τις πεδιάδες της Αρχαίας Πλευρώνας και έχοντας περάσει στα δυτικά, επιστρέφει στα νότια για να χυθεί στη θάλασσα⁹⁶.»

Αν έπρεπε να λάβει κανείς υπόψη μόνο τα δύο πρώτα αποσπάσματα, θα ήταν εύκολο να συνταχθεί με την άποψη του Ληκ. Δεν υπάρχει καμία απιθανότητα στο να υποθέσουμε ότι το ανατολικό τμήμα του Ζυγού ονομαζόταν Κούριον αντί για Αράκυνθος και ότι η πεδιάδα του Μεσολογγίου είναι η γόνιμη πεδιάδα της Αρχαίας Πλευρώνας. Απομένει το τρίτο απόσπασμα· ο Εύηνος πότιζε επομένως την Κουρητική ή Πλευρωνία, όχι αρχικά, αλλά μετά από μια στροφή στα ανατολικά προς τη Χαλκίδα και την Καλυδώνα. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι οι γνώσεις του Στράβωνα για τον Εύηνο ήταν πολύ ασαφείς· δεν γνώριζε από αυτό το ποτάμι παρά μόνο το κατώτερο τμήμα της πορείας του και το γνώριζε κακά. Πού βρήκε αυτόν τον διπλό αγκώνα μέσω του οποίου ο Εύηνος θα είχε κατευθυνθεί αρχικά από τον βορρά ή τα βορειοδυτικά στα νοτιοανατολικά για να επιστρέψει στη συνέχεια στα νοτιοδυτικά; Ο Εύηνος, στο ύψος όπου τον πιάνει ο Στράβων, κατευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά.

Τώρα, για να βρει κανείς τις πεδιάδες της Αρχαίας Πλευρώνας που ποτίζει ο Εύηνος, δεν έχει επιλογή: πρέπει με κάθε αναγκαιότητα να αποδώσει στην Πλευρώνα τις πεδιάδες του **Μποχωρίου** [Ευηνοχωρίου]. Απορρίπτει κανείς τότε –και το κείμενο του γεωγράφου φαίνεται να υποδηλώνει αυτό το συμπέρασμα– την Καλυδώνα μαζί με τη Χαλκίδα στην αριστερή όχθη του Ευήνου. Αλλά θα δούμε σύντομα ότι μια τέτοια υπόθεση, αν και υποστηρίχθηκε από τον Πουκεβίλ (Pouqueville) και άρεσε στον Ότφριντ Μίλερ (Ottfried Müller), είναι απαράδεκτη.

Δύο κείμενα έρχονται να προσθέσουν στην αβεβαιότητά μας για τα ερείπια του Γυφτόκαστρου και του Πετροβουνίου, και πρόκειται για τις μαρτυρίες του ίδιου του Στράβωνα για την Ώλενο. «Οι Αιτωλοί κατέστρεψαν την Ώλενο, η οποία ήταν κοντά στη Νέα Πλευρώνα και οι Ακαρνάνες τούς διεκδικούσαν την περιοχή⁹⁷.» Λίγο πιο κάτω: «Στο εσωτερικό της Αιτωλίας ήταν η Ώλενος, για την οποία ο Όμηρος μίλησε στον κατάλογο των αιτωλικών πόλεων· δεν απομένουν πλέον από αυτήν παρά μόνο ίχνη κοντά στην Πλευρώνα στους πρόποδες του Αρακύνθου⁹⁸.»

Ο Ληκ, υπερβολικά απασχολημένος ίσως με την έκφραση «στο εσωτερικό», θέλει η Ώλενος να είχε υψωθεί στις όχθες της λίμνης του Βραχωρίου και να είχε αντικατασταθεί αργότερα από το Τριχόνιον. Όμως ο Πλίνιος, μιλώντας για την Πλευρώνα –για τη Νέα αναμφίβολα, εφόσον η Αρχαία είχε καταστραφεί στην εποχή του– λέει: «Η Πλευρώνα είναι στο εσωτερικό των εδαφών». Όταν λοιπόν δεν αποδίδει κανείς σε αυτή την έκφραση μεγαλύτερη σημασία από όση της αξίζει, πρέπει να συμφωνήσει ότι τα ερείπια του Γυφτόκαστρου και του Πετροβουνίου αντιστοιχούν μάλλον στην **Ώλενο του Ομήρου** παρά στην Αρχαία Πλευρώνα. Γνωρίζω καλά ότι ο Στράβων, περιπλέκοντας τους αναγνώστες του σαν επίτηδες, λέει για τη Λυσιμάχεια ότι ήταν κοντά στην Ώλενο⁹⁹: αλλά η Ώλενος, αν βρίσκεται στους πρόποδες του

96 Στο ίδιο έργο, 5.

97 Στράβων, X, ii, 6.

98 Στο ίδιο έργο, 21.

99 Στο ίδιο έργο, 22.

Αρακύνθου, δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα κοντά στη Λυσιμάχεια και στη Νέα Πλευρώνα: πρέπει να επιλέξει κανείς. Θα παρατηρήσει κανείς επομένως ότι δύο φορές, μιλώντας για την Ώλενο, ο Στράβων την τοποθετεί ακριβώς δίπλα στη Νέα Πλευρώνα· και θα θυμηθεί κανείς –κάτι που δεν στερείται σημασίας– ότι όλες οι αιτωλικές πόλεις που αναφέρονται στην *Ιλιάδα* φαίνεται να είχαν υψωθεί μεταξύ του Ζυγού και της θάλασσας. Η Ώλενος δεν μπορεί να αποτελούσε τη μόνη εξαίρεση.

Πού λοιπόν να τοποθετήσουμε την Αρχαία Πλευρώνα; Λίγο πιο πέρα από το Μεσολόγγι, για παράδειγμα στην πεδιάδα, στους πρόποδες ενός από τα αντερείσματα του Ζυγού. Η πλήρης καταστροφή της θα εξηγούνταν από την ίδια τη θέση της, εφόσον περισσότερες από μία φορές είδαμε αιτωλικές πόλεις που υψώνονταν πάνω σε υψώματα να ισοπεδώνονται μέχρι τα θεμέλια. Θα βρισκόταν έτσι σε μικρότερη απόσταση από την Καλυδώνα· αλλά τα λόγια του Στράβωνα μας καλούν μάλλον να την πλησιάσουμε σε αυτήν παρά να την απομακρύνουμε. Οι πεδιάδες της δεν θα ποτίζονταν πλέον από τον Εύηνο· αλλά ο Στράβων, περιγράφοντας την πορεία του Ευήνου, βασιζόταν σε κακές πληροφορίες. Η Κουρητική ή Πλευρωνία δεν θα είχε διαχωριστεί από την Καλυδωνία παρά μόνο με αυθαίρετα σύνορα, και θα περιλάμβανε την πεδιάδα του Μεσολογγίου και ίσως εκείνη του Αιτωλικού.

η. Κάστρο του Αγίου Ηλία (Έλαιος / Elaeüs).

Στα βορειοανατολικά της Νέας Πλευρώνας και στα νότια του χωριού *Χεράσοβο* [σημερινό Κεράσοβο], στην καρδιά του Ζυγού, αναγνωρίζονται ακόμη, αν και πολύ σβησμένα, τα ίχνη μιας αιτωλικής πόλης. Περιορίζονται σε μερικά θεμέλια, διατεταγμένα γύρω από το ερειπωμένο ξωκλήσι του Αγίου Ηλία, και σε ένα τμήμα τείχους, με ύψος πέντε δόμων, σε σχεδόν κανονικό ελληνικό σύστημα. Φαίνεται ότι ο περίβολος προστατευόταν αποκλειστικά από ένα σύστημα προεξοχών (redans). Δεν θα επιμείνει κανείς σε ερείπια που χάνονται στο μέσο ενός απροσπέλαστου θαμνώνα.

Ποιο κίνητρο είχε άραγε ωθήσει τους Αιτωλούς να χτίσουν μια πόλη σε αυτή την άγρια τοποθεσία και χωρίς ορίζοντα; Οι Αιτωλοί δεν ήταν άνθρωποι που αναζητούσαν μόνο την ασφάλεια αποτραβιούμενοι έξω από τα βλέμματα και την πρόσβαση του εχθρού. Αν αναλογιστεί κανείς τη θέση του κάστρου του Αγίου Ηλία, θα δει ότι ήλεγχε ένα από τα περάσματα του βουνού, έναν από τους δρόμους που οδηγούσαν από την περιοχή των λιμνών στην Καλυδωνία.

Ίσως πρέπει να αναγνωρίσουμε τον Έλαιο (Elaeus) στα ερείπια του Αγίου Ηλία. Να τα λόγια του Πολυβίου, του μόνου συγγραφέα που ονομάζει τον Έλαιο. Ο Φίλιππος, στην εκστρατεία του το 219 εναντίον των Αιτωλών, μόλις έχει καταστρέψει την Ιθωρία, το Παιάνιον και έχει εισέλθει στις Οινιάδες. «Ξεκινώντας από τις Οινιάδες, στρατοπέδευσε κοντά σε μια οχυρή θέση της Καλυδωνίας, ονομαζόμενη Έλαιος, αξιοσημείωτη για τη σταθερότητα των τειχών της και την εξοχότητα των αμυντικών του έργων γενικά. Ο βασιλιάς Άτταλος είχε πληρώσει στους Αιτωλούς τα έξοδα της κατασκευής. Οι Μακεδόνες κυρίευσαν κι αυτή την πόλη εξ εφόδου, ρήμαξαν ολόκληρη την Καλυδωνία και επέστρεψαν στις Οινιάδες¹⁰⁰.» Ποιον δρόμο ακολούθησε ο Φίλιππος για να μεταβεί από τις Οινιάδες στον Έλαιο; Ο Πολύβιος δεν το λέει. Αν όμως αναλογιστεί κανείς ότι η θέση του Αγίου Ηλία είναι ένα εξαιρετικό

100 Πολύβιος, IV, Ιxv, 6 και 7.

σημείο επίθεσης κατά της Καλυδωνίας, ότι ελέγχει τον δρόμο της, ότι είναι πολύ ευνοϊκή για αιφνιδιαστικά κτυπήματα και αιφνιδιασμούς, η εικασία μας θα φανεί χωρίς αμφιβολία πιθανή. Τα ερείπια του Αγίου Ηλία δεν μοιάζουν με ερείπια μιας σημαντικής πόλης· δεν έχουμε όμως ξεχάσει τους όρους του Πολυβίου, «πρός τι χωρίον ὀχυρόν» [προς κάποιο οχυρό χωρίο], που υποδηλώνουν λιγότερο μια πόλη και περισσότερο μια μικρή θέση οχυρωμένη με φροντίδα.

Σε κάθε περίπτωση, η υπόθεση του Ληκ (Leake) ελάχιστα μπορεί να υποστηριχθεί. Τοποθετεί τον Έλαιο στο Μεσολόγγι, επειδή θέλει να παράγει τη λέξη Έλαιος από το έλος (βάλτος)¹⁰¹. Αρχικά μπορεί να φαίνεται παράξενο το να αποφασίζεται με μια αμφισβητήσιμη ετυμολογία ένα ζήτημα τοπογραφίας, έπειτα δεν ήταν καθόλου συνήθεια των Αιτωλών, ιδίως κατά την εποχή που χτίστηκε ο Έλαιος, να υψώνουν τις πόλεις τους σε πεδιάδες· τέλος, η περιοχή του Μεσολογγίου έπρεπε να ανήκει στην Πλευρωνία.

θ. Χίλια Σπίτια (Chilia-Spitia / Αλικύρνα / Halieyrne).

Η τοποθεσία Χίλια Σπίτια, στα μισά του δρόμου μεταξύ Μεσολογγίου και Μποχωρίου, ταιριάζει ίσως στο πολίσμα της *Αλικύρνας*. Ονομάζουν Χίλια Σπίτια τα ερείπια ενός μεσαιωνικού χωριού διάσπαρτα πάνω σε έναν χαμηλό λόφο που συνδέεται με τον Ζυγό. Σε κάθε βήμα πράγματι συναντώνται στενά θεμέλια ή σωροί από πέτρες, άμορφα κατάλοιπα γκρεμισμένων σπιτιών. Το χωριό αυτό χτίστηκε πάνω σε μια αρχαία τοποθεσία, διότι, εξερευνώντας τη δυτική πλαγιά του λόφου, παρατηρεί κανείς, μισοκρυμμένο στα χαμόκλαδα, ένα τμήμα τείχους του οποίου η δομή θυμίζει τον περίβολο του Γυφτόκαστρου.

Ο Πλίνιος τοποθετεί την Αλικύρνα στο εσωτερικό των εδαφών, όπως και την Πλευρώνα¹⁰². υπερβολική για την Πλευρώνα, η έκφραση πρέπει να είναι υπερβολική και για την Αλικύρνα. Ο Στράβων, αντίθετα, την ονομάζει, μετά την Πλευρώνα, ανάμεσα στις πόλεις που διακρίνει κανείς από την ακτή· προσθέτει ότι η Καλυδών είναι τοποθετημένη στα βόρεια της Αλικύρνας, στο εσωτερικό των εδαφών, σε απόσταση τριάντα σταδίων¹⁰³. Αυτή τη φορά η πληροφορία είναι αρκετά ακριβής και υπάρχουν μόλις επτά χιλιόμετρα μεταξύ των Χιλίων Σπιτιών και της πιθανής θέσης της Καλυδώνας. Η Αλικύρνα θα βρισκόταν επομένως στα Χίλια Σπίτια: κωμόπολη χωρίς σημασία, δεν είναι εκπληκτικό το ότι δεν άφησε περισσότερα ίχνη στο έδαφος απ' όσα άφησε στην ιστορία.

101 Η λέξη Έλαιος [Έλαιος] δίνεται με ψιλή σε όλες τις εκδόσεις του Πολυβίου και στο νέο λεξικό του Ερρίκου Στεφάνου (Henri Estienne / Thesaurus).

102 Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία (H. N.), IV, 2/5.

103 Στράβων, X, ii, 21.

ι. Κάστρο της Κούρταγας (Calydon / Καλυδών).

Τα ερείπια της Κούρταγας είναι, μαζί με εκείνα της Νέας Πλευρώνας, τα πιο σημαντικά της Κάτω Αιτωλίας: μπορεί μάλιστα κανείς να πει ολόκληρης της Αιτωλίας. Παρουσιάζουν μια έκταση μεγαλύτερη από τέσσερα χιλιόμετρα, και είναι εύκολο να ακολουθήσει κανείς βήμα προς βήμα τη γραμμή του περιβόλου, άνισα διατηρημένη, αλλά πάντα αναγνωρίσιμη.

Όταν έχει κανείς εξερευνήσει την τοποθεσία Χίλια Σπίτια, παίρνει ξανά τον δρόμο του Μποχωρίου και, μετά από μία ώρα ήσυχης πεζοπορίας, φτάνει στην Κούρταγα. Η πρώτη θέα των ερειπίων δεν ξυπνά παρά θλιβερές εντυπώσεις. Αισθάνεται κανείς στενάχωρα και άβολα μπροστά σε αυτή τη μικρή άγρια κοιλάδα που περικλείουν τρεις γυμνοί λόφοι και στην οποία δεσπόζουν στα δυτικά οι άνυδρες κορυφές του Ζυγού, των οποίων οι τρεις λόφοι δεν είναι παρά διακλαδώσεις. Πρόκειται για μια δυσάρεστη στιγμή απογοήτευσης.

Αλλά ευθύς εξαρχής μια επιβλητική κατασκευή προαναγγέλλει τη γειτονία μιας μεγάλης πόλης. Στο άκρο μιας κορυφογραμμής που ξεκινά από το μέσο της κοιλάδας, έξω από τον περίβολο, υψώνονται οι τρεις πλευρές ενός αξιοσημείωτου *άνδηρου* (μιας εξέδρας/ταράτσας). Το καλύτερα διατηρημένο μετρά 29 μέτρα μήκος και αριθμεί ακόμη έξι δόμους (σειρές πετρών). Η δομή συνίσταται σε φαρδιές πέτρες, οι οποίες εναλλάσσονται με στενές πέτρες: οι δόμοι έχουν την κανονικότητα των προσεγγμένων τειχών της καλής εποχής: οι αρμοί είναι ίσοι και φτιαγμένοι με ακρίβεια. Θα σχηματίσει κανείς μια ιδέα για την όμορφη όψη αυτού του άνδηρου όταν φανταστεί, παράλληλα με την εξοχότητα της εργασίας, τη διάσταση των μεγάλων λίθων που μετρούν για παράδειγμα 2,50 μ. μήκος επί 0,90 μ. πλάτος. Στο αντίθετο άκρο της κορυφογραμμής, στη θέση του ξωκλησιού του Αγίου Ιωάννη (Hagios-Iannis), πιστεύει κανείς ότι αναγνωρίζει τα ίχνη ενός οικοδομήματος που θα αποτελούσε το αντίστοιχο (το ταίρι) του άνδηρου. Αυτό το τελευταίο, τοποθετημένο σε ένα εμφανές μέρος, χτισμένο με ιδιαίτερη προσοχή, δεν μπορούσε να υποστηρίξει παρά έναν ναό, και μάλιστα τον πιο σημαντικό της πόλης: είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι στον μεγάλο ναό αντιστοιχούσε ένας άλλος και ότι αυτή η κορυφογραμμή ήταν ένας ιερός χώρος. Μα δεν ξαναβρίσκει κανείς πλέον, στη γειτονιά της εξέδρας (του άνδηρου), ούτε το πιο ασήμαντο αρχιτεκτονικό θραύσμα.

Μετά από τόσες περιγραφές περιβόλων και οχυρωμάτων, λίγες λέξεις θα αρκέσουν για να γίνουν γνωστά τα ερείπια της Κούρταγας. Ο περίβολος προστατεύεται εκεί από ένα εναλλακτικό, αλλά ακανόνιστο, σύστημα πύργων και προεξοχών (redans), στα δυτικά και στα βόρεια: στα βόρεια και στα βορειοδυτικά, οι προεξοχές (redans) έχουν σχεδόν απολύτως υποκαταστήσει τους πύργους, οι οποίοι γίνονται πολύ σπάνιοι: επανεμφανίζονται σε αναλογία σημαντικά μεγαλύτερη στα τείχη της νοτιοανατολικής και νότιας πλευράς.

Η δομή των οχυρωμάτων διαφέρει λίγο από το κανονικό ελληνικό σύστημα στα νότια και νοτιοδυτικά τείχη: αλλά στα βορειοδυτικά, βόρεια και ανατολικά τείχη, γίνεται εντελώς ακανόνιστη: οι επιφάνειες των δόμων είναι πιο ακατέργαστες, επικαλύπτουν η μία την άλλη και οι αρμοί είναι λοξοί. Τέτοια είναι τα οχυρώματα της Νέας Πλευρώνας και των περισσότερων αιτωλικών πόλεων: μόνο που εκείνα της Κούρταγας έχουν στην κατασκευή τους κάτι το τραχύ που μαρτυρεί μια αρκετά υψηλή

αρχαιότητα. Τα τείχη, στα νότια, στα δυτικά και στα βόρεια, έχουν περίπου 2,40 μ. πάχος· στα νοτιοανατολικά και στα ανατολικά, το πάχος του τείχους –δεν μπορεί σχεδόν καθόλου να εξηγήσει κανείς το κίνητρο– μειώνεται αισθητά· σε αντάλλαγμα, όμως, και ίσως ως αποζημίωση, εξοπλίζεται στο εσωτερικό με τετράπλευρες προεξοχές, τοποθετημένες απόσταση με απόσταση, που μοιάζουν με αντηρίδες (αντερείσματα). Ας προσθέσουμε, για να τελειώνουμε με την τρέχουσα κατάσταση του περιβόλου, ότι το μεγαλύτερο ύψος του τείχους φτάνει μέχρι τους επτά δόμους και ότι ποικίλλει μεταξύ τριών και πέντε στο μέσο ύψος του.

Τα τείχη του κάστρου της Κούρταγας αναπτύσσονται στα νοδυτικά πάνω σε ένα έδαφος σχεδόν επίπεδο, κατά μήκος ενός χειμάρρου που έρχεται από τον Ζυγό: παρατηρεί κανείς εκεί το στόμιο ενός αγωγού που διοχέτευε στον χείμαρρο τα νερά της πόλης. Αφού φτάσει στα δυτικά, η γραμμή του περιβόλου εγκαταλείπει τον χείμαρρο και ανεβαίνει βαθμιαία μέχρι μια κορυφογραμμή η οποία, από την πλευρά που κοιτάζει προς τις λιμνοθάλασσες του Μποχωρίου, πέφτει κατακόρυφα μέσα στην πόλη. Όταν φτάνει κανείς απέναντι από τα ερείπια της Κούρταγας, φαντάζεται ότι η αρχαία πόλη δεν είχε υπερβεί τα όρια της στενής κοιλάδας που ανακαλύπτει και ότι σε αυτή την κορυφογραμμή τερματίζεται ο περίβολος· εκείνος όμως παρατείνεται πολύ πιο πέρα. Περνά στα βόρεια και, στην πίσω πλευρά της κορυφογραμμή, αναγνωρίζει κανείς την ακρόπολη, στερεά εξοπλισμένη με πύργους εξωτερικά και σχηματισμένη εσωτερικά από έναν ορθογώνιο περίβολο, τον οποίο υποδιαιρεί άνισα ένα εγκάρσιο τείχος. Από τα υψώματα της ακρόπολης, μια νέα προοπτική αποκαλύπτεται στα μάτια: πρόκειται για μια χαρούμενη κοιλάδα κλεισμένη στα ανατολικά από τον Εύηνο και τις πλαγιές της Βαράσοβας, στα βόρεια και στα δυτικά από τις διακλαδώσεις του Ζυγού. Ένα μικρό ποτάμι την ποτίζει και μεταφέρει τα νερά του στον Εύηνο. Τα τείχη της πόλης κατεβαίνουν τότε μαζί με τον λόφο, του οποίου η κορυφή φέρει την ακρόπολη, έπειτα, με μια ακανόνιστη γραμμή, από τον βορρά στρίβουν προς την ανατολή, σκαρφαλώνουν εκ νέου τον λόφο, φτάνουν στην κορυφογραμμή που είχαν διασχίσει στα βορειοδυτικά, και σύντομα περνούν στα νότια, όπου δεν παρουσιάζουν προς τον Εύηνο παρά ένα μέτωπο μέτριας ανάπτυξης. Πρέπει επομένως να φανταστεί κανείς το κάστρο της Κούρταγας σαν έφιππο κατά κάποιον τρόπο πάνω σε μία από τις διακλαδώσεις του Ζυγού, της οποίας καλύπτει και τις δύο πλευρές (πλαγιές), αφήνοντας ωστόσο εκτός το άκρο του λόφου.

Μερικά κατάλοιπα ανδρών, ακουμπισμένα στο δυτικό τείχος ή υψωμένα μέσα στον περίβολο της ακρόπολης, ιδού τα μόνα λείψανα οικοδομημάτων που ξαναβρίσκει κανείς στο εσωτερικό της πόλης. Δεν απομένει πλέον να επισημανθεί εκεί παρά η μεγάλη πύλη που είναι ανοιγμένη στο νότιο τείχος. Είχε άνοιγμα 5,20 μ. και σχημάτιζε έναν διάδρομο μήκους 10 μέτρων: δύο τετράγωνοι πύργοι την προστατεύουν με μια προεξοχή 3,40 μ. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι βρίσκεται ακριβώς στον άξονα του μεγάλου άνδρου [του ιερού]. Από την πύλη αυτή έβγαιναν αναμφίβολα οι ιερές πομπές για να βαδίσουν κατά μήκος της κορυφογραμμής προς τον ναό του πιο σεβαστού θεού. Τρεις δευτερεύουσες πύλες αναγνωρίζονται ακόμη στα τείχη της δύσης, του βορρά και της ανατολής.

Το κάστρο της Κούρταγας, μπορεί κανείς να το επιβεβαιώσει σχεδόν με βεβαιότητα, είναι η **Καλυδών**. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος το μαρτυρεί: «*Η Καλυδών*», λέει, «*απέχει επτά χιλιάδες πεντακόσια βήματα από τη θάλασσα, κοντά στον Εύηνο*¹⁰⁴». Πράγματι, από την ακρόπολη της Κούρταγας βλέπει κανείς τον Εύηνο στα πόδια του και διακρίνει τη θάλασσα, ίσως σε απόσταση επτά ή οκτώ χιλιομέτρων, πέρα από τις μετακινούμενες πεδιάδες του Μποχωρίου. Ο Στράβων λέει, στην κάπως ανακριβή περιγραφή του για την πορεία του Ευήνου: «*Ο Ευήνος κυλά κοντά στην... Καλυδών*¹⁰⁵». Είναι αλήθεια ότι φαίνεται να φάσκει και να αντιφάσκει, ή τουλάχιστον να μην γνωρίζει σε ποια άποψη να σταθεί, όταν αναφέρει τις αντίθετες αυθεντίες του Αρτεμιδώρου και του Απολλοδώρου. Ο Ληκ (Leake) και άλλοι θέλησαν εσφαλμένα να μεταθέσουν τις φράσεις αυτού του αποσπάσματος. Ο Στράβων ονομάζει τα ποτάμια, τα βουνά και τις πόλεις της αιτωλικής ακτής: τον Εύηνο, το όρος Χαλκίδα, την Πλευρώνα, την Αλικύρνα, την Καλυδών· έπειτα προσθέτει ότι αν ο Αρτεμίδωρος τοποθετεί το όρος Χαλκίδα μεταξύ του Αχελώου και της Πλευρώνας, ο Απολλόδωρος το βάζει μαζί με τον Ταφιασσό στα βόρεια της Μολύκρειας και δίνει την Καλυδών ως τοποθετημένη μεταξύ της Πλευρώνας και του όρους Χαλκίδα· τέλος, για να βγει από αυτό το μπερδεμένο ζήτημα τοπογραφίας, θα υπέθετε ευχαρίστως δύο βουνά με το όνομα Χαλκία ή Χαλκίς, το ένα κοντά στην Πλευρώνα και το άλλο κοντά στη Μολύκρεια. Η θέση του όρους Χαλκίδα τον κάνει να ξεχάσει όλο το υπόλοιπο· προκύπτει όμως, από την έντονη προτίμησή του για τη μαρτυρία του Απολλοδώρου, ότι αν η Πλευρώνα, η Αλικύρνα και η Καλυδών βρίσκονται στα δυτικά και όχι στα ανατολικά του όρους Χαλκίδα, βρίσκονται επίσης στα δυτικά του Ευήνου: μεταξύ του Ευήνου και του όρους Χαλκίδα δεν υπάρχει χώρος για τρεις πόλεις. Αναμφίβολα η εξήγηση αυτή δεν διαλύει όλες τις ασάφειες του αποσπάσματος, αλλά αν υιοθετήσει κανείς τη μετάθεση και τη διόρθωση του Ληκ, βρίσκεται μπροστά σε άλλες δυσκολίες¹⁰⁶.

Να λοιπόν για τη θέση της Καλυδώνας μια νέα μαρτυρία που επιβεβαιώνει τις προηγούμενες: βρίσκεται στα δυτικά του Ευήνου, μεταξύ της Πλευρώνας και του όρους Χαλκίδα. Δικαιολογεί το διπλό επίθετο του Ομήρου, ο οποίος άλλοτε την αποκαλεί «*πετρήεσσαν*» (υψηλή και πετρώδη) και άλλοτε Καλυδών με τις εύφορες πεδιάδες («*αίπεινήν τε Καλυδώνα και άγχιάλον*» / «*έραννήν*»)¹⁰⁷. Η κοιλάδα που ποτίζεται από έναν παραπόταμο του Ευήνου, και κυρίως η πεδιάδα του Μποχωρίου, προσφέρουν πολύτιμους πόρους στη γεωργία. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί την άγονη φυσιογνωμία του λόφου που καλύπτουν τα οχυρώματα της Καλυδώνας, ούτε να ξεχάσει τα πετρώδη βουνά που περικλείουν την περιοχή της, τις διακλαδώσεις του Ζυγού και τη Βαράσοβα.

104 Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία (H. N.), εννοεί IV, 2.

105 Στράβων, X, ii, 5.

106 Στράβων, X, ii, 21. Αν ο Στράβων ακολούθησε στην απαρίθμησή του την σειρά που θέλει ο Ληκ, είπει: Πλευρών, Αλικύρνα, Καλυδών, ο Ευήνος, το όρος Χαλκίς. Πάνω σε ποια αυθεντία βασίζεται; Πάνω σε εκείνη του Απολλοδώρου. Τότε, γιατί να υπενθυμίσει ότι έχει ήδη αναφέρει την άποψη του Απολλοδώρου για τη θέση της Χαλκίδας, εφόσον μόλις την αναπαρήγαγε; Γιατί να τον καλέσει σε μαρτυρία για τη θέση της Καλυδώνας, εφόσον είναι η θέση που θα είχε δώσει, και σύμφωνα με τον Απολλόδωρο;

107 Όμηρος, Ιλιάδα, II, στίχ. 640· IX, στίχ. 577.

Εκείνο που δεν ξαναβρίσκει κανείς σήμερα είναι ο απέραντος και πλούσιος σε φάρια βάλτος (η λίμνη) της Καλυδώνας, που προμήθευε στους Ρωμαίους της Πάτρας «τον κέφαλο, τον τρίγλο και το λαβράκι, τον γιο των θεών¹⁰⁸» είναι επίσης το λιμάνι που αναφέρει ο Πausανίας και η πηγή της Καλλιρρόης¹⁰⁹. Η όψη των τοποθεσιών έχει σίγουρα αλλάξει από τις πλημμύρες του Ευήνου και από τα προσχωσιγενή εδάφη που εναποθέτει εδώ και αιώνες.

Αν είχε κανείς ακόμη ανάγκη από αποδείξεις για να αναγνωρίσει την Καλυδώνα στα ερείπια της Κούρταγας, δεν θα είχε παρά να αναλογιστεί τη σημασία της θέσης. Ελέγχει το πέρασμα του Ευήνου, τις προσβάσεις της πεδιάδας του Μεσολογγίου και τους δρόμους που οδηγούν, κατά μήκος του Ευήνου ή μέσω του βουνού, στο εσωτερικό της Αιτωλίας. Εξάλλου μάταια εξερευνά κανείς την αριστερή όχθη του Ευήνου και την ανατολική πλευρά της Βαράσοβας, καθώς δεν ανακαλύπτει εκεί καμία αρχαία τοποθεσία. Αναζητά κανείς μάταια, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Πουκεβίλ¹¹⁰, πάνω από το Μαυρομμάτι, στις πλαγιές της Βαράσοβας, εκείνα τα τμήματα τείχους μιας ακρόπολης παρόμοιας με εκείνη των Μυκηνών, με τμήματα περιβόλου μιας μεταγενέστερης εποχής. Ο Πουκεβίλ ήθελε η Καλυδών να βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Ευήνου και πίστευε ότι την είχε βρει εκεί· έπεσε όμως έξω τόσες φορές, έκανε τόσες φορές φανταστική τοπογραφία, ώστε μπορεί κανείς, μετά από εξέταση, να αμφισβητήσει και να αρνηθεί τολμηρά τις διαβεβαιώσεις του. Πάνω από το Μαυρομμάτι δεν υπάρχει στη Βαράσοβα παρά μόνο ένα χοντροκομμένο φρούριο του Μεσαίωνα και ένα ερειπωμένο μοναστήρι.

Τα ερείπια της Κούρταγας ανταποκρίνονται ακόμη και στις υποδείξεις λεπτομέρειας που ο Στράβων μας δίνει για την Καλυδώνα. «Κοντά στην Καλυδώνα», μας λέει, «είναι το ιερό του Λαφρίου Απόλλωνος¹¹¹.» Δεν έχουμε ξεχάσει τη σημαντική εξέδρα (το άνδηρο) που παρουσιάζεται πρώτη στον ταξιδιώτη, όταν φτάνει από τον δρόμο του Μεσολογγίου. Πάνω σε αυτό το άνδηρο υψωνόταν αναμφίβολα ο ναός του Λαφρίου Απόλλωνος. Ο Απόλλων έπρεπε να λατρεύεται εκεί μαζί με την αδελφή του, τη **Λαφρία Άρτεμη**, τιμώμενη στην Καλυδώνα με μια ιδιαίτερη λατρεία την οποία δανείστηκαν από αυτήν οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου και οι κάτοικοι της Πάτρας. Αντιπροσωπεύονταν ως κυνηγός, και το άγαλμά της, από ελεφαντόδοντο και χρυσό (χρυσελεφάντινο), ήταν έργο Ναυπακτίων καλλιτεχνών, του Μεναιχμου και του Σοΐδα, οι οποίοι ακολούθησαν από κοντά, στην τάξη των χρόνων, τον Κάναχο τον Σικυώνιο και τον Κάλλωνα τον Αιγινήτη (Ολ. 70, 500-496 π.Χ.). Το άγαλμα αυτό δόθηκε από τον Αύγουστο στην Πάτρα¹¹². Ο Βάκχος (Διόνυσος), θεότητα όχι λιγότερο αγαπητή στους Καλυδωνίους, είχε ίσως τον ναό του στο αντίθετο άκρο της κορυφογραμμής, στη θέση όπου υψώνεται σήμερα το ξωκλήσι του Αγίου Ιωάννη. Κοντά σε αυτό το ξωκλήσι βρίσκεται μια τιμητική στήλη, προσφάτως ανακαλυφθείσα με μια επιγραφή, η οποία έπρεπε να διακρινόταν τη μνήμη ενός άγνωστου ευεργέτη της Καλυδώνας. Θα μπορούσε κανείς να βασιστεί σε αυτό για να αποδώσει το όνομα της Καλυδώνας στα ερείπια της Κούρταγας¹¹³.

108 Στράβων, X, ii, 21· Αθήναιος, VII, xvii.

109 Πausανίας, VII, xxi, 6.

110 Ταξίδι στην Ελλάδα (Voyage en Grèce), τόμ. IV, βλ. X, κεφ. vi.

111 Στράβων, X, ii, 21.

112 Πausανίας, IV, xxxi, 7· VII, xviii, 8-11.

Η ιστορία της Καλυδώνας ανήκει σχεδόν εξ ολοκλήρου στην ηρωική εποχή [τη μυθολογία]. Τα ονόματα του Οινέα, του Τυδέα και του Μελεάγρου έριξαν τότε πάνω της μια ζωηρή λάμψη, έπειτα όμως βυθίστηκε ξαφνικά στο πιο βαθύ σκοτάδι. Δεν μπόρεσε καν να αντισταθεί στους Αχαιούς, οι οποίοι την κατέλαβαν, και χρειάστηκε να έρθει ο Επαμεινώνδας για να την απελευθερώσει. Δεν ακούγεται πλέον λόγος γι' αυτήν παρά μόνο κατά τη στιγμή του εμφυλίου πολέμου και, το 48 π.Χ., παραδίδεται στον Καίσαρα, όταν εκείνος περνά στην Ελλάδα για να καταδιώξει τον αντίπαλό του Πομπήιο. Μερικά χρόνια αργότερα, είχε εκπέσει εντελώς από την παλιά της σημασία, εφόσον ο Στράβων λέει γι' αυτήν και για την Πλευρώνα: «Αυτές οι πόλεις, που αποτελούσαν άλλοτε το στολίδι της Ελλάδας, έχουν τώρα πέσει στον πιο βαθύ μαρασμό».

Δεν διαχωρίσαμε την Καλυδώνα από τις πόλεις της Αρχαίας Αιτωλίας, αν και ο Στράβων την παρουσιάζει σαν την πρωτεύουσα της Επικτήτου Αιτωλίας: αυτό συμβαίνει επειδή είναι μία από τις πιο αρχαίες πόλεις της Αιτωλίας και είχε εξακοντίσει όλη της τη λάμψη πριν η Αιτωλία επεκταθεί με τις επαρχίες που συγκρότησαν την Επικήτητο Αιτωλία, αυτή τη νέα Αιτωλία.

Ποια ήταν, ανεξάρτητα από την υπεροχή της στην Επικήτητο Αιτωλία, η επικράτεια που εξαρτιόταν από την Καλυδώνα; Ποια ήταν τα σύνορα της Καλυδωνίας; Θα ήταν δύσκολο να το προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Φαίνεται εντούτοις ότι η Καλυδωνία, στα νότια του Ζυγού, συναντιόταν με την Πλευρωνία στο μέρος όπου αρχίζει η πεδιάδα του Μποχωρίου· ότι ήλεγχε τις πόλεις και τις θέσεις του ανατολικού Ζυγού και ότι εκτεινόταν στα νότια της λίμνης του Βραχωρίου.

IV. ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΚΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΟΧΘΗ ΤΟΥ ΕΥΗΝΟΥ.

α. Χαλκίς (Chalcis).

Στην αριστερή όχθη του Ευήνου (σήμερα Φίδαρη) ορθώνεται ο βραχώδης όγκος της Βαράσοβας, του οποίου οι απότομες πλαγιές πέφτουν κάθετα στον Κορινθιακό κόλπο. Η Βαράσοβα είναι η Χαλκίδα του Στράβωνα. «Μετά τον Ευήνο, έρχεται το όρος Χαλκίς, το οποίο ο Αρτεμίδωρος αποκαλεί Χαλκία¹¹⁴.» Το όρος Χαλκίς έφερε μια πόλη με το ίδιο όνομα, Χαλκίδα ή Υποχαλκίδα, επειδή ήταν μάλλον χτισμένη στους πρόποδες παρά σε κάποιο από τα υψηλά σημεία του βουνού. Ο Στράβων προσδιορίζει ακόμη τη θέση της προσθέτοντας ότι βρισκόταν πιο κάτω, δηλαδή στα νότια της Καλυδώνας¹¹⁵. Απέιχε μικρή απόσταση από την εκβολή του Ευήνου· το 429 π.Χ. [το γαλλικό κείμενο γράφει εκ παραδρομής 425], ο κορινθιακός στόλος, που ερχόταν να

113 Η επιγραφή αυτή μου επισημάνθηκε από τον κ. Colnaghi, Άγγλο υποπρόξενο στο Μεσολόγγι. Φαίνεται ότι πρέπει να διαβαστεί στην πρώτη γραμμή Καλυδώνιον, και στη δεύτερη Καλυδωνίων· η πρώτη λέξη θα ήταν δᾶμος. (Βλέπε Παράρτημα, αρ. 13.)

114 Στράβων, X, ii, 21.

115 Στράβων, X, ii, 4· IX, iv, 8.

υποστηρίξει στην Ακαρνανία τις κινήσεις του Σπαρτιάτη στρατηγού Κνήμου, δέχεται επίθεση, στην είσοδο του κόλπου, από τον αθηναϊκό στόλο που είχε έρθει από τη Ναύπακτο: «Οι Κορίνθιοι», λέει ο Θουκυδίδης, «έβλεπαν τους Αθηναίους να έρχονται εναντίον τους από τη Χαλκίδα και τον Εύηνο ποταμό¹¹⁶.»

Σε ένα από τα φαράγγια της Βαράσοβας διασώζονται ακόμη τα ερείπια μιας πόλης της οποίας η θέση ανταποκρίνεται στις υποδείξεις του Στράβωνα και του Θουκυδίδη. Οι χωρικοί δίνουν σε αυτά τα ερείπια το παράξενο όνομα κάστρο της **Παγκαλής**¹¹⁷. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς μια τοποθεσία πιο άγρια και ταυτόχρονα πιο ισχυρή: η φύση δεν θα μπορούσε να υπηρετήσει καλύτερα τον άνθρωπο. Φτάνοντας στη στενή κοιλάδα που χωρίζει τη Βαράσοβα από τον Κλόκοβα, στα νότια του χωριού Βασιλική, ανεβαίνει κανείς τη Βαράσοβα από ένα στενό πέρασμα και ξαφνικά ανακαλύπτει όλη τη διάταξη της αρχαίας πόλης. Στα δυτικά ορθώνεται ο όγκος της Βαράσοβας: στα ανατολικά οι βράχοι ορθώνονται σαν τείχη· στα βόρεια και στα νότια, δύο γραμμές τειχών, εκ των οποίων η μία φράζει το πέρασμα και η άλλη κλείνει τον δρόμο προς τη θάλασσα.

Το βόρειο τείχος προσφέρει ένα όμορφο δείγμα σχεδόν κανονικού ελληνικού συστήματος, που θα μπορούσε να αποκληθεί με το όνομα μικτό. Οι λίθοι με την ακατέργαστη επιφάνεια είναι διατεταγμένοι σε κανονικούς δόμους, αλλά οι αρμοί είναι λοξοί. Απόσταση με απόσταση, λαξεύματα πραγματοποιημένα στους λίθους, που διακόπτουν τη συμμετρία των δόμων, είναι γεμισμένα με μικρές πέτρες, πελεκημένες με φροντίδα. Αναγνωρίζει κανείς ακόμη δύο πύλες καλά διατηρημένες, με οριζόντιο ανώφλι, υψηλές, η πρώτη 1,45 μ. και η δεύτερη 1,73 μ.: εκείνη [η πρώτη] στενεύει από τη βάση προς το ανώφλι, όπως οι δωρικές πύλες. Όμως το πιο ενδιαφέρον τμήμα του τείχους είναι οι πύργοι. Ας σταθούμε σε εκείνον ο οποίος, στο βορειοδυτικό άκρο του οχυρώματος, υψώνεται ακόμη σε δέκα δόμους. Αριθμούνται εκεί τρεις πόρτες, ένα τριγωνικό παράθυρο και δύο παράθυρα που καταλήγουν σε πραγματικό οξυκόρφο τόξο (οξυκόρυφη καμάρα), λαξευμένο μες στους δόμους. Οι πύργοι αυτοί ήταν προπάντων παρατηρητήρια. Το έδαφος ανεβαίνει από την ανατολή προς τη δύση, και, κατά συνέπεια, τα παράθυρα των πύργων που βλέπουν στα ανατολικά και στα νοτιοανατολικά επιβλέπουν εξίσου τον Κορινθιακό κόλπο, την ακτή της Πάτρας και πολύ πέρα από τα ακρωτήρια του Ρίου και του Αντιρρίου. Φαντάζεται κανείς τους κατοίκους αυτής της παραθαλάσσιας πόλης, της χαμένης μες στο βουνό, σαν ληστές και πειρατές· τους αναπαριστά κανείς πρόθυμα τοποθετημένους στα παράθυρα και στις πόρτες των πύργων τους, να караδοκούν την άφιξη των πλοιαρίων τους ή την εμφάνιση ενός εχθρικού πανιού· έπειτα, τη δεδομένη στιγμή, να κατεβαίνουν το φαράγγι της Βαράσοβας και να τρέχουν στην ακτή για να υποδεχθούν τους δικούς τους ή για να αμυνθούν.

Το νότιο τείχος αναπτύσσεται πάνω σε μια ημικυκλική γραμμή, της οποίας το άνοιγμα είναι στραμμένο προς την ακτή· στο κέντρο είναι ανοιγμένη μια πύλη, με πλάτος 3,50 μ., την οποία προστατεύει ένας πύργος. Ήταν η μεγάλη πύλη από την οποία ανέβαιναν στην πόλη φτάνοντας από μια ναυτική εκστρατεία. Ήταν δύσκολο να εκβιαστεί: από τους δύο βραχίονες του τείχους που καμπυλώνονται για να τη φυλάσσουν, οι κάτοικοι μπορούσαν να κατακλύσουν με βέλη τον εχθρό τους.

116 Θουκυδίδης, II, lxxxiii.

117 Παγκαλή, η πανέμορφη: το όνομα αυτό πρέπει να συνδέεται με κάποια χαμένη παράδοση.

Στο κάτω μέρος της πύλης υπάρχει μια λιμνούλα με θαλασσινό νερό που αποκαλείται *λίμνη*. Αυτό υπήρξε αναμφίβολα άλλοτε ένα μικρό λιμάνι που οι άμμοι γέμισαν λίγο-λίγο, όταν η πόλη ερημώθηκε. Προστατευόταν από τους βράχους της Βαράσοβας.

Το κάστρο της Παγκαλής είναι η Χαλκίδα του Ομήρου, «αγχίαλον»¹¹⁸, η Χαλκίς του Στράβωνα και του Θουκυδίδη. Απομονωμένη από τον όγκο της Βαράσοβας και από τον Φίδαρη από τις άλλες αιτωλικές πόλεις, δεν μπόρεσε, άγνωστο σε ποια εποχή, να υπερασπιστεί την ανεξαρτησία της. Ο Θουκυδίδης μας μαθαίνει ότι στην εποχή του ανήκε στους Κορινθίους, οι οποίοι χωρίς αμφιβολία είχαν οδηγήσει εκεί μια αποικία. Έπεσε στα χέρια του Τολμίδα το 456 π.Χ. [το γαλλικό κείμενο γράφει 455], όταν εκείνος πήγε να πλεύσει στις ακτές της Πελοποννήσου¹¹⁹. Είναι πιθανώς μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, όταν η αιτωλική συμπολιτεία οργανώθηκε στην αριστερή όχθη του Ευήνου, που η Χαλκίδα ενώθηκε εκ νέου και για πάντα με την Αιτωλία.

Απέναντι από τη Βαράσοβα και κατευθυνόμενος παράλληλα προς τη θάλασσα είναι ο Κλόκοβας. Μια μικρή κοιλάδα τούς χωρίζει, μέσα στην οποία κυλά ο χείμαρρος της Γαυρολίμνης. Κατά τον Μεσαίωνα θέλησαν να κλείσουν την κοιλάδα από την πλευρά του κόλπου και, πάνω σε ένα ύψωμα, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, υψώθηκε ένα φρούριο που δείχνει ακόμη εν μέρει τα τείχη του, χοντροκομμένα φτιαγμένα από ακατέργαστες πέτρες και κεραμίδια, τους τρεις πύργους του, την εκκλησία του και τη δεξαμενή του, όλα ερειπωμένα.

Ο Κλόκοβας αντιστοιχεί στον **Ταφιασσό**. Σε αυτό το βουνό, σύμφωνα με την αναφορά του Στράβωνα, έβλεπε κανείς τον τάφο του Νέσσου και των άλλων Κενταύρων. Η αποσύνθεση των πτωμάτων τους είχε δημιουργήσει στους πρόποδες του Ταφιασσού μια πηγή με αποκρουστική οσμή και νερά πηχτά (θολά)¹²⁰. Πρέπει να επρόκειτο για θειούχο πηγή, και ο Πουκεβίλ (Pouqueville) ισχυρίζεται ότι την ξαναβρήκε.

β. Μακύνεια (Maeynie).

Πάνω στον Ταφιασσό, δηλαδή πάνω σε έναν από τους λόφους που συνδέονται με αυτόν, βρισκόταν η μικρή πόλη της **Μακύνειας**¹²¹. Ο Αρχύτας ο Αμφισσεύς την επαινούσε σε έναν χαριτωμένο στίχο που μας διέσωσε ο Πλούταρχος: «*Η αξιαγάπητη Μακύνεια, που στεφανώνεται με σταφύλια και αναδίδει αρώματα ευωδιαστά*¹²².» Σήμερα η Μακύνεια περιορίζεται σε έναν ερειπωμένο περίβολο που κλείνει την πλατφόρμα ενός χαμηλού λόφου, στα νότια του φτωχικού χωριού Μαμακού [σημερινή Μακύνεια]. Αρκεί να πει κανείς ότι είναι πολύ μικρής έκτασης, ότι έχει το σχήμα επιμήκους ορθογωνίου, ότι ενισχυόταν από οκτώ πύργους –γκρεμισμένους σήμερα– και ότι δεν αναγνωρίζεται πλέον παρά μόνο μία πύλη στο νότιο τείχος. Τα τείχη προσφέρουν απολύτως την ίδια δομή με εκείνα της Χαλκίδας, και σε κανένα σημείο δεν υψώνονται περισσότερο από πέντε δόμους. Η θέα, η οποία δεν συναντά στα

118 Όμηρος, *Ιλιάδα*, II, στίχ. 640.

119 Θουκυδίδης, I, cviii.

120 Στράβων, IX, iv, 8.

121 Στο ίδιο έργο, X, ii, 4 και 21.

122 Πλούταρχος, *Ελληνικά Ζητήματα*, XV.

βόρεια και στα δυτικά παρά μόνο τις γυμνές πλαγιές του Κλόκοβα, ξεκουράζεται στα νότια και στα ανατολικά πάνω σε μια όμορφη πεδιάδα που επιμηκύνεται και στενεύει για να σχηματίσει το ακρωτήριο του Αντιρρίου, πάνω στον Κορινθιακό κόλπο και πάνω στην ακτή του Μοριά από το Ρίο μέχρι το ακρωτήριο Άραξος. Είναι πιθανώς στα αντερείσματα του Κλόκοβα που η Μακύνεια είχε φυτέψει τα αμπέλια της και τη γοητεία για την οποία μιλά ο ποιητής, την όφειλε χωρίς αμφιβολία στην έξυπνη καλλιέργεια της πεδιάδας πάνω στην οποία δεσπόζει, στα όμορφα χωράφια της αναμεμειγμένα με περιβόλια και κήπους.

Η Μακύνεια δεν έχει ιστορία. Ιδρυθείσα, σύμφωνα με τον Στράβωνα, όπως και η Μολύκρεια μετά την κάθοδο των Ηρακλειδών¹²³, χωρίς να γνωρίζουμε ούτε το όνομα ούτε το έθνος των ιδρυτών της, αποτελούσε τμήμα της Οζολίας Λοκρίδας στην εποχή του Αρχύτα του Αμφισσέως, ή τουλάχιστον του Πλουτάρχου, ο οποίος παραθέτει αυτόν τον στίχο του Αρχύτα προς υποστήριξη μιας ιδιαίτερης ετυμολογίας της λέξης Όζολες. Η Μακύνεια ενώθηκε αναμφίβολα με την Αιτωλία την ίδια εποχή με τη Χαλκίδα, και ο Στράβων την αναφέρει ρητά στον αριθμό των αιτωλικών πόλεων.

γ. Μολύκρεια (Molycrie).

Μετά τη Μακύνεια, ερχόταν η μικρή πόλη της **Μολύκρειας**, τοποθετημένη στη γειτονιά ή απέναντι από το ακρωτήριο του Αντιρρίου¹²⁴. Γνωρίζουμε, από τον Παυσανία, ότι κατείχε έναν ναό του Ποσειδώνος. Οι δολοφόνοι του ποιητή Ησιόδου, ο Κτιμένης και ο Άντιφος, γιοι του Γανύκτορος, οι οποίοι είχαν διαφύγει από τη Ναύπακτο, αποκορύφωσαν το έγκλημά τους με τη βεβήλωση αυτού του ναού· οι κάτοικοι όμως της Μολύκρειας τους έκαναν να πληρώσουν το έγκλημά τους με τη ζωή τους¹²⁵. Τα ερείπια της Μολύκρειας αναγνωρίζονται ακόμη στα βορειοανατολικά του χωριού Άγιος Γεώργιος, σε μια υψηλή τοποθεσία, πάνω σε ένα στενό οροπέδιο. Ο περίβολος, σε εξαιρετικά ακανόνιστο ελληνικό σύστημα, ερειπωμένος και μόλις αναγνωρίσιμος, δεν έχει τίποτα το αξιοπερίεργο εκτός από τα κατάλοιπα ενός σημαντικού οικοδομήματος. Με μήκος 30,35 μ. και πλάτος 13,15 μ., είναι σχεδόν ισοπεδωμένο μέχρι τα θεμέλια και δεν διατηρεί παρά τους δύο βαθμούς (τα σκαλοπάτια) από τα οποία ανέβαινε κανείς σε αυτό. Η πρόσοψη του πρώτου σκαλοπατιού είναι χωρισμένη στα τρία και εκείνη του δεύτερου σε δύο ανάγλυφες ζώνες, η μία σε έσοχη ως προς την άλλη. Το οικοδόμημα που υποστήριζαν έπρεπε να είναι ένας ναός ενός πρωτόγονου δωρικού ρυθμού και μπορεί κανείς να αναγνωρίσει σε αυτόν τον ναό του Ποσειδώνος στη Μολύκρεια.

Πρέπει ακόμη να επισημανθεί έξω από τον περίβολο, στα νοτιοανατολικά, μια **κυκλική δεξαμενή** σε πολύ καλή κατάσταση, η οποία μετρά 2,25 μ. βάθος και 6,35 μ. διάμετρο. Αποτελείται από πέντε κανονικούς δόμους με λοξούς αρμούς: δεν διακρίνεται πάνω στους δόμους κανένα ίχνος επένδυσης (κονιάματος).

123 Στράβων, X, ii, 6.

124 Στράβων, εννοεί IX, iv, 8· X, ii, 21.

125 Παυσανίας, IX, xxxi.

Πάνω από τη Μολύκρεια υψωνόταν ένας λόφος που χρησίμευε χωρίς αμφιβολία στους κατοίκους ως παρατηρητήριο. Έβλεπαν στα δυτικά τον Κλόκοβα, στα βόρεια το Ρίγανι, από το οποίο τους χώριζαν βαθιά και άγρια φαράγγια, σκαμμένα από τη φύση σαν για να τους προστατεύουν· στα νότια, δέσποζαν πάνω από το Αντίρριο, του οποίου η αιχμή επιμηκυνόταν απέναντι από τα οχυρώματά τους· στα νοτιοανατολικά, επιβλέπαν τις προσβάσεις της Ναυπάκτου, την πορεία και την πεδιάδα του Μόρνου, και από τη δύση έως την ανατολή αγκάλιαζαν με μια ματιά την ακτή της Πελοποννήσου από τη Ζάκυνθο μέχρι το ακρωτήριο Ψαρομούτι.

Το 426 π.Χ., η Μολύκρεια, που παλαιότερα είχε αποικιστεί από τους Κορινθίους, ήταν υπήκοος των Αθηνών. Οι Αιτωλοί, οι οποίοι μόλις είχαν νικήσει τον Δημοσθένη στο Αιγίτιο, ζήτησαν τη συνδρομή της Σπάρτης για να εκδικηθούν τους Μεσσηνίους της Ναυπάκτου, των οποίων οι συμβουλές τούς είχαν κοστίσει την εκστρατεία του Δημοσθένη. Η Σπάρτη τούς έστειλε τον Ευρύλοχο. Απωθημένοι σε μια πρώτη επίθεση κατά της Ναυπάκτου, οι Αιτωλοί στράφηκαν εναντίον της Μολύκρειας και την κυρίευσαν¹²⁶. Η Μολύκρεια δεν διαχωρίστηκε πλέον από την Αιτωλική Συμπολιτεία.

Ήταν πρόπον να συνδεθούν με την Αρχαία Αιτωλία αυτές οι πόλεις της ακτής – Χαλκίς, Μακύνεια, Μολύκρεια– οι οποίες ενώθηκαν με την Αιτωλία με δικαίωμα κατάκτησης. Στα βορειοδυτικά και στα βόρεια αρχίζουν, όπως είδαμε, οι άγριες και πραγματικά αιτωλικές φυλές που κατοικούσαν στην Επίκτητο Αιτωλία.

Αύγουστος 1861.

126 Θουκυδίδης, III, cii· Διόδωρος ο Σικελιώτης, XII, lx.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ν° 1.

Σε περιοχή του χωριού Άγιος-Βασίλειος.

ΣΙΜΑ
ΘΕΟΔΟΤΟΣ
ΡΙΑΩΠΑΣ
ΚΡΙΤΟΛΑ
ΟΣ
ΔΡΔΥΜΑ

Ν° 2.

Κοντά στην εκκλησία του Αγίου Βασιλείου, νοτιοδυτικά του Σεβέδικου, στην αριστερή όχθη του Μόρνο.

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ
ΝΙΚΑΤΑΣ
ΜΟΛΥΣΧΡΙΟΣ

Ν° 3.

Σε ένα μακρύ, πρόχειρα λαξευμένο τετράγωνο, κοντά σε ένα μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου.

ΝΙΚΑΝΩΡ
ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ
ΠΟΛΕ/
ΉΑΙΟΥ

Ν° 4.

Σε μια επιτύμβια στήλη

ΤΙΜΟΛΑ

N° 5.

Στην αριστερή όχθη του Ερμίτσα, κοντά στο χωριό Σκοτίρα.

ΤΕΡΜΩΝ
ΕΙΤΕΑΙΩΝ
ΕΟΙΤΑΝΩ

ΔΑΕΣΤΗΙ
ΕΥΛΙΧ

N° 6.

Ταφική στήλη στο Αγγελό-Κάστρο.

ΜΟΚΡΑΤΕΙΑ
ΡΥΚΛΕΙΔΑ

ΔΑΜΙΠΠΑΣ

N° 7.

Επιτύμβια στήλη στην πλακόστρωση της εκκλησίας της Ματαράγκα.

ΧΙΔΑ.
ΧΡΙΩΝΟ.

N° 8.

Επιτύμβια στήλη στον εξωτερικό τοίχο της εκκλησίας των Αγίων Αρχαγγέλων στη Μόκιστα.

ΑΡΤΕΜΙΤΟΣΑΓΕΜΟ..

N° 9.

Μια λαξευμένη πέτρα που βρίσκεται μπροστά από την εκκλησία.

(Γραφή ύστερης περιόδου: αναπαράγεται με πεζά γράμματα.)

ο ταξιάρχου του μεγαλου δεσποτου
και δυσμικου.....
.....
...επεβραβευσε την χορηγια
προς ανεγερσιν του σεβασμιου δομου
οθεν ποθουντα.....
εκλιπαρουμεν το παν αγαθον λογο.
τουτω παρα... παν αγαθον

N° 10.

Στον εξωτερικό τοίχο της ίδιας εκκλησίας.
(Ακόμα μεταγενέστερη περίοδος: αναπαραγωγή.)

ποθων λαβειν καθαρσιν αμπλακηματων
..... κοσμος συν ποθω εκ κρηπιδων η-
ρα τονδε τον δομον...συν αρσει των διων
αρχαγγελων
οι γουν Θεοντες ενθαδε.....αρχιστρατηγανος
ποθειτε την χαριν
του Θεου πρωτιστα την ευσπλαχνιαν ευχεσθε και μοι ψυ-
χιην....

N° 11.

Στον εξωτερικό τοίχο της εκκλησίας της Αγίας - Τριάδας, στο Κρούνερο.

1 ΑΓΑΘΑΙ.....ΣΕ.....
2 ΤΡΙΧΟΝΕΟΣΜ.....ΟΝΔΕΕΠΙΠΟΛΙΟΣ
ΕΝΦΙΣΤΥΟΙ
3 ΝΙΚΟΛΕΥ.ΝΟΣΝΙΚΙΑ...ΞΕΝΩΝΟΣΦΙΣΤΥΩΝΘΕΟΚΟ
ΛΕΥΟΥ
4 ΣΑΣΑΛΚΗΣΤΙΟΣΑΠΕΔΟΤΟΛΥΚΟΣΛΥΡΙΣΒΟΥΑΡΣΙΝΟΕΥΣ
5 ΑΦΡΟΔΙΤΑΙΣΥΡΙΑΙΦΙΣΤΥΙΔΙΣΩΜΑΑΝΔΡΗΝΟΙΟΝΟΜΑΣΓΑ
6 ΡΟΣΤΑΓΕΝΟΣΟΙΚΟΓΕΝΗΣΕΠΕΛΕΥΘΕΡΙΑΙΤΙΜΑΣΑΡΓ...
7 ΟΥΜΜΜΜΛΒΕΒΑΙΩΤΗΡΚΑΤΑΤΟΝΝΟΜΟΝΛΥΚΟΦΡΩΝ
8 ΑΓΗΤΑΒΟΥΚΑΤΙΕΥΣΜΑΡΤΥΡΟΙΚΡΑΤΙΑΔΑΣΥΒΡΙΛΑΟΣ
9 ΒΟΥΚΑΤΙΕΙΣΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣΣΤΡΑΤΟΛΑΟΣΒΟΥΚΑΤΙΕΙΣ
10 ΛΥΚΩΝΛΑΜΙΟΣΞΕΝΩΝΑΓΗΣΩΝΦΙΣΤΥΟΙΑΛΚΗΣΤΙΣ
11 ΑΩΝΑΚΕΙΤΑΙΠΑΡΑΞΕΝΩΝΑΦΙΣΤΥΟΝ

N° 12.

Επιτύμβια στήλη στην πλακόστρωση της εκκλησίας στο χωριό Άγιος Ηλίας.

ΕΥΘΥΔΑΜΕ ΧΑΙΡΕ

N° 13.

Επιτύμβια στήλη κοντά στο παρεκκλήσι του Αγίου - Γιάννη στην Κουρτάγκα.

ΚΑΛΥΔΩΝΙΩΝΔΑΜΑΡΧΟΝ
ΙΟΣΚΑΛΥΔΩΝΙΟΝΤΟΝ
ΕΥΕΡΓΕΤΑΝ

Hugues Bazin

Ο *Hugues Bazin* (*Υγκ Μπαζέν, 1831–1868*) ήταν Γάλλος κλασικός φιλόλογος, αρχαιολόγος και περιηγητής του 19ου αιώνα, η ζωή του οποίου υπήρξε σύντομη αλλά εξαιρετικά παραγωγική για την ελληνική αρχαιολογία.

Σπουδές και ανάδειξη

- **Τα πρώτα βήματα:** Γεννήθηκε στη Γαλλία το 1831 και σπούδασε στην περίφημη *École Normale Supérieure* (Ανώτατη Παιδαγωγική Σχολή του Παρισιού), από την οποία αποφοίτησε το 1851.

- **Η έλευση στην Ελλάδα:** Το 1859 επιλέχθηκε ως μέλος της 14ης σειράς υποτρόφων της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (*École française d'Athènes*). Μαζί με άλλους επιφανείς Γάλλους επιστήμονες της εποχής, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα με σκοπό τη μελέτη των ελληνικών αρχαιοτήτων, της επιγραφικής και της τοπογραφίας. [1, 2]

Η αποστολή στην Αιτωλία

- **Η έρευνα πεδίου:** Το 1861, στο πλαίσιο της θητείας του στη Γαλλική Σχολή, ανέλαβε μια απαιτητική επιστημονική αποστολή στην περιοχή της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας.

- **Η περιήγηση:** Ταξίδεψε κάτω από δύσκολες συνθήκες στην ορεινή και πεδινή Αιτωλία, καταγράφοντας για πρώτη φορά με ακρίβεια τα ερείπια αρχαίων οχυρώσεων, ναών και πόλεων (όπως το αρχαίο Παιάνιο, η Καλυδώνα και η Πλευρώνα). Παράλληλα, συνέλεξε και αντέγραψε πλήθος αρχαίων ελληνικών επιγραφών.

- **Το σπουδαίο σύγγραμμα:** Το αποτέλεσμα αυτής της έρευνας παρουσιάστηκε αρχικά ως διατριβή και δημοσιεύθηκε επίσημα το 1864 με τίτλο "*Mémoire sur l'Étolie*" (Διατριβή περί της Αιτωλίας) στα γαλλικά Archives des Missions scientifiques et littéraires. Το έργο αυτό θεωρείται μέχρι και σήμερα θεμέλιος λίθος για την τοπογραφία της περιοχής, καθώς διέσωσε στοιχεία που αργότερα καταστράφηκαν.

Το πρόωρο τέλος

- **Ο θάνατος:** Επιστρέφοντας στη Γαλλία, ο Bazin θεωρούνταν ένας από τους πιο υποσχόμενους νέους επιστήμονες της χώρας του και προοριζόταν για μια λαμπρή πανεπιστημιακή έδρα. Ωστόσο, η μοίρα είχε άλλη γνώμη: **πέθανε πρόωρα το 1868**, σε ηλικία μόλις 37 ετών, διακόπτοντας απότομα μια πολλά υποσχόμενη καριέρα.

Απόσπασμα «Αιτωλία»
μεταφρασμένο
από το Βιβλίο του Hugues Bazin
" Mémoire sur l'Étolie "
το οποίο διαμορφώθηκε σε ψηφιακή μορφή από αντίτυπο
για τις ανάγκες της ιστοσελίδας
www.pentalofo.gr

www.pentalofo.gr